

A . MUXAMMADJANOV

ÓZBEKISTAN TARIYXÍ

(IV ÁSIRDEN XVI ÁSIRGE SHEKEM)

7-KLASS

*Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliği
tastıyqlağan*

Qayta islengen úshinshi basılıwı

«SHARQ» BASPA-POLIGRAFIYA
AKCIONERLIK KOMPANIYASÍ
BAS REDAKCIYASÍ
TASHKENT-2017

UOK: 94(575.1)(075)
KBK 63.(50)
M-3

Sabaqlıqtıń barlıq temaları 2017-jılı
F. Sultanov tárepinen qayta islangen bolıp,
21, 22, 23, 34, 35, 40-temalar tazadan jazıldı.

Juwapker redaktor: **A.T. Zamonov.**

Sabaqlıqtıń metodikalıq sxeması **F. Sultanov** tárepinen islangen.

Pikir bildiriwshiler:

A.M. Otaxojaev – ÓZR IA Tariyx instituti bólim baslıǵı, tariyx iliminiń doktori;

A.J. Yaxshiev – Salıq akademiyası Tariyxı kafedrası baslıǵı, tariyx iliminiń kandidatı;

N. Narziev – TQXBKQTBJI aǵa oqıtıwshısı;

Sh. Safarova – Respublika Bilimlendiriw orayı jámiyetlik pánler bólimi bas metodisti;

Z. Jumanova – Tashkent qalası, Chilanzar rayonındaǵı 162-mekteptiń tariyx pání oqıtıwshısı.

Sabaqlıqtı oqıw barısında Sizge járdem beretuǵın belgiler:

Áhmiyetli tariyxıy waqıyalardı este saqlawdı talap etedi.

Tekstte ushırasatuǵın atama hám tiykarǵı túsiniklerdiń mazmunın bilip alıń.

Tema boyınsha berilgen sorawlarǵa juwap beriń, tapsırmalardı orınlań.

M-3 **Muxammadjanov, Abdulaxad.**

Ózbekistan tariyxı: 7-klass ushın sabaqlıq. Qayta islangen úshinshi basılıwı / Avt . M. Muxammadjanov. — T.: «Sharq», 2017 . — 160-b.

UOK: 94(575.1)(075)
KBK 63.(50)

ISBN 978-9943-26-683-4

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

© A. Muxammadjanov.

© «Sharq» BRAK Bas redaksiyası, 2009, 2013, 2017

KIRISIW

Aziz oqıwshı!

Watanımız bay áyyemgi tariyxqa iye. Turan, Túrktan hám Mawarawnnaxr atları menen tanılğan bul mámlekettiń hám óziniń miyneti menen onı abat etken ózbek xalqınıń ótmishi júdá qızıǵarlı hám sabaq bolarlıq dárejede.

Siz bul IV—XV ásirler dawamında úlkemiz tariyxında bolğan waqıyalardı bilip alasız. Bul tariyxıy basqıshta, «ózbıy» hám «ózbek» atamaları menen ózbek xalqı qalıplesti.

* «Ózbek» — qáwım begi, húkimdar.

IV—XV ásirlerde dáslep Xorezm, Xioniyler, Kidariyerler, Eftallar, Túrık qaǵanlıǵı, keyinirek Samaniyerler, Qaraxaniyerler, Xorezmshaxlar, Ámir Temur húkimdarlıq etken iri mámleketler húkim súrgen. Usı mámleketler bul aymaq xalqınıń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxıy turmısınıń rawajlanıwına tásir kórsetken.

Dáslepki orta ásirde «awıl hákimi» dep atalğan hám úlken jer iyesi «diyqan»lar hám olardıń atızlarında islewshi jersiz «kedi-ver»ler qalıplesti. Jerge, suwǵa bolğan múnásibet ózgerdi. Jerdi islew tártipleriniń ózgeriwi xalıq ortasındaǵı tabaqalanıwdı bargan sayın keskinlestirgen.

VIII ásirdeń baslarına kelip mámleketimizde arab xalifalıǵı ornatıldı. Úlkemizde arab mádeniyatınıń tásiiri kúsheydi. Xalifalıq húkimdarlıǵınan keyingi ásirlerde ilimiy-aǵartıwshılıqtıń rawajlanıwı ushın imkaniyat júzege keldi. Elimizden dúnya ilim-pániniń rawajlanıwına úles qosqan **Muxammed ibn Muwsa al-Xorezmiy, Axmet al-Ferǵaniy, Ábiw Rayxan Beruniy, Ibn Sina, Uluǵbek** hám **Áliysher Nawayı** sıyaqlı ullı oyshıllar jetilisip shıqtı.

Orta ásirlerde jasaǵan **Imam Buxariy, Imam at-Termiziy, Maxmud az-Zamaxshariy, Axmet Yassawiy, Nájimatdin Kubra,**

Bahawatdin Naqshband hám **Xoja Axrar Valiy** sıyaqlı belgili ulamalardıń Islam dini hám bilimlendiriwine tiyisli shıǵarmaları búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Ullı ulama hám oyshıllardıń ilimiy miyrası hám onıń zamanagóy civilizaciya tariyxında tutqan ornı hám roline baǵışlanıp **2014-jıldıń 15-16-may kúnleri** Samarqandta xalıq aralıq konferenciya ótkerildi. Konferenciyada eliwge jaqın mámleketlerden Shıǵıstanıw ilimpazları, belgili xalıq aralıq shólkemler wákilleri, ilimiy oraylar qánigeleri qatnastı.

Áziz oqıwshı!

Biz bul zámıynde jetisip shıqqan, dúnya tán alǵan ullı oyshıllar hám belgili ulamalardıń áwladlarımız.

«Dúnya tán alǵan ullı oyshıllar hám belgili ulamalarımızǵa múnásip bolıw» degende neni túsinesiz? Pikirińizdi túsindirip beriń. Bunıń ushın sizden ne talap etiledi?

«Izertlewshi ilimpazlardıń pikirinshe, Shıǵıs, á sirese, Oraylıq Aziya aymaǵı IX-XII hám XIV-XV ásirlerde atılıp shıqqan eki qúdiretli ilimiy-mádeniy joqartlawdıń deregi esaplanıp, dúnyanıń basqa jerlerindeki Renessans proceslerine tuwrı tásirin kórsetken Shıǵıs oyanıw dáwiri – Shıǵıs Renessansı sıpatında dúnya ilimiy jámaáti tárepinen haqlı túrde tán alınǵan».

Islam KARIMOV

Sabaqlıqtı oqıw barısında ana Watan qáwipsizligi jolında mártlik kórsetken **Jalalatdin Mángiberdi, Temir Málik, Shayx Nájimatdin Kubra, Maxmud Tarabiy, Ámir Temur** sıyaqlı watan súyiwshilerdiń qahramanlıǵı menen tanısasız.

Qádimgi Turan aymaqlarında burınnan otırıqshı ózbekler, tájik, qırǵız, qazaq, qaraqalpaq hám túrkmenler jasap kelgen. Sol sebepten ózbek xalqınıń ótmishi etnikalıq jaqtan jaqın bolǵan tuwısqan xalıqlardıń tariyxı menen tigiz baylanısıp uyǵınlasqan. Olar kóp jaǵdaylarda bir mámlekettin jekke puqarası bolıp jasadı, el-jurttı abat etiwde jedel qatnasqan.

Sabaqlıqta berilgen waqıyalar menen tanısıp barar ekensiz,

xalqımız barqulla qurıwshı, ilim hám aǵartıwshılıqqa umtılıp jasaǵanın bilip alasız. Ilim hám aǵartıwshılıqqa umtılıw arqalı ǵana kámillike erisiw múmkin ekenligin túsinesiz. Kámillik bolsa tınımsız miynetti talap etedi. Siz óz ústıńızde tınımsız islewińiz, bilimlerińizdi jánede bekkemlep, jetilistirip barıwıńız arqalı watan súyiwshiliǵıńızdı kórsete alasız. Bul bolsa, Siziń ruwxıy qaharmanlıǵıńız bolıp qaladı.

1. Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń tómendegi pikirlerin oqıń hám ondaǵı «... ózimiz de, tap olar sıyaqlı, usı bahası joq miyrasqa óz úlesimizdi qosayıq!» degen pikirine múnasebetińizdi bildiriń. Siz qanday úles qosa alasız?

«Men jaslarımızǵa qarata aytar ekenmen, olarǵa: «Biz ullı ata-babalarımız benen maqtanıwımız kerek», dep aytaman. Bul waqıtta «Tek maqtanıwdıń ózi jeterli emes, keliń, ózimiz de tap olar sıyaqlı, mine usı bahası joq miyrasqa óz úlesimizdi qosayıq» dep tákirarlayman».

2. Eslep kóriń, áyyemgi dáwirde Ózbekistan aymaǵında qanday mámleketler bolǵan?
3. Tekstte keltirilgen «... bul aymaq xalqınıń social-siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxıy turmısınıń rawajlanıwına tásir kórsetken» sózinde qanday tásir haqqında aytıladı? Social-siyasiy, ekonomikalıq hám ruwxıy tásir degende neni túsinesiz?
4. Aytıńshı, orta ásirlerde Watanımız tariyxınıń ózine tán qásiyeti neden ibarat?
5. Orta ásirlerde elimizden jetisip shıqqan ullı oyshıllar hám belgili ulamalardıń qaysı shıǵarmaların bilesiz?
6. Siz elimiz tariyxına arnalǵan xalıq aralıq konferenciya qatnassañız, neler haqqında aytqan bolar edińız?

I B A P. ORTA ÁSIRLERDE JERGE IYELIK ETIW QATNASÍQLARÍNÍN PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ

1-§. SOCIAL-EKONOMIKALÍQ ÓZGERISLER

Tayanish túsinikler: *diyqan, kashovarz, kedevir, chokar.*

Social-ekonomikalıq ózgerisler. Óz zamanınıń ullı mámleketlerinen bolǵan Qanǵ mámleketi hám Kushan patshalıǵı dáwirinde alǵa ilgerilewshilik baslanǵan edi. Bul dáwirde mámleket xalqınıń social-ekonomikalıq, mádeniy hám siyasiy turmısında áhmiyetli ózgerisler júz berdi. Qalalardıń sanı kóbeydi hám maydanları keńeydi. Qala erte orta ásirlerden baslap ónermentshilik, sawda-satıq hám mádeniy turmıstıń orayına aylanǵan.

Oazisler boylap iri suwǵarıw tarmaqları qazılıp, suwǵarıp egiletuǵın diyqanshılıq maydanları keńeygen. Suw digirmanı, shıǵır hám **sharqıpalet** sıyaqlı suw qurılımaları oylap tabılǵan. Aǵın suwdıń qáddinen bir qansha biyikte jaylasqan maydanlarǵa suw shıǵarıp abat etilgen.

Egin maydanların suwǵarıw hám qayta islewdiń jetilisiwi natiyjesinde xalıq diyqanshılıqtan mol zúraát alǵan. Qalalarda xalıqtıń kóbeyip barıwı, ónermentshilik, ishki hám sırtqı sawdanıń rawajlanıwı menen awıl xojalıq ónimlerine bolǵan talap kúsheygen. Nátiyjede mámlekettiń ekonomikalıq turmısında shiyki zat jetkerip beriwshi awıllardıń abırayı kóterildi. Bir tárepten jerge, diyqanshılıq maydanlarına bolǵan múnasibet, olarǵa iyelik etiw dástúrleri áste-aqırın ózgere basladı. Ekinshi tárepten bolsa, otırıqshı diyqanlar menen sharwashılıq qáwimleri arasındaǵı baylanıslar rawajlandı.

Mámlekettiń sahra hám taw aldı wálayatlarında jasawshı kóshpeli hám yarım kóshpeli xalıqtıń otırıqshı tirishilik turmısına ótiwi kúsheygen. Aqıbetinde diyqanshılıq ushın jaramlı suwǵarılatsuǵın jerlerge bolǵan mıtájlik barǵan sayın arttı. Nátiyjede partaw hám boz jerlerge suw shıǵarılıp, úlken-úlken egin maydanları ashılǵan. Bunday abadanshılıq islerin ámelge asırıwda mámlekettiń sociallıq turmısında úlken abırayǵa iye

bolgan bay qatlamni wakipleri, awıl aqsaqalları jäne qawim baslıqları sarkor-basshı sıpatında belsendili qatnasadı. Jaña özlestirilgen jer maydanların belgili bir bólegi olardıń qolına ótip, miyras mülkine aylangan. Usılay etip, úlken jer iyeligine tiykarlangan mal-mulik iyeleri qatlamı qalıplesken.

Diyqanlar hám olardıń xojalıǵındaǵı turmıs. Qawim baslıqları, sarkor-basshılar ózlerine tiyisli jer maydanların suwǵarıw tarmaqlarınıń joqarǵı bóleginen, ásirese kanaldıń saǵasına jaqın átiraplarınan alǵan. Usınday jol menen olar suwdan diyqansılıqta erkin paydalanıw, suwdı bólistiriwdi qadaǵalawǵa alıp, awıl xalqınıń ústinen óz tásinin ótkiziw imkaniyatına iye bolǵan. Usı jol menen olar miynetkesh xalıqtıń ústinen ústemlik ete baslaǵan. Sol zamanda olar **diyqanlar** dep atalǵan.

Diyqanlar qalalarda ájayıp bezelgen qorǵan hám saraylarǵa, sawda hám ónermentshilik dúkanlarınan ibarat bolǵan úlken xojalıqqa da iye bolǵan. Awillarda bolsa, egislik maydanlarınan basqa, olardıń hawlileri hám bekinisli qorǵanları, digirmanları bolǵan. Kóplegen xızmetkerler diyqanlardıń xojalıǵında qısı-jazı jumıs islegen. Hár bir úlken jer iyesiniń 30—40, 50—100 hám bazı waqıtları onnan artıq qurallangan áskeriy toparı – **shokarlari** bolǵan. Shokarlar qarılıw hám óz xojasına sadıq bolǵan jas óspirimlerden tańlap alınǵan. Usınday sadıq hám jawınger shokarlari menen diyqanlar jawgershilik waqıtlarında dushpanǵa qarsı áskeriy atlanıslarǵa qatnasqan. Basqa waqıtlarda olar diyqan xojalıǵındaǵı tártipke qarap turǵan.

Awillarda diyqanlardıń abırayı artıp, úlken-úlken jerlerge iye bolıp aldı. Bul bolsa óz nawbetinde mámlekettiń sociallıq turmısına tásinin tiygizdi. Jer iyeliginiń payda bolıwı aqıbetinde mámlekettiń sociallıq turmısında keskin ózgerisler júz berdi. Awıl jámaátleri jeri bar mülikke iye **diyqan** hám oǵan qarashlı bolǵan jersiz hám eriksiz **kediverlerge** ajralıp barǵan. Awıl jámaátleri jerlerinde jasap jer hám suwdan ibarat bolǵan ulıwmalıq mülikke iye bolǵan erkin zúraát alıwshı qatlamı **kashovarlar** dep atalatuǵın edi. Keyinirek olardıń belgili bir bólimi jamaat jerlerinen ayrılıp, barǵan sayın **kediverlerge**

aylanıp bargan. Ayırım diyqanlar bolsa óz wálayatlarında hátte gárezsiz hákim bolıp alğan.

V **ásirdiń ortalarına** kelip, egislik jerlerdiń belgili bir bólimi jer iyelewshi diyqanlar qol astındaǵı mülıklarden ibarat bolsa da, biraq ónimdarlı ayaqlardaǵı egislik jerlerdiń belgili bólegi ele de awıl toparlarınń qaramaǵında edi.

* **Diyqan (awıl hákimi) – erte orta ásirlerde mülikke iye qatlam.**

* **Kashovarz – zúraát alıwshı ápiwayı qosshılar.**

* **Kediver – awıldiń diyqanlarǵa gárezli bolǵan xalqı.**

* **Shokarlar – diyqanniń mal-mülkin qorǵawshı, áskeriy qorǵawshı.**

1. Ne dep oylaysız, nege erte orta ásirlerde alǵa ilgerilewshilik baslanǵan? Bul alǵa ilgerilewshiliktiń aqibetinde qanday ózgerisler júz bergen?
2. Aytıńshı, awıllardıń abırayın kóteriwe ne sebep bolǵan?
3. Ne sebepten partaw hám boz jerlerdi ózlestiriwe bay qatlam wákılleri, awıl aqsqaqları jáne qáwim baslıqları jedel qatnasqan?
4. Erte orta ásirlerde awıl toparları qanday qatlamlardan dúzilgen?
5. Oylap kóriń, nege zúraátı mol oazislerde suwǵarılatuǵın jerlerdiń tiykarǵı bólegi awıl jámáátleriniń qol astında bolǵan?

2-§. ERTE ORTA ÁSIRLERDE XOREZM, XIONIYLER, KIDARIYLER MÁMLEKETLARI

Tayanış túsinikler: *afriǵiylar, xioniylar, kidariylar.*

Xorezm mámleketiniń dúziliwi. Hálsiregen Qanǵ mámleketinen birinshi bolıp Xorezm bólinip shıǵadı. Onı jergilikli afriǵiylar násiline tiyisli xorezmshaxlar basqara baslaydı. **III asir ortalarında** Xorezm mámleketiniń paytaxtı dáslep házirgi Qaraqalpaqstanniń Ellikqala rayonında jaylasqan áyyemgi **Topıraqqala** qalası qarabaqanasınıń ornında bolǵan.

Biziń eramızdıń **305-jılı**nda xorezmshax **Afriǵ** óziniń turar jayın Xorezmniń áyyemgi **Kat** qalasına kóshiredi. **Kat** qayta tiklenip, shax ózine taza saray quradı. 305-jıldan baslap

- * **Afrigiylar – Xorezmde IV-X asirlarda hukimdarlik etken xorezmshaxlar dinastiyasi. Urim putaq tiykarshisi – Afrig.**
- * **Burkit ham lashin Xorezmnin hukimdarlik belgileri bolgan.**

Xorezmnin Afrigiy shaxlari gumis te ngelerdi quyip shigargan. Te ngelerdin aldinqi tarepine shax ham artqi tarepine atli askerdin suwreti tusirilgen.

Gumis te ngelerdin shigarilwı mamlekettin ishki ham sırtqi sawda qatnasların bekkemlegen. Hukimdarlar «**Xorezmshax**» atağına iye bolgan. Ayırım dereklerge qarağanda «Xorezmshax» atağın dáslep siyavushlar urim-putağı qabil etken.

III asirde Xorezm aymağında bir neshe mayda hakiulikler payda bolgan. **Topiraqqaladan** qolında burkit qondırılğan taj kiygen hukimdar haykeli yamasa **Anqaqalağa** jaqın jerden bolsa qolında lashın tutqan taj kiygen adam korinisi salınğan tengenin tabılıwı, hukimranlıq belgisinen derek beredi.

Xorezmde suwğarma diyqanshılıq, önermentshilik, sharwashılıq ham sawda-satlıq, ilim-pán, kórkem öner, tiykarınan haykelshilik joqarı darejede rawajlangan.

Xorezm xioniyler, kidariyer, eftallar jane Turk qaganlığı dawirinde de ozinin siyasiy garezsizligin saqlap qaladı. Xorezm Vizantiyalıq turkler menen diplomatiyalıq baylanıslar alıp bargan.

Xioniyler mamleketi. IV asirdin 70-jıllarınan V asirdin ekinshi yarımına shekem Orta Aziyada xioniyler hukimdarlıq etken. Bul mamlekette turkey qawimlerden xioniyler tiykar salğan bolıp, mamlekettin orayı Zarafshan oazisinde bolğan. Xioniyler dáslep Zarafshan oazisin iyelep, Qublağa hareket etken ham biraz halsirep qalğan Kushan patshalıgının ornın iyelegen. Orayı Toxaristan bolğan Arqa Hindstan, Awğanıstan, Xorasannın bir bolimin de oz ishine alğan Xioniyler mamleketin payda etken. Bul mamleket 120 jıldan aslamıraq hukimdarlıq etken.

Kiydariyer mamleketi. V asirdin 20-jıllarında shıgıstan Sırdarya ham Aral boyları arqalı Xorezm ham Amiwdarya basseynine jane bir koshpeli sharwa xalıqları — **toxarlar** kirip kelgen. Toxarlar kushanlardin awladlarınan bolıp, **Kidar** atlı

húkimdar basshılıq etekeni ushın olardı **kidariyeler** dep te ataydı. Tez arada kidariyeler Xioniyler mámleketiniń qubla bóleginde óz húkimdarlıgın ornattı. **Balx** qalası bolsa bul jańa mámleketiń paytaxtına aylanırılǵan.

456-jıl Kidariyeler hám Sasaniyeler mámleketleri ortasında bolıp soqlıǵısıwlar bolıp ótedi. Bul soqlıǵısıwda Kidariyeler mámleketi Sasaniyelerden jeńiledi hám qaytıp ózin tiklep alalmaydı. Bunnan keyin hálsirep qalǵan Kidariyeler kóshpeli sharwa xalqı – **eftallar** menen soqlıǵıladı. Nátiyjede kidariyeler Arqa Hindstanǵa qarap sheginedi hám ol jerlerde 75 jıl húkimdarlıq qıladı.

1. Áyyemgi Xorezm mámleketi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Oylap kórip piker júrgiziń, erte ásirlerde Xorezm óziniń siyasiy ǵárezsizligin saqlap qalıwıń sebebi nede edi?
3. Xioniyler, Kidariyeler mámleketleri aymaǵın kartadan kórsetiń.
4. Xioniyler Orta Aziyaǵa qaysı aymaq arqalı bastırıp kelgen?

Tómendegi kesteni erte orta ásirler mámleketlerine tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Mámleketlerdiń atı	Aymaǵı	Dúzilgen waqtı

3-§. EFTALLAR MÁMLEKETI. EFTALLAR DÁWIRINDE SOCIAL-EKONOMIKALÍQ HÀM MÀDENIY TURMÍS

Tayanış túsinikler: *eftallar, etnikalıq qatnaslar, jer iyeligi, sawda, pul qatnasıǵı, til, mádeniy baylanıslar, mámleket tayanışı.*

Eftallar mámleketi. V ásirdiń 20-jıllarınan VI ásirdiń 70-jıllarına shekem bolǵan waqıtta Orta Aziyada Eftaliyeler mámleketi húkim súrgen. Jazba dereklerde eftaliyeler, eftallar, eftalitler, xaytallar sıyaqlı túrli atlar menen atalǵan bolıp, bul atlar Eftallar shaxı «**Eftalon**», bazı dereklerde «**Vaxshunvar**»dan alınǵan.

Eftallar V ásirdiń baslarında Orta Aziya aymaǵına Shıǵıstan kirip kelgen. Eftaliyeler mámleketiniń dáslepki paytaxtı Buxara jaqınındaǵı Paykent hám Varaxsha qalaları bolǵan. Bul mám-

leketke Orta Aziyadan basqa Shıǵıs Túrktan, Awǵanistan, Arqa Hindstan hám házirgi Pakistan aymaqları da kirgen. Eftallar mámleketi óz ara baylanıs ornatiw maqsetinde **456-jılı** Qıtayǵa elshi jiberген.

*** Eftallar mámleketi – erte orta ásirlerdiń qúdiretli mámleketi. V ásirdiń ekinshi yarımı hám VI ásirdiń baslarında Orta Aziya, Awǵanistan, házirgi Pakistan Arqa Hindstan hám Shıǵıs Túrktan aymaqların óz ishine alǵan.**

Eftallardıń kem-kemnen kúsheyip baratırǵan basqınshılıǵınan qáwipsingen sasaniyler olarǵa qarsı áskeriy atlanıs qıladı. **484-jılı** eftallarǵa qarsı bolǵan urıs sasaniyler shaxı Peruzdıń qurban bolıwı menen tamam boldı. Sonnan keyin eftallarǵa qaram bolıp qalǵan sasaniyler olarǵa gúmis esabında belgilengen bajı salıǵın úzliksiz tólep turǵan.

Eftaliyler dáwirinde saltanat jeke húkimdar tárepinen basqarılǵan. Taxt atadan balaǵa qalмай, usı dinastiya arasınan kim ılayıq dep tabılsa sol taxtqa otırǵan. Talapkerdi anıqlap usı natuǵın keńes bolǵan. Bul keńes úrim-putaqtıń ataqlı ulamaları hám saltanattıń abıraylı aqsqaqallarınan ibarat bolǵan. Belgili múlikler húkimdari — **Sha** (Shax)ǵa qaram miyrashlıq dinastiya tárepinen basqarılǵan. Hátteki olardıń hár biri óziniń gúmis yamasa mıs teńgesine iye bolǵan.

*** Bajı – qun tólem, salıq. Bir mámleket tárepinen ekinshi mámleketke tólenetuǵın, sonday-aq, qala hám awıl bazarlarında sawdagerlerden alınatuǵın arnawlı tólem.**

V ásirdiń aqırı – VI ásirdiń baslarında Xorezm, Sogdı, Shash hám Toxarstan wálayatlarında biyik imaratları bolǵan óz aldına qorǵanlar júzege kelgen. Eftaliyler mámleketlik basqarılıwında belgili bir nızam qaǵıydalarınan ibarat bolǵan. Mámleket áskeriy kúshke súyengen. Jinayat ushın júdá kúshli jazalar belgilengen. **563-567-jılları** Eftallar mámleketi Túrktan qaǵanlıǵı jáne Iran sasaniyeleriniń soqqısına ushıraǵan hám birotala joq bolǵan.

Xojahq turmisi. Eftallar mámleketine birlesken xalıqtıń etnikalıq quramı rańbareń bolǵan. Ekonomikalıq-sawda qatnasıqlarınıń izshil jolǵa qoyılıwı mámlekette diyqansılıq, jasalma suwǵarıw, sharwashılıq, baǵshılıq hám ónermentshiliktiń gúlleniwine tiykar bolǵan. Házirgi waqıtta da Tashkent oazisi hám Qubla Qazaqstan jerleriniń bir bólegin suw menen támiyinlep turǵan **Zoǵarıq** (Zovarıq) hám **Bozsuw**, Samarqand wálayatındaǵı qubla rayonlaradıń tiykarǵı suw deregi bolǵan **Darǵam kanalı V ásirde** qazılǵan eń iri suwǵarıw tarmaqlarınan bolıp esaplanadı.

Sawda hám pul aylanısı. Sırtqı sawda bajı pulınan mápdar bolǵan eftallar «Jipek jolı»n óz qadaǵalawı astında uslap turıwǵa háreket etken. Qıtay, Hindstan, Iran hám Vizantiya menen bolǵan xalıq aralıq sawdada belsendili qatnasqan. Jipek jolı sawdasında sasaniy sawdagerleri menen básikeyleslikte tiykarınan sogdılar daldálshı bolǵan. Bul óz ornında jol, qatnaw, támiyinlew, xızmet kórsetiw tarawlarınıń keńeyip barıwına jol ashqan. Sırtqı sawdada jipek, lak, boyawlar, reńli shiysheleler, qımbat bahalı taslar, arǵımshaq atlar, gezlemeler, mazalı zatlar, qural-jaraq sıyaqlı tawılmaytuǵın ónimler bazarı qızǵın bolǵan. Xalıq aralıq baylanıslardıń rawajlanıwı menen mámlekette teńge pul aylanısı tártipke salınadı.

Ishki hám sırtqı sawda baylanıslarında eftallar dáslep sasaniyeler húkimdarlıǵınıń gúmis teńgelerinen keń paydalanǵan. Bular dan basqa, **Buxara, Paykent, Vardona, Naxshab, Samarqand** hám **Xorezmde** jergilikli hákimler tárepinen shıǵarıılǵan mayda teńgeler mámlekettiń ishki sawdasında keń aylanısta bolǵan.

Til hám mádeniy baylanıslar. Orta Aziya xalqınıń bir bólegi *sogdı* tilinde, ekinshi bólegi *türkiy* tilde sóylesken. Bul dáwirde sogdı tili xalıq aralıq sawda tili sıpatında Jetisuw hám Fergana arqalı Shıǵıs Túrstanǵa kirip, Qıtay aymaqlarına shekem barıp jetken. **V—VI ásirlerde** *sogdı, xorezm* hám *eftal* jazıwları tarqalǵan edi. *Eftallar álipbesi* Baqtriya jazıwı tiykarında payda bolǵan. *Eftallar álipbesi* tiykarınan 25 háripten ibarat bolǵan. Xat shepten ońa qarap kesesine jazılǵan.

Eftallar ot (jalın) hám quyashqa sıyınwshı atashparast bolǵan.

Orayliq Aziyadağı basqa xalıqlar bolsa budda, xristiyan hám zardusht dinlerine sıyınđan.

V ásirde Orta Aziyada shiyshe soğıwshılıq rawajlanđan. Orta Aziya shiyshesi reńliligi, jıltıraqlığı hám tınıqlığı jağınan Vizantiya shiyshesinen joqarı turđan. Qıtay imperatorları óz sarayların bezewde Orta Aziyadan alıp kelingен reńli shiysheden paydalanđan.

Orta Aziya xalıqınıń mádeniy dástúrleri qońsı mámleketlerdiń, atap aytqanda, Hindstan hám Iran súwretlew usılları menen uyđınlasıp, erte orta ásirler mádeniyatınıń qalıplesiwinde bekkem tiykargá aylanđan.

1. Eftallardıń ata-babaları qay jerde jasađan? Jazıwsız kartada olardıń jasađan jerlerin hám bađdarların boyap shıđıń.
2. Eftallar jazba dereklerde qanday atlar menen tilge alınđan?
3. Aytıńshı, nege eftallar menen sasaniyler ortasındađı qatnaslar keskin bolđan?
4. Eftallar kelip shığıwına qaray qanday qáwimlerge tiyisli bolđan? Tiykargı shıńıđıwlar ne?
5. Eftallar dáwirinde basqarıw dúzimi qanday bolđan?

Tómendegi kesteni toltırıń. Eftallar mámleketi.

Eftallar mámleketi	Aymağı	Basqargán dáviri	Húkimran- lığı	Xojalıq turması

4-§. ORTA AZIYA XALÍQLARÍ TÚRK QAĐANLÍĐI DÁWIRINDE

Tayanışh túsinikler: *Türk qağanlığı, qağanlıq basqarıwı, Eftallar mámleketiniń qulawı, qađanlıqtıń bóliniwı.*

Qađanlıqtıń dúziliwi. VI ásir ortalarında Altay hám Qubla Sibirde jasađan túrkiy qáwimlerdi birlestirgen jańa mámleket júzege keldi. Bul mámleket tariyxqa Türk qađanlıđı atı menen kirgen. Onıń tiykarın salıwshı **Bumin** edi. **552-jılı Bumin** «qađan» dep járiyalandı.

Altay qađanlıqtıń orayı etip belgilenedi. Túrklardıń

batisqa qaray júrgizgen atlanislarına **Istemi** basshılıq qıladı. Oğan «**Yabǵu qaǵan**» degen ataq beriledi. Tez arada Jetisuw hám Shıǵıs Túrktanǵa tutasq'an ellerde jasaw-shı túrkiy qáwimler baǵındırıladi. **555-jıldıń** ózinde túrkler Sırdárya hám Aral teńizi boylarına shekem sozılǵan keń úlkelerdi iyelep aladi. Qaǵanlıqtıń shegarası Eftallar mámleketiniń aymaqlarına shekem barıp jetedi. Nátiyjede eftallar mámleketiniń arqadaǵı aymaqları qáwip astında qaldı. Bunday qolaylı waqıttan paydalanǵan Toxarstan hám Shaǵaniyandı eftallardan tartıp aladi.

Türk qaǵanlıǵınıń eftallar menen soqlıǵısıwı anıq edi. Bunday qıyın siyasiy awhal qaǵanlıqtı Iran, sońın ala Vizantiya menen jaqınlastıradi. Uzaq waqıt eftallardıń qısımdında jasap kelgen sasaniyler bul mámlekettiń tolıǵı menen joq bolıwınan mápdar edi. **Xısrav I Anusherwan** (531—579) baslaması menen júzege kelgen óz ara áskeriy awqam Iran shaxınıń **Istemige** kúyew bolıwı arqalı jáne de bekkemlenedi.

Iran áskerleriniń **Balxǵa** hújiminiń járdemi menen túrkler **563-jılı** Eftallar mámleketiniń jerlerine bastırıp kiredi. **Parak** (Shırshıq) alabı hám onıń orayı **Shash** qalası basıp alınadı. Sırdáryadan ótip, Zarafshan alabına kirip baradı. Olar **Samarqand**, **Kesh** hám **Naqshabtı** iyelep, **Buxaraǵa** jaqınlasadı. *Segiz kún* dawam etken qattı sawashta eftallardıń áskerleri jeńiledi.

Solay etip, qubladan Iran sasaniylerinen, arqadan Türk qaǵanlıǵınan **563—567-jılları** soqqıǵa ushıraǵan Eftallar mámleketi birotala joq boladı. Nátiyjede jeńilgen mámlekettiń miyrası óz ara bólinip, Ámiwdáryanıń qubla jaǵalarına shekemgi wálayatlar Iran, onıń oń jaqtaǵı jaǵaların boylap Kaspiy teńizine shekem sozılıp jatqan jerler Türk qaǵanlıǵınıń soramına ótedi.

Eftallar patshalıǵı qulaǵannan keyin, awhal tıp tamırınan ózgeredi. Endi óz shegarasın arqa-shıǵıs tárepke qarap keńeytip alǵan Iran Ámiwdáryadan tap Sırdáryaǵa shekemgi Jipek jolınıń haqıyqıy iyesi bolıp aladi. Uzaq

Shıǵıstan Iran shegaralarına shekemgi kárwan jolınıń qa-daǵalawın óz qorǵawı astına alǵan túrkler bolsa Iran arqalı Vizantiya menen tikkeley sawda etetuǵın boldı.

Türk qaǵanlıǵınıń basqarıwı. Türk qaǵanlıǵı qanshama úlken bolmasın, ol shın mánisinde oraylasqan mámleket emes edi. Onıń tiykarı túrkiy tilde sóyleytuǵın qáwimlerdiń awqamınan ibarat bolǵan. Bul awqamdı qaǵan basqaratuǵın edi. Húkimdardıń hákimiyatı urıw-qáwimlerdiń dástúrlerine súyengen áskeriy-hákimshilik basqarıwǵa tiykarlangan edi. Mámleket kóshpeli sharwalarǵa hám otırıqshı diyqan massasına bólingen. Kóshpeli sharwalar massası «**budun**» yamasa «**qara budun**» degen at penen atalǵan. Budun óz gezeginde qáwimler awqamı birlespesin dúzgen. On oq budun yamasa eldiń hákimi «**yabǵu**» yamasa «**jabǵu**» atı menen atalǵan. Yabǵu dárejesine tek qaǵan urıwına aǵayın-tuwısqan bolǵanlar ǵana kóteriletuǵın bolǵan. On oq el sárdarı bir tuman (yaǵnıy on mıń) atlı áskerdi sapqa dizer edi. Bunday áskeriy bólimsheniń tuman basshısı «**shad**» dep aytilatuǵın bolǵan.

VI ásirde Shırshıq, Zarafshan, Qashqadarya hám Ámiwdarya basseynlerinde *onnan aslam oazıs hákimlikleri* bar edi. Olardıń ekonomikalıq hám siyasiy basqarıwı jer-gilikli dinastiya húkimdarlarınıń qolında qaldırılıp, túrkler olardan tek baji hám yasaq salıǵın óndirip alıw menen sheklenedi.

- * **Budun** – sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı xalıq.
- * **Qaǵan** – ullı húkimdar, patsha, imperator.
- * **Yabǵu qaǵan** – qaǵan urıwınan bolǵan eldiń hákimi
- * **Shad** – on mıń áskerdiń basshısı (komandiri).
- * **Yasaq** – diyqanlar hám sharwashılıq penen shuǵıllanıwshılardan alınatuǵın salıq.

Qaǵanlıqtıń bóliniwi. Úlken-úlken qáwimler yamasa qáwimler awqamı oraylıq hákimiyatqa boysınbawǵa umılǵan. Türk qaǵanlıǵı qaramaǵında bolǵan aymaqlardaǵı hákimler ǵárezsiz bolıwdı qáler edi. Bul

faktorlar qağanlıqtıń bekkem oraylasqan mámleketke aylanıwına imkaniyat bermegen.

Boysındırılğan aymaqlardı jergilikli hákimler arqalı basqarıw tártibi qağanlıqtı bargan sayın hálsiretip bargan. Bunıń üstine Vizantiya, Qıtay hám Iran menen úzliksiz báseki qağanlıq awhalın jáne de awırlastırğan. Nátiyjede, Türk qağanlıǵı **VI ásirdiń 80-jıllarınıń aqırlarında** ekige — **Shıǵıs türk qağanlıǵı** hám **Batıs türk qağanlıǵına** bólinip ketti. Ullı türk qağanlıǵı dúzilgen el-jurt Alay tawlarınıń shıǵısınan Uzaq Shıǵısqa shekem bolğan aymaq, yaǵnıy *Túslık Sibir, Urxun basseyini* (Mongolstan), *Arqa Qıtay* **Shıǵıs qağanlıǵı** qol astında bolğan. Belgili qağanlıqtıń paytaxtı **Utukan alabın** (Mongolstan)da bolğan. Alay tawlarınıń batısında jaylasqan úlkelere: *Jetisuw, Shıǵıs Türkstan, Sırdarya* hám *Ámiwdarya basseyinleri* jáne olarǵa tutasqan aymaq **Batıs qağanlıq** tárepinen basqarılğan. Rezidenciysı *Jetisuw*da jaylasqan.

*** Bekkem oraylasqan mámleket — bul barlıq aymaqları jalǵız húkimdar hákimiyatı tárepinen basqarılıwshı mámleket bolıp esaplanadı.**

1. Türk qağanlıǵı qashan hám qay jerde dúzildi, oǵan kim tiykar saldı?
2. Ne maqsette Türk qağanlıǵı menen Iran arasında áskeriy awqam dúzildi?
3. Türk qağanlıǵınıń Orta Aziyaǵa atlanısı qanday aqıbetlerge alıp keldi?
4. Eftallar mámleketi qulaǵannan keyin ózgergen jaǵday haqqında ne ayta alasız?
5. Türk qağanlıǵı basqarılıwı eftallar dáwiriniń basqarılıwınan nesi menen parıqlanǵan?
6. Türk qağanlıǵı qanday sebeplerge baylanıslı bólinip ketken? Türk qağanlıǵı bólinip ketpewi ushın ne qılıw kerек edi dep oylaysız?

5-§. BATIS TÚRK QAĞANLÍGÍ

Tayanish túsinikler: *Batis türk qağanlıǵı, yabǵu, basqarıw tártibi, sociallıq turmıs, Abruy kóterilisi.*

Basqarıw. Batis qağanlıq sociallıq, ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan Shıǵıs qağanlıqtan pútkilley ayırılıp turǵan. Shıǵıs qağanlıq xalqınıń tiykarǵı bólegi sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı kóshpeliler edi. Batis qağanlıq xalqınıń úlken bólegi bolsa otırıqshı diyqanshılıq, ónermentshilik hám sawda-satlıq penen shuǵıllanatuǵın edi.

VII ásirdiń birinshi shereginde Batis qağanlıq oǵada kúsheygen. Onıń shıǵıs shegarası Altayǵa, qubladan bolsa Sind (Hind) dáryası boylarına shekem barıp taqaladı. Batis qağanlıq ózine qaram wálayatlardı basqarıwda jergilikli úrim-putaqlardı saqlap qalǵan. Áhmiyetke iye bolǵan ayırım úlkelerde bolsa qağan shańaraǵına tiyisli mán sap iyeleri saylangan.

Qağan **Tun yabǵu** (618—630) húkimdarlıq qılǵan dáwirde basqarıw tártipleri reforma qılınadı. Reformaǵa baylanıslı, jergilikli húkimdarlarǵa qağanlıqtıń «**yabǵu**» ataǵı berilip, olar qaǵannıń nayıbına (wákiline) aylanadı.

Sonıń menen birge, Orta Aziya, Shıǵıs Túrktan hám Toxarstannıń derlik ǵárezsiz hákimlikleriniń üstinen siyasiy qadaǵalaw kúsheyttiriledi. Olardıń aldına qağanlıqtıń wákılleri — **tudunlar** jiberiledi. Biraq, ishki gúrestin aqıbetinde Batis türk qağanlıǵı hálsirep baradı.

Sociallıq turmıs. Batis türk qağanlıǵına birlesken xalıqtıń turmısı da hám xojalıǵı hár túrli bolǵan. Qağanlıq otırıqshı hám kóshpeli xalıqqa bólingen. Kóshpelilerdiń tiykarǵı kásibi sharwashılıq bolǵan. Xalıqtıń otırıqshı bólegi mádeniy tárepten aldında bolıp, qağanlıqtıń social hám ekonomikalıq turmısında jetekshi áhmiyetke iye bolǵan.

Qağanlıqta qalalar hám awıllar kóp bolǵan. Xalqı tiykarınan diyqanshılıq, ónermentshilik hám sawda-satlıq isleri menen shuǵıllanǵan. Ónermentler soqqan bezew zatları hám qural-jaraqlardıń hár qıylılıǵı hám oǵada puqtalıǵı menen ayırıqsha ayırılıp turatuǵın edi.

Ishki hám sirtqı sawda-satlıq isleri de qala xalqınıń tiy-kargı kásipleriniń biri bolǵan. Bul tarawda ásirese **Sogdı** sawdagerleriniń qolı bálent edi.

Batis türk qaǵanlıǵı menen Qıtay ortasında **VII ásirdiń birinshi yarımında** ekonomikalıq baylanıslar qızıp ketti. Bul dáwirde Qıtayǵa toǵız márte sawda elshileri jiberiledi.

Abruy basshılıǵındaǵı kóterilis. Türk qaǵanlıǵı dáwirinde Orta Aziyada diyqanlar tárepinen jerlerdi iye-lew jaǵdayı barǵan sayın hawij alıp, zulımlıq kúsheyedi. Öz jer mülkinen ayırılǵan kashovarzlarǵa aylanadı. Jarlılıq, jábir-zulımlıq hám diyqanlardıń qısına qarsı xalıq bas kóteriwe májbúr boladı. Usınday xalıq kóterilislerinen biri **585—586-jılları** Buxarada jüz beredi. Kóteriliske qaǵan shańaraǵınan bolǵan **Abruy** basshılıq etedi. Kóterilis nátiyesinde jábirlengen mülikke iye diyqanlar hám bay sawdagerler Buxara wálayatın tárk etip, Türkstan hám Taraz átirapına barıp ornalasadı. Olar türk qaǵanına ótinish etip, kóterilishshilerge qarsı gúreste járdem beriw sorǵan. Türk qaǵanı **Qarashorın** ulı **Sheri Kishvar (El Arıslan)** basshılıǵında lášker jiberedi. **Abruy** óltirilip, kóterilis bastırıladı. Kediver hám xızmetkerler óz xojayın-ları—diyqanlarǵa qaytarıp beriledi.

*** 585-586-jılları Buxara Abruy basshılıǵında jarlılıq, jábir-zulımlıq hám diyqanlardıń qısına qarsı kóterilisler bolıp ótedi. Kóterilis Sheri Kishvar (El Arıslan) basshılıǵında bastırıladı.**

1. Bekkem oraylasqan mámleketke tán tiykarǵı belgilerdi aytıń.
2. Shıǵıs hám Batis türk qaǵanlıqlarınıń uqsaslıq táreplerin anıqlań.
3. Batis türk qaǵanlıǵına qaysı aymaqlar kiredi?
4. Qaǵan Tun yabǵu dáwirinde qaysı tarawda reforma ótkiziledi?
5. Aytıńshı, nege Türk qaǵanlıǵındaǵı xalıqtıń tirishiligi hám xojalıǵı túrlishe bolǵan?
6. Ne sebepten Buxarada xalıq kóterilisi boldı? Aqıbeti ne menen tamamlandı?

Tómendegi kesteni Batıs túrk qağanlıǵına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Basqarıwı	Social tirishiligi	Kashovarzlar awhalı

6-§. JERGILIKLI HÁKIMLIKLERDİŇ DÚZILIWI

Tayanış túsinipler: *Jergilikli hákimler, Sogdı ixshidleri, Toxarstan, Fergana, Shash, Elok, Qala arxitekturası.*

Jergilikli hákimlikler. V—VII ásirlerde mámleket **15 ten aslam** hákimliklerge bólinip ketken edi. Bul wálayat hákimlikleri dáslep eftallarǵa, soń Túrkk qağanlıǵına boysındırılǵan bolsa da, biraq eftallar da, túrk qağanları da olardıń ishki turmısına aralaspagan. Oraylıq hákimiyatqa baji salıǵın tólep turıw arqalı olar óz ǵárezsizliklerin belgili dárejede saqlap qaladı.

Sogdı. Ǵárezsiz hákimlikler arasında eń irisi **Sogdı ixshidleri** — oazıs húkimdarı edi. Orta ásir mámleketleri birlespesi awqamında *Sogdı ixshidleri* úlken siyasiy orınǵa iye edi. Usı awqamda **Zarafshan** hám **Qashqadarya** alaplarında jaylasqan **Samarqand, Buxara, Kesh** oazisleriniń *on bir iri mülkleri* birlesken edi. Olardıń hár biri óz hákimi, áskeriy shokarları hám mıs pulı birligine iye edi.

Sogdıda xalıq tıǵız jasaytuǵın edi. Sogdılılar diy-qansılıq hám baǵshılıq penen shuǵıllanıp, ásirese júzim jetistiriwde oǵada sheber edi. Sharwashılıqta Sogdıń gıssar qoyları hám tulparlarınıń dańqı shıqqan edi.

Sogdı qalaları bul dáwirde ónermentshiliktiń orayına aylandı. **718-jılı** sawǵa sıpatında Samarqandtan jiberilgen dubulǵadan nusqa alıp, Qıtay qural soǵıwshıları armıyanı temir qalpaq (dubulǵa)lar menen támiynlegen.

Toxarstan. Hazirgi Qubla Ózbekistan hám Qubla Tájikstan, Arqa Awǵanstandı óz ishine alǵan bul tariyxıy wálayat arqada Gıssar tawları qublada Hindikush, batısta Murgab hám Xerirud oypatlıǵı, shıǵısta Pamir menen shegaralangán. Toxarstan Balx, Qundız, Termiz, Shaǵaniyan,

Xuttal hám basqa 27 taw hám taw aldı wálayatınan ibarat bolǵan. **Balx** qalası Toxarstan paytaxtı bolǵan.

Toxarstan atı áyyemde Yunan-Baktriya mámleketin qulatqan sharwashılıq qáwimi — *yuechjiler* atınan alıńǵan. Toxarstan húkimdarları dáslep «**málikshash**», keyinirek «**yabǵu**» atı menen atalǵan.

Toxarstan xalqınıń tiykarǵı bólegi otırıqshı diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Ónermentshilikte qural soǵıwshılıq, shiyshe soǵıwshılıq, toqımashılıq rawajlanǵan.

Toxarstan, Hindstan, Jaqın hám Uzaq Shıǵıs mámleketleri menen sawda-mádeniy baylanıslar ornatqan, óziniń mayda teńgeleri ishki sawda aylanısında bolǵan.

Fergána. Fergána húkimdarları «**ixshid**» dep atalǵan. Fergána jerleri júdá hasıldar, xalqı diyqanshılıq penen kún keshirip, paxta hám salı ekken. **Koson, Axsikat** (Xushkat) hám **Kubo** (Qubo) sıyaqlı iri oraylıq qalalarında ónermentshiliktiń túrli tarawları rawajlanıp, onıń ónimleri ishki hám sırtqı bazarlarda júdá ótimli bolǵan. Qońsı mámleketlerge boyaw, reńli shiyshe buyımları hám dári-dármaqlar shıǵarılǵan.

Fergána alabında otırıqshı xalıq penen bir qatarda sharwalar da jasaǵan. **Qurama** hám **Qaramazar** tawlarınıń janbawırlarında áyyemnen jılqıshılıq penen shuǵıllanǵan. Bul alapta kóbeytilgen tulpar atlardıń dańqı dúnya júzine taralǵan.

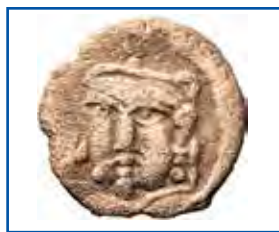
Shash hám Elok. Shirshıq hám **Ahangaran** alaplarında eki hákimlik bolǵan. Dereklerde olardan birewi **Shash**, ekinshisi **Elok** mülki atları menen tilge alınadı. Shashtıń paytaxtı **Shash** qalası bolıp, patshasın «**tudun**» dep ataytuǵın edi. Eloktıń paytaxtı **Tunkat**, hákimlerin «**diyqan**» dep ataytuǵın edi.

VII asirdiń dáslepki shereginde Batıs türk qaǵanlıǵı húkimdarlıq sarayın *Shash* wálayatına kóshiredi. Húkimdar hám malika ushın bul jerde ózine tán saraylar qurılǵan.

Shash úlkesi óziniń teńge pulları sistemasına iye bolǵan. Teńgelerdiń aldı betinde húkimdar, terisinde at

yamasa jolbaris yamasa qaplan kórinisi, bazıda dinastiyalıq tamğa túsirilgen. Ayırım teńgelerde bolsa hátteki húkimrangá jap-jaqın malika kóriniside túsirilgen. Bunday súwretleniw húkimdardıń malikası — **xva-tun** (xotun) wázirlik dárejesine iye bolıp, mámleket basqarıwında jedel qatnasqanlıǵınan belgi beredi. Sarayda ol qaǵannan keyingi orındı iyelegen.

**Shash teńgesi.
VII ásir**

Shash hám *Elok* kóp tarmaqlı xojalıqqa iye bolıp, onda suwǵarıp egiletuǵın diyqansılıq, sharwashılıq, ónermentshilik, kánshilik hám sawda joqarı dárejede edi.

Kárwan jolınıń úlke arqalı ótiwi *Shash* hám *Elokta* ishki hám sırtqı sawda-satlıqtıń keńeyip, qalalar xalqınıń kóbeyiwine imkaniyat bergen.

Basqarıw hákimshiligi. Erte orta ásirlerde Orta Aziya hákimliklerinde belgili tártipte basqarıw hákimshiligi shólkemlestirilgen edi. Basqarıw hákimshiliginiń tiy-kargı wazıypası puqaralardan baj, salıq hám tólemlerdi óz waqtında jıynap alıw, jámaátlik islerge olardı jum-sawdan ibarat bolǵan. Kiris-shıǵıslar anıq hám rawshan hújjetlestirilgen. Olarǵa barmaq basılıp, hátte mór menen tastıyqlanıp qoyılǵan.

Qala arxitekturası. V—VII ásirlerde Orta Aziyada, bir tárepten, jerge iyelik etiw qatnasıqlarınıń ornatuılıwı hám bekkemlenip barıwı, ekinshi tárepten, kóshpeli shar-walardıń toqtawsız túrde kirip keliwi hám ornalasıwı qala hám awıllardıń kelbetine hám xalqınıń turmıs jaǵdayına awır tásir kórsetedi.

Ónim alıwshi jerler keńeyip, diyqansılıq oazisleriniń suw menen támiyinleniwi tıp-tamırınan jaqsılandı. Taw aldı maydanlarına suw shıǵarılıp, jańa jerler ózlestirildi. Qala xalqınıń sanı kóbeydi. Awıllarda «**kóshki**», «**qasır**», «**qorǵan**» hám «**qorǵansha**» degen at penen dańq kótergen bekinisli turaq jaylar boy tikledi.

Bekkem qorǵanlı qasır, qorǵan hám kóshkiler tiy-

karinan sirtqi dushpanlarning hujimine qarsi qorganiw qurılısı, shokarlar toplanatugin jer, hakisshilik oray jâne azıq-awqat hám qural-jaraq saqlanatuğın jay wazıypasın atqargan.

Orta asirlerde qalalar ush bolimnen ibarat bolgan. Olar «*kuhandiz*», «*shaxristan*», «*rabad*» dep atalgan. Qalalarning ush bolimi de oz aldına diywallar menen qorshalgan. Olarning bir neshe darwazaları bolgan. Qala diywalları boylap agıp otetuğın kanal (qandek) wazıypasın atqargan. Orta asirlerde jasağan arab avtorlarının (*Ibn Xavqal* hám *Ishtaxriy*) jazıwınsha, bir gana **Binkat** (Tashkent)tiñ jigirma eki darwazası bolgan.

- * **Ixshid** — wálayat hákimi.
- * **Kuhandiz (ark)** — qala hákiminiñ qorganı jaylasqan bolegi.
- * **Rabad** — qalanıñ sirtqi mavzesi.
- * **Shaxristan** — qalanıñ ishki bólegi.

1. Sogdı ixshidligi qaysı oaziste jaylasqan edi? Ushbu mahalliy hokimlik nechta mulklarni birlashtirgan edi?
2. Eslep kórin, Toxarstan aymağı aldın Orta Aziyadağı qaysı mámleket aymağına uqsas bolgan?
3. Erte orta asirlerde Orta Aziyadağı jergilikli hakisliklerden qaysısında malika wazirlik därejesine iye bolıp, mámleket basqarıwına jedel qatnasqan edi?
4. Orta Aziya hakisliklerinde basqarıw hakisshiliginiñ tiykarğı wazıypası nelerden ibarat bolgan?

7-§. VI—VII ASIRLERDE MADIY TURMI

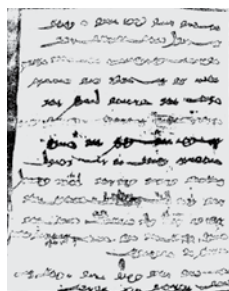
Tayanish tusinikler: *jazıw, diniy isenimler, kórkem-óner, muzıka.*

Jazıw. Bul dawirde Sogdı, Xorezm hám Toxarstan xalıqlarınıñ bólek-bólek jazıwları bolıp, *Sogdı* hám *xorezm* jazıwları áyyemgi *aramey jazıwı* tiykarında júzege kelgen edi. *Toxar jazıwı* baktrya jazıwı tiykarında qalıplesip, 25 hárippli jazıwğa iye bolgan.

Xat, hujet hám ayırım xabarlar sıyaqlı jollamalar tiykarinan terige, agashqa, gúlalğa hám ayırım jağdaylar-

da qagazga jazilatugin edi. Oytkeni, qagazdin bahasi ogada joqari edi. Ayırım jazıwlar bolsa hatteki patsha saraylarının hám ibadatxanalardıń diywallarına da jazilatugin edi. Olardıń arasında elshilik xatları, xojalıqtağı kiris-shıǵıslar, yuridikalıq shártnamalar, astronomiyalıq hújjetler, tariyxıy yadnamalar jáne diniy isenimler jazılǵan siyrek gezlesetuǵın qol jazba tabılmaları bar.

Sogdı jazıwı

Bizıń zamanımızǵa shekem saqlanıp kelgen *sogdı jazıwları* Panjikent qasındaǵı **Muǵ qorǵanı**nda, Shıǵıs Türks-tandaǵı **Turfan qalasınıń** janında, Samarqandtıń áyyemgi qarabaqanası **Afrasiyabtan** tabılıp úyrenilgen. Olarda Sogdınnıń siyasiy tariyxı, huqıq hám nızamları, ekonomikalıq hám diniy isenimleri tuwralı áhmiyetli maǵlıwmatlar keltirilgen.

Sogdıda er balalar bes jasqa toǵanda, jazıwǵa hám esapqa úyretilip, keyin olar 20 jasqa kirgeninde sawda islerin úyreniw ushın basqa mámleketlerge jiberiletuǵın bolǵan.

Sonday-aq, bul dáwirde **türkiy run** (kók türk) jazıwı da qollanılǵan. Türklerdin bul jazıwı biri ekinshisine tutasıp ketetuǵın 38-40 hăriplerden ibarat edi. Ol tas hám ağashlarǵa oyıp jazıw ushın ogada qolaylı edi. Áyyemgi kók türk jazıwları (**Qultegin** hám **Bilge qaǵan** jazıwları) Altay hám Shıǵıs Türkstannan basqa, Jetisuw, Fergana hám Zarafshan alaplarınan tabılıp, izertlengen. Olar qábir taslarındaǵı qulpı taslarǵa, gúlal hám metall ıdıslarǵa, ağashlarǵa hám teńge pullarǵa jazılǵan.

*** Erte orta ásirlerde elimizde sogdı, xorezm, toxar hám türkiy run (kók türk) jazıwları bar bolǵan.**

Diniy sıyınwlar. VI—VIII ásirlerde Orta Aziyada *zardushtiy, budda, xristian, moniy* hám *kam* (shamaniylik) sıyaqlı bir neshe jergilikli hám basqa úlkelerden kirip kelgen dinler bolǵan. Xalıqtıń kópshiligi zardushtiylik dinine sıyıǵan.

Varaxsha. Diywaldağı súwret

Dereklerde aytilwınsha, Toxarstan xalqı budda dinine sıyınğan. Toxarstan Orta Aziyada *budda* hám *moniy* dinleriniń tarqalıwı hám rawajlanıwında áhmiyetli. Orta Aziya xalıqlarınıń ideologiyalıq turmısında *moniy dini* de anağurlım tereń tamır urğan edi. Moniy dini táliy-matı boyınsha álemniń baslanıwı eki qarama-qarsı dóre-tiwshi — *jaqtılıq* hám *jaqsılıq* jáne *qarañğı tüneq* penen *jawızlıqtan* ibarat bolğan. *Ibadat etiw*, *oraza tutıw*, *sadaqa beriw* moniy dininiń **arkonı** esaplangan. Samarqand wálayatınıń **Úrgút rayonı** Sogdıda ğana emes, bálki pútkil Orta Aziyada *xristianlıq* oraylarınan esaplanatuğın edi.

Türk qağanlıǵınıń sharwa xalqı áyyemnen *shamaniylik* dinine sıyınıp kelgen. Bul din jańǵa hám ruwxlargá, ata-babalar ruhlarına sıyınıw isenimin tárbiyalagan. Áyyemgi türkler ózleriniń dinin «**kam**» dep atağan. Sebebi, olarda «**shaman**» degen sóz bolmağan. Bul din álemdi joqtan bar qılğan *Kók táńrine* iseniwshi jalǵız qudaylıq din esaplanadı. Sharwashılıq penen shuǵıllanıwshi kóshpe-li xalıq Kók Táńrine arnalğan máresimler ótkerip, qurban-

* **Arkon** — dindegi eń áhmiyetli wazıypa, súyenish, hákimshilk.

* **Kam-shaman** — Kok Táńrine sıyınıwshi jeke qudaylıq dini.

liqlar qilgan. Misali, Kók Táhriniń húrmetine qurbanlıq ushın qara qasqa attı bawızlağan.

Qala qurılısı. V-VII ásirlerde diyqanshilıq maydanları keńeyip ónimlerdiń asıp barıwı, ónermentshilik buyım hám bezewlerge bolğan mıtájlik, sawda-satlıqtıń kúsheyiwı qalalardıń rawajlanıwına tásir etti. Qala qurılısınıń ózeǵi bolğan shaxristanlar, olardıń átirapında rabotlar, baǵlar, tiykarınan suwǵarılatuǵın jerlerde qurılğan. Shaxristan maydanı dáslep 15 *gektardan* aspağan. Onda tiykarınan bay qatlam jasağan. Qala átirapndaǵı rabotta ónermentler, diyqanlar jasağan. Buxara hám Paykent qalalarınıń maydanı 20 *gektardan* aspağan. Bul dáwirde Orta aziyada eń úlken qalalardan biri **Samarqand** edi. Onıń ulıwma maydanı 200 *gektar* bolğan. Shaxristannıń qurılısı **Afrasiyab, Varaxsha, Panjikent** qalalarında arxeologiyalıq izertlewler arqalı úyrenilgen. Kóshe tarmaqları qatarına ápiwayı úy-jay imaratları, ónerment ustaxanaları, dúkánlar, ibadat-xanalar, saraylar qurılğan. Diywallar, tiykarınan, qorgawshı diywallar paxsa hám pispegen gerbishten qurılıp, múyeshlerine biyik etip burjlar islengen.

Kórkem óner. Súwretlew óneriniń **xudojniklik** hám **músinshilik** sıyaqlı tarmaqları güllenip rawajlanadı. Surxan oazisindegi **Balalıqtóbe** hám Zarafshan alabındaǵı **Panjikent, Varaxsha** hám **Afrasiyab**, Fergana alabındaǵı **Quvadaǵı** izertlengen esteliklerden — *diywaldaǵı súwretler, músinler hám ganshtan islengen naǵıslar* sol zaman-

**Varaxsha.
Ganshtağı Qu-
may qusi. VII
ásirler**

nıń shıǵarmaları. Diywaldaǵı súwretler sol zamannıń turmısı, diniy isenimleri hám mámleketler menen baylanısların sóz etiwshi derek.

Músinshilik óneriniń rawajlanıwında budda dini kúshli tásir kórsetken. Fergana alabındaǵı **Quvadan** jáne Qorgántóbe janındaǵı **Ájiynetóbeden** buddanıń úlken músinleri tabılıp izertlendi. **Ájiynetóbe buddası** músininiń biyikligi 12 metr. Bul dáwirde *aǵashqa oyıp naǵıs salıw* joqarı dárejede rawajlangan. Erte orta ásirdegi oymashılıq óneriniń siyrek gezlesetuǵın úlgileri **Varaxshadan** tabılǵan buyımlar arqalı izertlendi.

Muzika óneri. Orta Aziyada *muzıka, ayaq oyın, qosıq aytıw, masqarapazlıq* hám *dárwazlıq* sıyaqlı kórkem ónerdiń basqa hár túrli tarawları da jetiliske edi. Bul dáwirde kórkem óner tarawında *Buxara qızıqshıları, Samarqand nayshıları, Tashkenttiń oyınshı jigitleri* hám *ayaq oyınshı qızları* menen dańqı shıqqan edi.

Shash oyınshı jigitleriniń atqarıwındaǵı dańqı shıqqan «**Shash ayaq oyını**» yamasa dáp qaǵıp ım menen jelkesin gújireytip túsetuǵın nazlı «**Dáp oyını**» Qıtay aqsúyeklerin tań qaldırıp, olardı hayran qaldırǵan edi. Bir ǵana Buxara qalasınıń ózinde usta ónermentler tárepinen on túrdegi muzikalıq ásbaplar soǵılǵan.

1. Erte orta ásirlerde qanday jazıwlardan paydalangan?
2. Jazıwlar tiykarınan nelerge jazılǵan? Nege qaǵazǵa kóbineze jazılmaǵan?
3. Xalıq qanday dinlerge sıyınǵan?
4. Músinshiliktiń rawajlanıwına, ásirese, qaysı din kúshli tásir kórsetken?

Tómendegi kesteni V-VII ásirlerde mádeniy turmıs temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Jazıw	Diniy sıyınıwlar	Qala qurıwshılıq

II B A P

ARAB XALIFALÍGÍ DÁWIRINDE MAWARAWNAXR

8-Ş. MAWARAWNAXRDA ARAB XALIFALÍGÍNÍN ORNATÍLÍWÍ

Tayanış túsinipler: *Islam dini, Xorasan, Mawarawnaxr, Mawarawnaxrdıń basıp alınıwı.*

Islam dininiń payda bolıwı. Áyyemnen Arabstan yarım atawındaǵı arablar tarqalǵan jaǵdayda jasadı. VII ásirdeń baslarına kelip Arabstanda jeke isenim tiykarında mámleketti birlestiriw háreketi baslanadı. Bul ullı isenim jeke qudaylıqqa tiykarlangan islam dini edi.

* **Islam** — «boysınıw», «sıymıw», «ózin Allaǵa baǵıshlaw» degen mánislerdi ańlatadı.

Allanıń rasuli (elshisi) Mekke qalasında dúnyaǵa kelgen **Muxammed** (s.a.v. — sallallohu alayhi vasallam) **ibn Abdullax** (570—632) bul háreketke jol bassılıq qıladı. Islamdı qabıl etip, Rasulullaxtı qollap-quwatlap onıń izine ergenler «*múslim*» (musılmanlar) dep atalǵan. Olar insanlardıń Quday aldında teń ekenligin, ırısqa-nesiybeni hámmegе Dóretiwshiniń ózi jetkizip beretuǵınlıǵın jáne jámiyettegi ádalatsızlıqlarǵa shek qoyıw ushın haq dinge kiriw kerekligin úgit-násiyat etedi. Islam bayraǵı astında **Mekke** qalasında baslangan islam dinin úgit-násiyatlaw **Mádiynaǵa** kóshedi. **Muxammed** (s.a.v.) **630-jılı** arablardı jeke mámleketke birlestiredi.

Muxammed (s.a.v.) dúnyadan ótkennen keyin, onıń eń jaqın zamanlası **Ábiw Bákir** (632—634), **xalifa** (orınbasar) dep daǵazalanadı. Arab qáwimleriniń islam dinin qabıl etip, siyasiy jaqtan birden-bir hákimiyatqa birlesiwinde, sonday-aq islamnıń jáhán dinlerinen birine aylanıwında islam qaǵıydaları, huqıqıy hám morallıq ólshemlerin óz ishine qamtıp alǵan **Quránı Kárimniń** áhmiyeti oǵada ullı edi.

Mısr, Siriya, Palastin, Irak, Iran sıyaqlı kóp mámleketler baǵındırılıp, esap-sansız oljalarǵa iye bolǵan Arab xalifalıǵı áskeriy atlanıslardı biziń elimizge qarattı.

651-jılı arablar sawash júrgizbey-aq **Marı** qalasın iyeleydi. Soñınan házirgi Awғанstannıń arqa bólegi, Iran- nıń arqa-shıǵıs bólegi hám Qubla Túrkmennstannan tap Ámiwdáryaǵa shekemgi aymaqlar basıp alındı. Arablar bul aymaqlardı **Xorasan** dep ataǵan. Onıń orayı **Marı** qalası edi. Bul wálayattı basqarıw ushın arnawlı nayıb tayınlanıp, ol Marıda turatuǵın edi. Arablar bul jerge jayǵasıp alǵan- nan keyin Ámiwdáryadan arqada jaylasqan bay mám- leketlerdi basıp alıwǵa tayarlıq kóredi. Bul jerlerdi arablar **Mawarawnnaxr** yamasa «*dáryanıń arǵı tárepi*» dep atadı.

*** Arab xalifalığı — barlıq hákimiyat Muxammed (s.a.v.)tıń orınbasarları (xalifalar) nıń qolında top- langan mámleket (632-1258). Onda Ummaviyler (661-750) hám Abbasiyler (750-1258) dinastiyası húkimranlıq etken.**

Mawarawnnaxrǵa atlanıs. Arablar Mawarawnnaxrǵa dáslep onı basıp alıw ushın emes, al áseriy jaqtan ta- yarlıq kóriw ushın, jergilikli húkimdarlardı sinap kóriw maqsetinde atlanıs jasaǵan. Mawarawnnaxrǵa dáslepki hújimler **654-jılı Maymurg** hám **667-jılı Shaǵaniyannan** baslanadı. Dereklerde jazılıwınsha, bul dáwirde Xorezm arablar tárepinen eki mártebe talan-taraj etilgen.

Narshaxiydiń jazıwına qaraǵanda, 673-jıldıń gúzinde xalifa **Muoviya I** (661—680) pármanı menen **Ubaydulla ibn Ziyad** Ámiwdáryadan keship ótip, Buxara wálayatına basıp kiredi. **Paykend** hám **Romitandı** iyelegennen ke- yin, Buxaranı jeńip, óz paydasına pitim dúzip, bir lak (júz mıń) dirham muǵdarında baji óndiredi. Bajıdan basqa arablar tórt mıń tutqın, qural-jaraq, kiyim-kenshek, altın hám gúmis buyımlardan ibarat kóp oljalar menen Marıǵa qaytadı. Jol-jónekey arablar **Termiz** qalasın da iyeleydi.

VIII ásirdiń **baslarında** arablar Mawarawnnaxrdı úzil-kesil basıp alıwǵa kirisedi. Xorasaǵa nayıb bolıp tayınlangan **Kuteyba ibn Múslim** arablardıń Mawarawn- naxǵa áseriy atlanıslarına basshılıq etedi. **Kuteyba** áseriy atlanısların **705-jılı Balx** wálayatınıń átirapların basıp alıwdan baslaydı. Tez arada **Shaǵaniyan** hákimi urıssız-

aq baғınadı. **Kuteyba** qıyınshılıq penen **Paykendti** jawlap, Buxara tárepke atlanadı hám **709-jılı** Buxaranı iyeleydi. Buxaralılar hár jılı xalifalıqqa bajı tólew, úyleriniń yarımın arablarǵa bosatıp beriwge májbúr edi.

710-jılı Kuteyba, Naqshab hám **Keshti** basıp alıp, **Samarqandqa** hújim jasawǵa tayarlıq kóredi. Biraq, Xorezmde baslanǵan ishki qarama-qarsılıqlar aqıbetinde júzege kelgen qolay pursattan paydalanıp qalıw ushın **Kuteyba** nıń Sogdıǵa atlanısın keshiktirip, Xorezmge qarap láshker tartıwǵa shaqıradı. Xorezm shaxı **Shaǵan** inisi **Hurzad** basshılıq etken xalıq kóterilisinen qorqıp, **711-jılı** Kuteybaǵa ótinish etip onnan járdem soraydı. Dushpan qolı menen inisi **Hurzad** tastalqan etip óltirilse de, Xorezmshax bunnan óz ǵárezsizligin joq etip, arablarǵa bajı tólewge májbúr boldı. Onıń áskeriy kúshleri bolsa, **Kuteybanıń** áskeriy atlanıslarında qatnasıwǵa májbúr etiledi.

712-jılı Kuteyba áskerleri **Samarqandqa** qarap jol tartadı. Bul dáwirde **Gurak** (710—737) Sogdıǵa patsha bolıp kóterilgen edi. **Gurak** arablarǵa qarsı gúres alıp bardı. Kúshlerdiń teń emesliginiń aqıbetinde Samarqand táslim boladı. **Gurak** penen **Kuteyba** ortasında pitim dúzilip, Sogdı xalifalıqqa baǵınıshlı bolıp qaladı.

Shash hám Fergananıń basıp alınıwı. **713-jılı Kuteyba** áskerleriniń bir bólimi **Shash wálayatına**, ózi basqarǵan tiykarǵı kúsh bolsa **Fergana alabına** qarap jol aladı. Shash oazisi basıp alınıp, onıń bas qalası **Madiynat ash-Shash** hám júdá kóplegen qorǵanlar hám awıllarǵa ot qoyılıp wayran etiledi. **715-jıldıń** basında Fergana alabın iyelep, **Qashqarǵa** shekem kirip baradı. Hámme wálayatlarǵa arablardan **ámirler** qoyıladı. Biraq **Kuteyba** xalifa **Sulaymanǵa** qarsı qozǵalıǵ kótergeniniń aqıbetinde Ferganada arab áskerleri tárepinen óltiriledi.

Jerge iyelik túrleri. Arablar Mawarawnnaxrdı basıp alǵannan keyin, bul jerdegi jer-múlikler xalıfaǵa qarashlı bolıp qaldı. Xalifa mámleket jerlerin ıqta túrinde baǵıshlaǵan. Mámleket jerleri ayırım jol baslawshılar hám ámeldarlarǵa ómir boyı yamasa miyrashlıq túrinde berilgen.

Biraq jerlerdiń tiykarǵı iyesi xalifa sanalar hám iqtıdalar-dan úsir alıw huquqına iye edi.

Iri jer iyeleri — diyqanlar arab xalifalıǵı dáwirinde de óz jerleriniń iyeleri bolıp qaldı. Biraq olar endi ijarashıǵa aylanıp, dáramattıń belgili bólegin xalifalıq baylıǵına jiberiw juwappershiligin alǵan edi.

VIII ásir dawamında iri diyqanlar qolı astındaǵı jer-múlikleri arab áskeriy mülk iyelerine ótiwi júz ber-di. Arab baylarınıń diyqanlar menen jaqınlasıwı sol dáwirde kúsheygen. Diyqanlardıń arablar menen jaqın-lasıwı, olardı basıp alıwshılar ushın isenimli xızmetkerligin támiyinlew menen bir qatarda, jer-múlikleri hám basqa baylıqların qorgawǵa imkaniyat jaratadı. Diyqanlar arablar basıp alıwınan keyin xalifalıq nayıbınıń wákili esaplangan ámirge boysınǵan. Biraq ámir menen bir qatarda iri jer iyeleri — buxarxudotlardıń da abıroyı biyik bolǵan. Nar-shaxiydiń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, ayırım diyqanlar Buxara ámiri hám buxarxudotlar olardıń óz jerlerin tartıp alǵanlıq arızın Xorasan nayıbına jetkerген.

Mawarawnnaxrdaǵı awıllarda jerler mayda xojalıqlar tárepinen qayta islengen. Diyqanlar jerlerdi mayda bóleklerge ajratıp miynetkeshlerge — kediver hám kasho-

*** Muxammed Narshaqiy (899-959) — tariyxshı ilim-paz. Buxaranıń Narshax awılında tuwılǵan. «Buxara tariyxı» atlı shıǵarmanı jazıp qaldırǵan**

*** Ámir (arabsha — «ámir etiwshi», «bashq», «hákim») — áskerbası, hákim, bek. Arab xalifalıǵı dáwirinde óz aldına armiya komandirleri ámir dep atalıp, olar ádette jeńip alınǵan wálayatlarǵa nayıp etip saylangan**

*** Fatx (arabsha) — «iyelew», «jeńip alıw», «basıp alıw» mánisin beredi**

*** Íqta (arabsha) — shek, bólistirip berilgen jer, húkimdar tárepinen úlken xızmetleri ushın berilgen shek jer**

*** Úsir (arabsha — «onnan bir») — basqarıw jumsları ushın daramattıń 1/10 kólemi yesabında alınatuǵın salıq.**

varzlarğa ijara türinde bólip bergen. Bunıń ushın miynet-keshler salıq tólegen. Diyqanlar hám ámirler salıqtıń xalifa qaznasına túsıwınde ortakesh dáldálshılıq qılğan.

1. Jáhán tariyxınan alğan bilimlerińizge tiykarlanıp arablar haqqında hám Islam dininiń qalay payda bolğanlıǵı haqqında aytıp berıń.
2. Xorasan qaysı aymaqlardı óz ishine alğan? Onıń orayı qaysı qala bolğan?
3. Mawarawnnaxr qanday mánisti ańlatadı?
4. Oylap kóriń, nege arablar Mawarawnnaxrdı dáslep basıp alıwıdı gózlemegen?
5. Xorezm xalifalıqqa qalay baǵındırıldı?
6. Arablar Mawarawnnaxrdı neshe jıl dawamında basıp alğan?
7. Arablar dáwirinde jer iyeliginiń qanday formaları payda boldı?

9-§. MAWARAWNNAHRDA ISLAM DININIŇ JAYILIWı

Tayanış túsınikler: *jawlap alıwshılıq aqıbetleri; salıqlar; Islamǵa shaqırıw.*

Ekonomikalıq aqıbetler. Xalifalıq úlkeni basıp alıw barısında derlik barlıq abadanlasqan diyqanshılıq oazislerin ayaq astı qılıp, júdá kóp qala hám awıllardı órtep wayran etti. Suw qurılısları buzıp taslandı. Egislik maydanları suwsızlıqtan quwrap qaldı. Jawlap alınğan qala hám awıl xalıqlarınan altın, gúmis, qımbat bahalı buyımlar hám kóplegen qural-jaraqlar tartıp alındı. Pitim dúziwge májbúr bolğan **Buxara, Paykend, Sogdı** húkimdarlarınan úlken muǵdardaǵı bajı hám qun tólemleri óndirip alındı. Xalifalıq óz áskerlerine mıńlağan jergilikli jigitlerden qosıp aldı.

Basıp alıwshılar áskeriy kúshke súyenip, xalıqtan hár qıylı salıqlardı óndirip, xalıqtı hár túrli jumıslarǵa jum-sap otırdı. **Marı, Paykend, Buxara** hám **Samarqand** sıyaqlı qalalardaǵı sháhrıstandı yamasa ondaǵı úylerdiń teń yarımı arablar hám olar menen birge kelgen ajamlar (eronikler)ǵa bosatıp beriledi. «Xiraj», «úsir», «zakat», «jiziya» sıyaqlı salıqlar payda boldı.

Islamga shaqirw. Arablar Mawarawnnaxrda oʻrnatilgan siyosiy hokimiyatni bekkemlew ham turaqlilikni taminiyilew ushin islam dinini ugit-nasiyatini xalq arasina kenirek taratiwga ayriqsha ahmiyet berdi. Sol sebepli olar sol dawirge shekem Mawarawnnaxrda dinlerge qarsi qattigures alip baradi. Ibadatxanalar wayran etilip, olardin ornina jome meshitler quriladi. Misali, **Kuteyba** Buxara qalasini orayinda jaylasqan zardushtiylar ibadatxanasini jome meshitke aylandirdi, sogdi jaziwinda jazilgan shigarmalardi joq etti. Jergilikli xalq Islam dinine kirgiziwge hareket etti. Sol maqsette meshitke kelip sayiniwshi ushin hatteki 2 dirhamnan pul beriwdi engizdi.

Xalqni islam dinine kirgiziw jollari. Islam dinini qabil etip, musulman bolgan jergilikli xalqni wakilleri daslepki jillari xiraj ham jiziya salqlaridan azat etilgen. Islam dinini qabil etiwden bas tartqan adamlardan bolsa jan saligi — *jiziya* ondirip alingan. Salqlardi oz waqtinda tolemeden adamlardin moyinlarina «*qarizdar*» degen taxtayshalar ildirilgen. Jergilikli mamleket basliqlarini kopshiligi oz huquqlari ham imkaniyatlarini saqlap qaliw maqsetinde Islam dinini qabil etken. Islam dinini qabil etpegen baylar oz jerlerini ayirilgan yamasa saliq tolegen. Bunday ilaj-sharalar, sozsiz Mawarawnnaxr xalqini arasinda islam dinini tarqaliwina jardem bergen. Sol tarizde arablar Mawarawnnaxr siyosiy duzim ham diniy isenimine oz tasirin otkize algan.

*** Jiziya — Islam dinini qabil etpegen xalqtan alinatugin jan saligi.**

*** Zakat — mal-muliktin 1/40 bolegi koleminde alinatugin saliq.**

*** Xiraj — onimni 1/3 bolegi koleminde alinatugin jer saligi.**

*** Meshit, machit (arabsha — sayinatugin jer) — musulmanlar topar bolip, namaz oqiytugin jer, ibadatxana.**

Xalifalig tarapinen Mawarawnnaxrdin basip aliniwini aqibetinde jergilikli xalqni urp-adeti, dini ham isenimi, madeniyati ayaq asti etildi. Jergilikli sogdi jaziwinda

jazılğan diniy hám aǵartıwshılıq baǵdardagı kitaplardı, ilimiy shıǵarmalardı jáne qımbatlı hújjetlerdi jáne sánemlerdi otqa jaǵıp joq etip jiberedi. Quvadagı budda ibadatxanasına ornatılğan hár qıylı músinlerdiń maydalanıp taslanǵanlıǵı, Afrasiyabtaǵı saray diywallarına salınğan súwretlerdiń, ásirese adam súwretleriniń kózlerin oyıp, moyınların qılısh penen sıızıp taslanǵanlıǵı bunıń ayqın mısalı bola aladı.

1. Xalifalıqtıń jawlap alınıwı Mawarawnnaxrda qanday aqibetlerge alıp keldi?
2. Jergilikli xalıqtı islam dinine kirgiziwde xalifalıq qanday jollardan paydalandı?
3. Arablar tárepinen qanday salıqlar payda etilgen?
4. Jawlap alıwlar jergilikli mádeniyatqa qanday tásir kórsetti?

10-§. XALIFALÍQQA QARSÍ XALÍQ HÁREKETLERI

Tayanış túsinikler: *xalıq narazılıǵı, Gurak hám Divash-tish kóterilisleri, qarjı reformaları, «Aq kiyimliler» kóterilisi, Muqanna, Rofe ibn Lays.*

Kóterilistiń sebepleri. Xalifalıqtıń talawshılıq siyasatı jergilikli xalıqtı barlıq huqıqlarınan ayırdı. Mádeniyattıń ayaq astı qılınıwı, arab tili, jazıwı hám xalifalıqtıń nızam qaǵıydalarınń zorlıq penen engiziliwi nátiyjesinde jergilikli xalıq arasında narazılıqtıń bargan sayın kúsheyip, kóterilislerdiń kelip shıǵıwına sebep boldı.

Xalifa **Omar ibn Abduláziz** (717—719) qıyın awhaldı esapqa alıp, baǵındırılğan jerge iye xalıqlar menen keli-simge keliw siyasatın ámelge asırıwǵa májbúr boldı. Ol bunnan bılay jańa jerlerdi basıp alıwdı toqtatıw jáne qarjı reformasınıń ótkeriw haqqında párman berdi.

Buǵan baylanıslı musulman arablar menen bir qatarda islamdı endi qabıl etken jergilikli xalıqlardan *xiraj* hám *jiziya* salıqların alıw biykar etildi. Biraq, Mawarawnnaxr hasılzada aqsúyekleriniń kópshiligi ózlerin haqıyqıy musulmanlar dep esaplap, salıq tólemeydi. Sońın ala xalifalıqtıń hákimligi hámmeden de *jiziya* alıw haqqında buyırıq bere-

di. Nátiyjede Mawarawnnaxrda jalpılamay islam dininen shıǵıw hám eski dinlerin qaytadan qabıl etiw baslanadı. Bunıń aqibetinde jergilikli mülík iyeleri menen xalifalıq wákılleriniń arasında qarama-qarsılıqlar keskinlesip, pút-kıl mámleket boylap xalifalıqqa qarsı xalıq kóterilisi kelip shıǵadı.

* **Reforma – tártipti ózgertiw.**

* **Párman – nızam kúshine iye bolǵan buyırıq.**

Kóterilislerdiń baslanıwı. Bunday kóterilislerdiń biri **720-jılı** Sogdıda baslandı. Kóteriliske *Sogdı ixshidi* **Gurak** hám *Panjikent hákimi* **Divashtish** basshılıq etedi.

Sogdılılarǵa járdem beriw ushın **Jetisuwdan** türk láshkerleri keledi. Sogdıdaǵı barlıq hákimliklerdiń xalqı kóteriledi. Kóterilishilerdiń birlesken kúshleri arablarǵa qattı soqqı beredi. Tek ayırım qalalardıń hám qorǵanlardıń ishinde qorshawda qalǵan arab basıp alıwshıları kóp muǵdarda salıq tólew jáne kózge túsken wákıllerin kóterilishilerdiń erkine girewge beriw menen jan saqlaydı.

Kóterilishilerge boysınıwı. Mawarawnnaxr xalıqların tınıshlandırıw hám arablardıń hákimiyatın bekkemlew maqsetinde Xorasan nayıbı **Ashros** islam dinin qabıl etkenlerden *xiraj* hám *jiziya* salıqların almawǵa qarar qıladı. Bul xalıqtı tınıshlandırıwǵa arnalǵan waqıtsha iláj edi. Aqsúyek diyqanlardıń kópshiligi óz xızmetkerleri hám kediverleri menen islamdı qaytadan qabıl etip, arablardıń tárepine ótedi.

Xorasannıń jańa nayıbı **Nasır ibn Sayyar** (738-748) mámlekette óz abırayın bekkemlep alıw maqsetinde *qarjı reformasın* ótkeredi. Islamdı jańadan qabıl etken adamlar jiziyadan azat etildi. Barlıq musulmanlar huqıq jaǵınan teńlestiriledi, jer iyesiniń iseniminiń qanday bolıwına qaramastan olardıń xiraj salıǵın tólewi shárt etip qoyıladı.

Joqarı mártebeli arab láshkerbasıları menen mülikke iye diyqanlar ortasındaǵı tuwısqanlıq baylanısları ornatıladı. Usı waqıtta ózi de úlgi kórsetip Buxarxudattıń qızına úylenedi. Usınday siyasattıń nátiyjesinde, sózsiz türde arablar menen jergilikli hasılzadalardıń ortasında

belgili dárejede awqam dúzile baslaydı. Biraq bul azatlıq jolında alıp barılıp atırǵan xalıq háreketlerin toqtata almaydı. Mawarawnnaxr xalifalıqtaǵı eń tınısh emes hám kóterilisshiler úlkelereiniń biri bolıp qala berdi.

«**Aq kiyimliler**» **kóterilisi**. Mawarawnnaxrda jáne bir xalıq kóterilislerinen biri **769—783-jıllarda** bolıp ótken. Kóterilisshiler aq kiyim kiygeni ushın tariyxta ol «**Aq kiyimliler**» kóterilisi degen at penen belgili boldı. Bul háreketiń jol basshısı **Hashım ibn Hákım** atlı ónerment bolǵan. Ol basına hám júzine kók perde taǵıp júrgenligi ushın onı «**Muqanna**» yaǵnıy «*Nıqab bürkennen*» laqabı menen ataǵan. Muqanna Xorasanda kishi láshkerbasınan wázirlik dárejesine shekem kóterilgen.

Muqanna ğayrı dindegiler húkimranlıǵı hám zulımına qarsı kóteriliwge shaqırıp, Mawarawnnaxrǵa qarap jol aladı hám ózi jaqınları menen Naqshab hám Kesh qalalarına jetip baradı. Kesh janındaǵı tawdıń basına salınǵan **Som qorǵan**ın óziniń turatuǵın jerine aylandıradı. Tez arada pútkil Qashqadarya alabı «Aq kiyimliler» qolına ótedi. Nátiyjede «Aq kiyimliler» háreketi keńeyip, úlken xalıq kóterilisine aylanadı. Ol ásirese **Sogdida** háwij alıp **Elok** (Ahangan) alabı hám **Shashqa** da óziniń tásirin ótkeredi. Kóteriliske túrlı qatlamlar qatnasadı.

«Aq kiyimliler»diń kóterilisine soqqı beriw ushın xalifa **Mansur 775-jılı** úlken áseriy kúshti Mawarawnnaxrǵa atlandıradı. Dáslepki soqlıǵısıwlarda arab armiyası úlken shıǵınǵa ushırıp, Samarqandqa sheginedi. Biraq tórt ay dawam etken güresten soń kóterilisshiler jeńiliske ushıraydı.

Narshax hám **Samarqandta** «Aq kiyimliler» jeńilgenen keyin, jergilikli mülikdar diyqanlar arablarǵa járdem bere baslaydı. Gürestiń sońǵı basqısı **Kesh alabında** bolıp ótedi. **783-jıl**da Muqannanıń **Som qorǵan**ındaǵı turatuǵın jeri qamalǵa alınadı. Uzaq dawam etken qamaldan soń urıstan dıńkesi qurıǵan muqannashılar baǵınadı. Jawlap alıwshılardı baǵınıwdı qálemegen **Muqanna** ózin janıp turǵan tandırǵa taslap dúnyadan ótedi.

«Aq kiyimliler» awızbirshilik penen háreket ete al-

mağanlığı kóterilistiñ jeñiliwiniñ tiykarǵı sebebi boldı. Ekinshiden, xalıq háreketiniñ ǵalabalasıp ketiwinen qorıqqan jergilikli mülík iyeleri izbe-iz arablar tárepine ótip ketken. Úshinshiden, kóterilistiñ uzaq dawam etkenligi miynetkeshlerdi haldan taydırgan.

*** Muqanna (shama menen 719-783) – Mawarawnaxrda arab xalifalığı húkimdarlıǵına qarsı kóterilgen azathq háreketiniñ bashlıǵı. Marı qalası qasındaǵı Koza awılında tuwılǵan. Negizgi atı Hashım ibn Hákim bolıp, Narshaxıydıñ jazıwınsha, ol kóp oqıǵan, júdá ziyrek bolıp, ximiya, sıyqırılıq hám tilsim ilimlerin úyrengen. Arab, parsı tillerin jaqsı bilgen. «Muqanna» laqabı menen belgili bolǵan. Mazdak pikirlerine tiykarlangan social teńlik hám erkin ómirge shaqırıwshı táliymattı úgit-násiyat qılǵan. Kóterilis jeñiliske ushıraǵannan keyin, ózin janıp turǵan tandırdıñ ishine taslap, ólip ketken. Hamid Álimjan Muqanna qahramanlıǵına baǵıshlangan «Muqanna» dramasını, Sadiratdin Ayniy «Muqanna qozǵalańı» tariyxıy-ádebiy ocherkin jazǵan.**

769-783-JÍLLARDA «AQ KIYIMLILER» KÓTERILISI

Kóterilis bastırılğan bolsa da, basıp alıwshılarına qarsı jergilikli xalıqtıń háreketi úzil-kesil toqtap qalmaqadı. **806-jılı Rofe ibn Lays** basshılıǵında xalıfalıqqa qarsı jáne kóterilis boladı. Kóterilis Samarqandtan baslanıp **Shash, Fergana, Buxara, Naqshab** hám **Xorezm** wálayatlarına tarqalğan. Tez arada belgili wálayatlar xalıfalıqtıń qolınan ketedi. Xorasan nayıbı **Mamun** diyqanlardan bolğan Samanxudattıń aqlıqları: **Nuh, Axmet hám Yaxyalardan** iltimas etip, olardan járdem soraydı. Olar **Rofe ibn Laystı** qolǵa alıp, onı xalıfaǵa táslim bolıwǵa májbúr etedi. Solay etip gezektegi xalıq háreketi de bastırıladı.

Jergilikli xalıqlardıń basqınshılardıǵa qarsı gúresleri zaya ketpedi. Áste-aqırın xalıfalıqtıń húkimdarlıǵı hásirep bardı. Bul jaǵday Mawarawnnaxr xalqınıń azatlıqqa eriswin tezlestirdi.

1. Mawarawnnaxr xalqınıń kóterilisleriniń sebeplerin aytıń?
2. Xorasan nayıbı Mawarawnnaxr xalqın tınıshlandırıwǵa nege háreket etti hám olar qanday siyasat júrgizgen?
3. Gurak hám Divashtish qay jerdegi kóteriliske basshılıq etken? Olar haqqında qosımsha ádebiyatlardan maǵlıwmatlar toplań.
4. «Aq kiyimliler» kóterilisi ne ushın jeńildi? Muqanna haqqında qosımsha maǵlıwmatlar toplań.
5. Rofe ibn Lays basshılıǵında kóterilis qay dárejede bastırıldı?

Tómendegi kesteni xalıfalıqqa qarsı kóterilisler temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Bolıp ótken kóterilisler	Kóterilis sebepleri	Kóterilis nátiyjeleri

11-§. ABBASIYLER DÁWIRINDE XORASAN HÁM MAWARAWNAXR

Tayanış túsiniqler: *zulımlıqtıń kúsheyiwı, Ábiw Müslimniń úgit-násiyatı, Ábiw Müslim kóterilisi, ummaviyeler, abbasiyeler.*

Xalıq narazılıǵınıń kúsheyiwı. VIII ásirdeń 40-jıllarında xalıfalıqta tajı-taxt ushın gúres kúsheyedi. Muxammed

payğambar (s.a.v.)dıń ámekisi Abbastıń shawlıǵı **Muxammed ibn Áli** xalifalıq ushın gúres basladı. *Umma-viyler* Muxammed (s.a.v.) áwladların qırıp taslawda ayıp-landı. Usılay etip, xalifalıqta ummaviyer húkimdarlıǵın awdarıp taslaw ushın keskin háreket baslanıp ketti.

Ummaviyerge qarsı ulıwma narazılıq, ásirese xalifa **Marwan II** (744—750) húkimdarlıq qılǵan dáwirde oǵada kúsheydi. Buǵan xiraj salıǵı muǵdarın kóbeytip jiberilgenligi hám xalıqtıń májbúriy jumsalǵanlıǵı sebep boladı. Ummaviyerge qarsı gúreske shıǵıwǵa shaqırıw ushın abbasiyer wálayatlardıǵa kóplegen úgit-násiyatshılar jiberedi. Sonday úgit-násiyatshılardan birewi kufalıq **Ábiw Muslim** edi. Ol Xorasandı kelip, xalıqtı payğambar Muxammed (s.a.v.) áwladların qollap-quwatlawǵa shaqıradı.

Dáslep arab aqsúyekleri, sońın ala jergilikli diyqanlar **Ábiw Muslim**di qollap-quwatlaydı. Ummaviyerge qarsı úgitlewdiń hawazı tez arada Xorasan, Mawarawnnaxr hám Toxarstan wálayatlarına keń tarqaladı. Mámleket xalqı xalifalıqqa qarsı qozǵaladı. Kóterilisshilerdiń barlıǵı qara *kiyim kiyip* alǵan edi. Áweli qara kiyim qayǵınıń belgisi, qalaberse, jeńilmes kúsh bayraǵı jáne sawashlarda kóterilisshilerdi áskerlerden ajratıp turatuǵın belgini ańlatadı.

Ummaviyerdiń qulawı. 747-jılı Ábiw Muslim xalıqtı Ummaviyerge qarsı gúreske shaqıradı. Tez arada **Ábiw Muslim** Xorasannıń paytaxtı **Marı** qalasın iyeleydi. Xalifa Marwan óz qarawındaǵı barlıq ákeriy kúshlerdi kóterilisshilerge qarsı qoysa da, biraq ummaviyerdiń hákimiyatın saqlap qala almaydı.

749-jılı Ábiw Muslim basqarǵan kóterilisshiler xalifalıqtıń oraylıq wálayatlarına qarap jol aladı. Xalifalıqtıń paytaxtı **Damashq** qalası qolǵa kirgizilgenнен keyin, xalifa **Marwan II** taxttan quladı. Onıń ornına abbasiyer shańaraǵınan shıqqan **Abıl Abbas Saffax** (750—754) xalifalıq taxtına kóteriledi. Orınlardaǵı ummaviyer shańaraǵınıń wákilleri hám jaqınları qırıp taslanadı. Solay etip, Arab xalifalıǵındaǵı mámleket hákimiyatı *abbasiyer* qolına ótedi.

Abbasiyer dáwirinde Mawarawnnax. Abbasiyerdiń xali-

faliq taxtina shıǵıwı menen miynetkesh xalıqtıń awhalında hesh qanday jeńillik bolmadı. **Ábiw Müslimniń** háreketi waqtında abbasiyler tárepinen xalıq massasına berilgen wádelerdıń birde-birewi iske aspadı. **Ábiw Müslim** Bağdatta mámleketlik hám áskeriy kúshlerdiń joqarı lawazımına tayınlanadı. Biraq, abbasiyler onıń xalıq arasındagı abırayınıń anaǵurlım artıp baratırǵanlıǵına tilekles emes edi. Eń sońında **Ábiw Müslim** paytaxttan uzaqlastırılıp, Xorasan hám Mawarawnnaxrǵa nayıb etip jiberiledi.

*** Ábiw Müslim basshılıǵındagı kóterilis 747-797-jılları Xorasan hám Mawarawnnaxda bolıp ótti. Kóterilistiń nátiyjesinde xalifalıqta ummawiyler hákimiyattan qulatılıp, abbasiyler úrim-putaǵı hákimiyatqa keldi.**

Miynetkesh xalıqtıń ortasında abbasiylerge qarsı kóterilis kóteriw keypi payda boladı. Bunday kóterilislerdiń biri **750-jılı** Buxarada boldı. **Ábiw Müslim** jergilikli kúshlerdiń járdemi menen kóterilisti zorǵa bastırdı.

Mawarawnnaxrdagı ishki narazılıqlardan paydalanıp, Qıtay imperatorınıń armiyası Túrktanǵa basıp kiredi. **Ábiw Müslim** tárepinen jiberilgen áskeriy kúsh **751-jılı** Talas alabında Qıtay armiyasına soqqı berip, olardı mámleket aymaǵınan quwıp shıǵaradı.

Ábiw Müslim sadıqlıq penen xızmet qılǵan bolsa da, biraq abbasiy húkimdarları oǵan isenbeytuǵın edi. **755-jılı** quralsız hám jalǵız ózi kirip kelgen **Ábiw Müslim** xalifanıń buyırǵı menen óltiriledi. **Ábiw Müslimniń** óltiriliwi xalifalıqtıń shıǵısında, ásirese Xorasan hám Mawarawnnaxrda abbasiylerge qarsı xalıq háreketleriniń háwij alıp ketiwine sebep boladı.

Abbasiyler dáwirinde Mawarawnnaxdıń basqarılıwı. Mawarawnnax **VIII ásir**diń ortalarına shekem qarsılıq kórsetiwine qaramay arab xalifalıǵınıń áhmiyetli wálayatlarınan biri sıpatında onıń quramına úzil-kesil ótti. Oraylıq hákimiyat 749-jılǵa shekem Damashqta bolsa, endi Bağdadta jaylasqan edi.

Xalifa mámleketti basqarıwda **wázir ul-vuzara** (ullı

wázir)ge súyengen. **Ámir ul-umra** áskeriy isler ushın juwapker bolǵan. Xalifa túrli máselelerdi keńeste — **diywan ad-darda** kórip shıǵar edi. **Diywan ad-dar** úsh tiykarǵı keńsege bólingen: diywan al-mashriq, diywan al-maǵrib hám diywan al-xaraj. Mawarawnnaxǵa tiyisli máseleler **diywan al-mashriqta** sheshiletuǵın edi.

Xalifa wálayat nayıblarınıń lawazımına saylanar edi yamasa bosatatuǵın edi. Xalifalıqtıń huquq máseleleri Quránı kárim hám Payǵambar (s.a.v) kórsetpeleri, násiyatlarına tiykarlangan halda kórip shıǵılǵan.

Solay etip, **VIII ásir ortalarına** kelip Mawarawnnaxda tiykarǵı barqarıw arab xalifalıǵı siyasiy tártibine sáykeslestirilgen edi. Sogdiyadaǵı buxarxudotlar hám basqa húkimdarlardıń qolı astındaǵı basqarıw-organ usılı óz kórinisin saqlap qalǵan bolıwına qaramay, hákimlerdiń xalifa nayıbına boysınıwı shárt edi. Jergilikli mámleket baslıqlarınıń kópshiligi óz huquqları hám imkaniyatların saqlap qalıw maqsetinde Islam dinin qabıl etken edi. Islamdı qabıl etpegen aqsúyekler óz jerlerinen ayırılatsuǵın yamasa salıq tóleytuǵın edi. Sol tárizde arablar Mawarawnnaxr siyasiy tártip hám diniy isenimine óz tásirin ótkize aladı.

1. Ne ushın xalifalıqta ummaviylerge qarsı xalıq narazılıǵı júzege keldi?
2. Ábiw Múslim xalıqtı nege shaqırdı?
3. Ábiw Múslim kóterilisi qanday aqibetlerge alıp keldi?
4. Abbasiyler hákimiyat basına kelgennen keyin Mawarawnnaxrda awhal qalay ózgerdi?
5. Abbasiyler dáwirinde Mawarawnnaxrdaǵı basqarıw tártibi haqqında aytıp berıń.

III B A P

MAWARAWNAXRDA ĞÁREZSIZ MÁMLEKETLERDİN DÚZILIWI

12-Ş. QARLUQLAR, OĞUZLAR, TAHIRIYLER

Tayanış túsiniqler: *qarluqlar, oğuzlar, qaraxaniyeler, tahiriyeler, mámleket basqarıwı.*

Xalifalıqtın hálsirewi. VIII ásirдің aqırı — IX ásirдің **basları**nda Arab xalifalıǵı awır siyasiy qısılıspaǵa usıradı. Baǵındırılǵan xalıqlardı baǵınıshlı halda uslap turıw arablar ushın barǵan sayın qıyın bolıp qaldı. Mawarawnnaxr hám Xorasan xalqınıń tez-tez kóterilis shıǵarıp turıwı, úzliksiz dawam etken óz ara urıslar Arab xalifalıǵınıń hákimiyatın hálsiretti. Bul ğárezsiz mámleketlerdın payda bolıwına alıp keldi.

Mawarawnnaxrdın arqa hám arqa-shıǵıs aymaqlarındaǵı ele xalifalıqqa baǵındırılmaǵan shegaralas jerlerde bir neshe mámleketler payda boldı. Olardıń biri **Qarluqlar mámleketi** bolıp esaplanadı.

Qarluqlar mámleketi. Áyyemgi *Altaydın batısında*, sońın ala *Irtısh dáryasınıń orta aǵısında* jasaǵan *qarluqlar* áyyemgi türkıy qáwimlerden esaplangan. **VI-VII ásirlerde** olar Türk qaǵanlıǵı quramına kirgen. **VIII ásirдің ortalarında** *Jetisuw úlkesinde* **Qarluqlar mámleketi** dúziledi. Bul mámlekettin paytaxtı *Shuw dáryasınan arqaraqta* jaylasqan **Suyab** qalası edi. Qarluqlar mámleketiniń hákimdarı «*yabǵu*» yamasa «*jabǵu*» dep ayılǵan.

X ásirдің ortalarına barǵanda qarluqlardıń úlken bólegi musulman bolǵan. Bul dáwirde bir qansha qarluq qalalarında jome meshitleri salınǵan.

Qarluqlar mámleketi arqa hám shıǵıstan *Elsuwi dáryası* alabına shekem, **shıǵıl qáwimi** jaylawlarına shekem; batıstan **oĖuz jurı** hám *Fergana oypathıǵı*; qublada bolsa **yaǵmolar** oazisi hám *Shıǵıs Türkstan* menen shegeralangán. Bul jerde paytaxttan basqa **Jwl, Navkat, Karmankat, Yar** sıyaqlı qalalar hám qatar awıllar boy tiklegen. Xalqı *qoyshılıq*, taw jılǵalarınń boylarında bol-

sa *diyqanshılıq* penen shugıllangan. Shıǵıs Túrktan hám Mawarawnnaxr menen sawda-satlıq alıp barılǵan. Shetke tiykarınan jún hám júnnen islengen *gilem, shalsha, namat* sıyaqlılar alıp shıǵılǵan.

X ásirde qarluqlar Mawarawnnaxrdıń shıǵıs aymaqların iyelegennen soń, Shash átirapı hám Fergana jáne Zarafshan alaplarına kelip ornalasqan. Keyinirek otırıqshı jergilikli xalıqqa aralasıp ketken.

*** Qarluqlar – túrkiy qáwimlerden biri. Dáslep Altaydıń batısında, sońınan Irtish dáryasının orta aǵımında jasaǵan.**

*** VIII ásir ortalarında Qarluqlar mámleketi Jetisuw úlkesinde dúzildi. Paytaxtı Suyab qalası bolǵan.**

Oǵuzlar. Türk qaǵanlıǵı húkimdarlıǵı dáwirinde oǵuzlar onıń quramında bolǵan. Türk qaǵanlıǵı qulay baslaǵannan keyin, oǵuzlardıń úlken bólegi *Sırdárya basseyni* hám *Aral teńiziniń boyında* bekkem ornalastı. Olar **IX ásir**diń **aqırı** hám **X ásir**diń **basında** **Oǵuzlar mámleketine** tiykar saladı.

Sırdáryanıń tómengi aǵımı boyındaǵı **Jańakent** qalası Oǵuzlar mámleketiniń paytaxtı bolǵan. **X ásir**den baslap oǵuzlar islam dinin qabıl etedi.

*** Oǵuzlar – Orta Aziyada jasaǵan túrkiy qáwim. IX ásir**diń **aqırı** hám **X ásir**diń **basında** **Oǵuzlar mámleketi Sırdárya basseyni jáne Aral teńizi boyında** dúzildi. Paytaxtı Jańakent qalası bolǵan.

X ásirdiń **birinshi shereginde** Oǵuzlar mámleketi arqa-shıǵıstan kóterilgen qıpshaqlar tárepinen qattı soqqıǵa ushırap bólinip ketedi. Olar óz elin tárk etip, bir bólegi batisqa, *Arqa Kavkaz* sahralarına barıp ornalasadı. Olardıń ekinshi bólegi bolsa dáslep *Mawarawnnaxr*ǵa kirip baradı hám onnan qubla-batisqa qarap jılısıp, jańa dinastiya – *seljuikiyler*diń basshılıǵında Aziya aldı mámleketlerin basıp alıwǵa kirisedi.

Bul eki túrkiy mámleket tek Mawarawnnaxrǵa ǵana emes, al pútkil Orta Shıǵıs hám Aziya aldı xalqınıń siyasiy turmısına kúshli tásir kórsetti. Bul mámleketlerdiń xalqı

usi aymaqta jasawshı xalıqlardıń etnikalıq tariyxına da tásir etti. Mısalı: *qarluqlar* ózbek hám tájiklerdiń, *oğuzlar* túrkmen, ázerbayjan, qaraqalpaqlardıń etnogenezinde áh-miyetli rol oynadı.

Tahiriylar mámleketi. VIII ásirdeń aqırı — IX ásirdeń basında xalıfalıqtı lárzege keltirgen awır siyasiy jaǵday abbasiylardı Mawarawnnaxr hám Xorasanda alıp barılıp atırǵan siyasatın ózgertiwge májbúr etti. Jergilikli hasıl-zadalar Mawarawnnaxr hám Xorasandı óz basqarıwlarına ótkerip ǵana qoymastan, bálki xalıfalıqtıń orayında da hákimiyattı basqarıwda bargan sayın kóbirek rol oynaytuǵın bolıp qaldı. Buǵan ásirese xalifa **Xarun ar-Rashid** (786—809) dúnyadan ótkennen keyin onıń balaları **Mamun** menen **Ámin** ortasındaǵı **809—813-jılları** taxt ushın bolǵan gúres úlken jol ashıp berdi.

Xalıfalıqtıń oraylıq bólimindegi arablar **Ámindi** xalıfalıqtıń taxtına kóterdi. Buǵan narazı bolǵan **Mamun** inisi **Áminge** qarsı gúres baslaydı. Xirat wálayatınıń hasılzadalarınan **Tahir ibn Xuseyn** bassılıq etken Xorasan hám Mawarawnnaxrdıń mülıkdarları oǵan járdem beredi. **813-jılı** olar Baǵdadqa atlanıp jasaydı. Paytaxttı qolǵa kirgizip, **Mamundı** xalıfalıqtıń taxtına otırǵızadı. Onıń esesine **Taxır 821-jılı Xorasan** hám *Mawarawnnaxr nayıbı* etip saylanadı. Sonday-aq, **Mamun** Mawarawnnaxr hasılzadalarınıń járdemin umıtqan joq. **Samanxudadıń** aqlıqların ayırım qala hám wálayatlardıǵa nayıb etip saylaydı. **Nuxqa Samarqand, Axmetke Fergana, Yaqıyaǵa Shash** hám *Ustrushana*, **Ilyasqa** bolsa *Xirat* tiyisedi. Bunıń esesine aǵalı-inili samaniylar Mawarawnnaxrdıń hár jılǵı xirajınan júdá kóp qárezjetti tahiriylar arqalı xalifa qaznasına jiberip turadı.

Tahir mámleketti ǵárezsiz basqarıw maqsetinde **822-jılı** xalifa atın dúzimnen shıǵarıp taslatadı.

Bul ámelde Baǵdad penen baylanıstı úziw hám ózin ǵárezsiz dep járiya etiw edi. Biraq, aradan kóp waqıt ótpey-aq ol tosattan qaytıp boladı. **Tahirdiń** balları **Talxa** hám **Abıl Abbas Abdulla** ákesiniń ornına birinen keyin biri gezek penen nayıblıq qıladı. Solay etip, Xorasan hám Mawarawnnaxrdı basqarıwshı tahiriylar shańaraǵına miyras

bolip qaladı. **Abul Abbas Abdullanıń** nayıblıǵı (830—844) dáwirinde paytaxt **Marıdan Nishapur** qalasına kóshiriledi.

Mawarawnnaxr qalalarında nayıblıq qılıp atırǵan Samanxudat áwladlarınıń jergilikli nayıblıǵı tahiriylar tárepinen tán alınadı. Samaniylar bolsa, óz gezeginde, tahiriylarǵa baǵınıshlı halda Mawarawnnaxrdı basqarıp otıradı. Bul sózsiz, Xorasan hám Mawarawnnaxrda bir ásirde aslamıraq waqıt hókım súrgen xalifalıq hókımdarlıǵınıń tamam bolǵanlıǵın bildirer edi.

Tahiriylar hákimyatınıń joq bolıwı. Tahiriylar zamanında da miynetkesh xalıqtıń awhalı oǵada awırlıǵınsha qala berdi. Múlik iyesi diyqanlardıń jábir-zulımlıǵınan, mámlekettiń awır salıqlarınan biyzar bolǵan xalıq kóteriliske shıǵadı. Olarǵa «ǵaziylar» de qosıladı. Kóteriliske saffariylar — aǵalı-inili **Yaqıp** hám **Ámir ibn Layslar** basshılıq etedi. **873-jılı** Xorasan paytaxtı **Nishapur**dı iyeleydi. Nátiyjede *tahiriylar*dıń hókımdarlıǵı tamam bolıp, hákimiyat *saffariylar* qolına ótedi.

*** Tahiriylar — Xorasandagı Tahiriylar mámleketinde hókımdarlıq etken dinastiya (821-873). Negizinde abbasiylarǵa qarashlı bolǵan. Dinastiyaǵa 821-jıl Tahir ibn Xuseyin tiykar salǵan.**

*** Saffariylar — Saffariylar mámleketinde hókımdarlıq etken dinastiya. Saffariylardıń atı onıń negizin salıwshı Yaqıp ibn Lays as-Saffar atınan alıńǵan. Saffariylardıń iri hókımdarı: Yaqıp ibn Lays (867-879); Ámir ibn Lays (879-902).**

*** Xutba — juma namazında hókımdar atın aytıp, onıń atına duwa oqıw, alǵıslaw**

*** Ǵaziy — Haq din ushın gúresiwshı**

1. Nege Arab xalifalıǵı awır siyasiy qıyınshılıqqa ushıradı?
2. Oylap kórin, Mawarawnnaxrda ǵárezsiz mámleketlerdiń payda bolıwına ne sebep boladı?
3. Qarluqlar mámleketi qaysı aymaqlarda dúzildi
4. Oǵuzlar mámleketine qashan tiykar salındı?
5. Tahiriylar mámleketi qalay júzege keldi?

Jeke jumis.

Sabaqlıqtıń tekstinen paydalanıp kesteni toltırın.

Mámlekettiń atı	Dúzilgen waqtı	Aymaǵı	Paytaxtı
Qarluqlar mámleketi			
Oǵuzlar mámleketi			
Tahiriyler mámleketi			
Saffariyerler mámleketi			

13-§. SAMANIYLER

Tayanış túsinikler: *samaniyerler húkimdarlıǵı; mámleketti basqarıw sisteması; qorǵanıw isleri; keńseler, Islam dini rawajı.*

Samaniyerler húkimdarlıǵı. IX ásirde Mawarawnnaxrdıń siyasiy turmısında da ózgerisler júz beredi. Elatqa dáslep **Nux**, sońın ala **Axmet** basshılıq qıladı. Hár biri óz húkimdarlıǵı dáwirinde ózleriniń atınan mıs teńgerlerdi quyıp shıǵaradı. **Axmet** qaytıw bolǵannan (865-jıl) keyin onıń balası **Nasır** Samarqandtı orayǵa aylandıradı. Ol Mawarawnnaxrdıń barlıq wálayatların birlestiriw hám onı Xorasannan ajratıp alıw ilajların kóredi.

IX ásirde aqırǵı shereginde Mawarawnnaxrdıń derlik barlıq wálayatları *samaniyerler* soramına ótedi. **Nasır** pútkil Mawarawnnaxrdıń húkimdarına aylanadı. Ol gúmis dirham quyıp shıǵaradı.

Kóp ótpey aǵalı-inili **Ismayıl** hám **Nasır** arasında taji-taxt ushın gúres baslanadı. Onda **Ismayıl** jeńip shıǵadı. **Ismayıl Samaniy** 888-jıl pútkil Mawarawnnaxrdı óz qol astına birlestiredi.

Ismayıl Samaniy. Ismayıl Samaniy orta ásirlerdegi uqıplı, shaqqan hám oǵada ziyrek mámleketlik isker edi. Ol Mawarawnnaxrdı birlestirgennen keyin, bekkem mámleketti dúziwge umtıldı. Arqa-shıǵıs aymaqlarǵa atlanıs

Buxara. Ismayıl Samaniy medrese-si. X ásir

jasadı. **893-jılı Taraz** qalasın jawlap alıp, qıyratıwshı soqqı berdi.

Mawarawnnaxr xalqınıń ġárezsizlikke erisiwi, sózsiz, Arab xalifalıǵına unamas edi. Sol sebepli xalifalıq *saffariyler* menen *samaniyler*di soqlıǵıstırıwǵa hám bul olardıń ekewin de hál siretip, bul bay wálayatlarda óziniń tásirin qayta tiklewge hárezket qıladı. Xalifa **Mutazid** (892-902) *saffariyler* húkimdarı **Ámir ibn Laysqa** Xorasan menen birge Mawarawnnaxrdıń ústinen de húkim júrgiziw huqıqı berilgeni haqqında párman shıǵaradı hám onı **Ismayılǵa** qarsı gij-gijleydi. Nátiyjede **900-jılı** olardıń ortasında urıs baslanadı. Urıs *Ismayıl*dıń jeńisi menen tamam boladı. Pútkil Xorasan samaniylerdıń qol astına ótedi. Xalifa ilajsızdan *Ismayılǵa* húkimdarlıq jarlıǵın jiberiwge májbúr boladı.

Ismayıl Samaniy pútkil Mawarawnnaxr hám Xorasandı óziniń qol astına birlestirdi. **Buxara** qalası Mawarawnnaxr hám Xorasanınıń paytaxtına aylandı.

***Samaniyler mámleketi (865-999) – Mawarawnnaxr hám Xorasandagı orta ásir mámleketi. Samaniyler mámleketiniń dúziliwi arab xalifalıǵının qulawı jáne Mawarawnnaxr hám Xorasandı basıp alǵan Samaniylerdıń mámleket basına keliwi menen baylanış. Dúzilgen waqıtta Mawarawnnaxr, Xorasan, Arqa hám Shıǵıs Irandı óz ishine alǵan.**

Basqarıw sisteması. Samaniyler mámleketti basqarıwda eń dáslep ıqsham basqarıw hákimshiligin dúzdi. Ol **amir sarayı** hám **keńesler** (wázirlikler)den ibarat edi.

Sarayda *ámirdiń turar jayı*, *hárezmi* hám *saray hasıl-zadaları*, *nóker* jáne *xızmetkerler*iniń turatuǵın jerleri bolatuǵın edi. Narshaxiydiń jazıwınsha, samaniyler basqarıwı tiykarınan *wázir*, *mustavfiy*, *amid ulmúlik*, *sohibi shurat* sıyaqlı **on keńes** arqalı basqarılıp, olardıń ishinde **wázir keńesi** bas basqarıw mákemesi esaplangan. **Nasır II** (914—943) dáwirinde Buxaranıń *Registan* maydanında amir sarayınıń qarsısında keńesler ushın saray qurılıp,

mákemeler mine usı arnawlı jayğa ornalasqan edi. Máke-
meniń xızmetkerleri arab, parsı tillerin puxtalıq penen
iyelep alǵan. Qurandı hám sháriyattıń tiykarǵı qaǵıyda-
ların jaqsı biletuǵın, hár túrli ilimlerden bir qansha xabar-
dar bolǵan sawatlı hasılzadalardan tańlap alıǵan.

Mawarawnnaxrdıń rawajlanıwında Islam dini ruwx-
nılarınıń úlesi úlken boldı. Sol sebepli olardıń abırayı
asıp, paytaxt **Buxara** Shıǵısta islam dininiń eń abıraylı
oraylarınıń birine aylandı. Qalalarda kóplegen ibadat-
xanalar, sol esaptan *jome meshit*, *xanaqox* hám *namaz*
jaylar qurıldı. Usı dáwirde Buxara qalasında musulman
Orta Aziyadaǵı dáslepki ilim orayı — **medrese** boy tikledi.
Buxaranıń bul ayyemgi medresesi **X ásirde** qurılǵan. Ol
Farjak medresesi dep atalǵan.

Mámlekettiń ruwxıy turmısında «*ustad*» dep atalǵan din
hám ilim jol basshıları basshılıq etetuǵın edi. Keyin ala
bul at «*shayx ul islam*» dep atalıp jáne de ullılandı.
Ustodtan keyin «*xatibler*» turǵan.

***Medrese (arabsha — úyreniw) — musulmanlardıń
orta hám joqarı oqıw orını.**

Samaniyler meshit, medrese hám xanaqoxların qurıw
ushın arnawlı jaylar hám olardıń sarıp qárezetleri ushın
úlken-úlken mülíkler ajıratıp berilgen. Islam dininiń ra-
wajlanıwı Orta Aziya xalqınıń ǵárezsiz xalıq bolıp rawaj-
lanıwında áhmiyetli orın tutdı.

- * Wázir — keńes bashǵı, bas wázir.**
- * Ulama — din alımları.**
- * Hajib — áskeriy ataq.**
- * Xanaqox — biysharalar, jarlılar bólmesi.**

Qorganıw isleri. Ismayıl Samaniy *saraydıń arnawlı*
*turaqlı áskerler (sarbazlar)*inen jaqsı qurallanǵan áskeriy
bólimin dúzedi. Jaqsı hám uzaq xızmet etken sarbazlar
«*hajib*» lawazımına kóterilgen. Hajiblerdiń bashǵı «*hojib*
ul-hujob» yamasa «*hojibi buzruk*» dep júrgizilgen. Bunday
ataq Samaniyler sarayındaǵı joqarı ataq esaplanatuǵın edi.

1. Samaniyler qalay Arab xalifalığınan ġárezsiz boladı?
2. Qashannan baslap Mawarawnnaxrdıń derlik barlıq wálayatları samaniyler qol astına ótedi?
3. Ismayıl Samaniy hákimiyatqa qalay kirip keledi?
4. Ne ushın Mawarawnnaxrdıń ġárezsizlikke umtılwı Arab xalifalığına unamağan?
5. Ne sebepten saffariyler menen samaniylerdiń arasında urıs kelip shıqtı?

Tómendegi kesteni Samaniyer mámleketi temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Samaniyler mámleketi	Basqarǵan dáwiri	Aymaǵı	Paytaxtı

14-§. SAMANIYLER DÁWIRINDE SOCIAL-EKONOMIKALIQ TURMIS

Tayanış túsinikler: *ekonomikaliq turmus, ishki hám sırtqı sawda, aqsha qatnasıǵı, jer iyeliginiń túrleri, Samaniyer hákimiyatınıń qulawı.*

Awıl xojalıǵı. IX—X ásirlerde Mawarawnnaxr hám Xorezm xalqınıń tiykarǵı bólegi *suwǵarıp egiletuǵın diy-qanshılıq* penen shuǵıllanatuǵın edi. Suwǵarıw tarmaqları qurallarında suwǵarılıp abadanlastırılǵan ónimdarlı oazislerde *ǵálleshilik, salıǵershilik, paxtashılıq, baw-baqsha* hám *palız eginlerin* egiw hám baǵshılıq joqarı dárejede rawajlangan edi.

Diyqanshılıq salıǵı — *xirajdan* qaznaǵa túsetuǵın tabıs mámlekettiń kiris-shıǵısınıń úlken bólimin toltırıp otırdı. Sonıń ushın da, samaniyler mámlekette diyqanshılıq xojalıǵın rawajlandırıwǵa úlken itibar berdi.

IX—X ásirlerde Mawarawnnaxr hám Xorasanda sharwashılıq joqarı dárejede bolǵan. Sharwashılıq mámleket xalqın sharwa ónimleri menen támiyinlep ǵana qalmastan, xojalıqtıń barlıq tarawları ushın at-kólikler jetkerip bergen. Ásirese, mámlekettiń áskeriy armiyası, atap aytqanda, atlı áskerlerdi kúsh-kólik penen támiyinlew oǵada úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Ónermentshilik. **Mawarawnnaxr** hám **Xorezm** qalalarında *toqımashılıq, gúlalshılıq, kepserlewshilik, muskerlik, zergerlik, shiyshe soǵıwshılıq* hám *aǵash ustashılıǵı* qusaǵan kásip ónerleri bir qansha rawajlangan edi. Nátiyjede qalalardıń ulıwma kelbeti tıp-tamırınan ózgerdi. Onda úlken-úlken joqarı imaratlar, ustaxanalar, meshit, medrese, mavzoley, xanaqox hám *kárwan saraylar* boy tikledi. Endigiden bılay qalalar onnan artıq dárwazaları bar úlken ónermentshilik orayına aylandı.

Samarqandta joqarı sapadaǵı *qaǵaz* islep shıǵarılatuǵın edi. **Shash** óziniń *kánshilik ónimleri* hám *teriden islengen zatları* menen, **Elok** bolsa *gúmis* hám *qorǵasın kánleri* menen jáne *gúmis teńge shıǵaratuǵın teńge quyatuǵın sarayı* menen atı shıqqan edi. **Xorezmde** *qayıq soǵıwshılıq* rawajlanadı. Xorezm hám Termizde soǵılǵan qayıqlar Ámiwdárya boylap tap Aral teńizine shekem úzliksiz zat tasıp sawdagerlerdiń júgin jeńil, uzaǵın jaqın qılıp otırǵan. Bul dáwirde qalalar menen bir qatarda awıllar da mámlekettiń ekonomikalıq turmısında úlken orıńǵa iye edi. Buxaranıń **Zandana awılında** toqılǵan sarı reńdegi bóz «*zandanashi*», Samarqandtıń **Vador awılında** tayarlangan gezleme «*vadoriy*» atları menen Shıǵısta belgili edi.

Ishki hám sırtqı sawda. Mámlekette diyqanshılıq hám ónermentshiliktiń rawajlanıwı nátiyjesinde ishki hám sırtqı sawda keńeydi. Áyyemgi kárwan jolı boylap qudıqlar qazılıp, hár bir toqtaw ornında *rabotlar* salınadı. Kárwanlar ótetuǵın qala hám awıllarda *kárwansaraylar* qurıladı. Olarda ójireler hám skladlar boladı.

Sırtqı sawda aylanısında *sarroflik cheklerin*en keń paydalanatuǵın edi. Óz pulların olar qaladaǵı sarroflardan birine tapsırıp, onnan tiyisli hújjet — *chek* aladı. Móljelengen qalaǵa barıw menen bul shekti sarrofqa berip, onda kórsetilgen muǵdardaǵı

Samaniylerden Abdulmalik ibn Nux teńgesi. Samarqand. 961-962-jıllar

puldı tolıq etip qaytarıp alıw mǘmkin edi. *Chek* sózi parsi tilinde termin bolıp, sol waqıtta da bul sóz sol mániste isletilgen.

* **Rabat** — orta ásirlerde arablardıń bekkemlengen turar jeri. Dáslep goziylerge mólsherlep qurılǵan arnawlı imarat. Keyinirek rabat tek qorǵan, jasaw jeri ǵana emes, bálkim miymanxana (kárwansaray) mazmunında da túsiniłgen.

* **Kárwansaray** — kárwanlar toqtap, túnep ótetuǵın rabat, saray, miymanxana. Sawda jolları ústinde hám qalalarda qurılǵan.

Arqa jol arqalı Qubla Sibir hám Mongolstanǵa Mawarawnnaxrdıń qala hám awıllarınan bóz, kiyim-ken-shek, er-turman, qılısh, ıdıs-ásbap, zergerlik buyımları, dári-darmaq, qurǵatılǵan miywe, gúnji hám zıǵır mayları hám basqa da soǵan qusaǵan zatlar alıp barılǵan. Sibirden hár qıylı túrdegi qımbat bahalı mamıq júnli teriler, sharwashılıq zatları hám sharwashılıq ónimleri alıp kelingен.

Qıtay menen bolǵan sawdada *shay*, *jupek gezlemeler*, *duz* hám *at* tiykarǵı orında turǵan. Itil, Xazar hám Bolgaryaǵa Mawarawnnaxr hám Xorezmnen gúrish, qurǵaq miyweler, mazalı zatlar, duzlangan balıq, paxta, shayı gezlemeler, sukon, parsha hám gilemler alıp barıp satılǵan. Bolgaryaǵa hám Xazardan qımbat bahalı mexlar, shamlar, biyik qalpaqlar alıp kelingен.

Pul. Ishki bazarlarda «*fals*» dep atalǵan mıs pul, xalıq aralıq sawda-satlıqta bolsa gúmis teńge — *dirhamlar* paydalanılatuǵın edi. Mıs pullardı oraylıq húkimet te, sonday-aq dinastiya aǵzalarınan bolǵan bazı bir wálayat hákimleri de shıǵaratuǵın edi. Gúmis teńgeler tek húkimet baslıǵınıń atınan **Mari, Samarqand, Buxara** hám **Shashta** mámlekettiń teńge quyatuǵın saraylarında ǵana quyılatuǵın edi.

Jer iyeliginiń túrleri. Samaniyler húkimdarlıǵı dáwirinde jer iyeliginiń «**múlki sultaniy**», «**múlk jerleri**», «**waqım jerleri**», «**múlki xos**» hám «**jámáát jerleri**» dep atalıwshı 5 túri bolǵan.

Mámleket qaramındaǵı jerler «**múلكi sultaniy**» dep ayılǵan. Húkimran úrim-putaǵı, múلك iyesi diyqan hám aqsúyeklerdiń qaramındaǵı úlken-úlken jer maydanlarınan baslap miynetkesh awıl xalqına tiyisli mayda jeke jerlerge shekem «múلك jerleri» esaplanǵan. Meshit xanaqox hám medreselerge waqtınsha yamasa barqulla paydalanıw ushın berilgen jerler «waqım jerleri» dep atalǵan. Bunday túrlerdegi jerlerden paydalanıwshılardıń barlıǵı mámleketge ónimniń 1/3 kóleminde xiraj tóleytuǵın edi.

Joqarı mártebeli ruwxanıylar hám seyitlerdiń qol astındaǵı jerler «**múلكi xos**» dep atalǵan. Bunday imkaniyatqa iye bolǵan múلك iyeleri mámleketke kóbinese ónimniń 1/10 esabında «*úsir*» salıǵın ǵana tólegen. Húkimdar dinastiya hám joqarǵı qatlam wákıllerine mámleket alındaǵı xızmetleri ushın sawǵa etilgen jerler — **múلكi iqtá** jerleri dep atalǵan.

Bulardan basqa, awıl jámáátleriniń soramında da belgili kólemdegi jer maydanları saqlanıp, olar «**jámáát jerleri**» bolıp esaplanǵan. Olar tiykarınan suwǵarılmaǵan hám taw aldı jerlerinen ibarat edi.

Iqtá múلكi. X ásirde iri hámeldarlardıń mámleket alındaǵı xızmetleri ushın jer hám suwdan ibarat úlken-úlken múلكler berile baslaydı. Bunday múلك «**iqtá**», oǵan iye bolǵan múلك iyeleri «**muqta**» yamasa «**iqtadar**» dep ayılǵan. **Iqtá** túrinde bolsa ayırım wálayat yamasa qalalar hám rayonlar sawǵa etilgen. **Iqtá** eń dáslep tiykarınan joqarǵı qatlamdaǵı hasızadalarǵa: dinastiya aǵzalarına — ámirlerdiń áwladlarına hám iri hámeldarlarǵa inam etilgen. **Iqtá múلكleri** dáslep ómirlikke emes, al belgili múddetke berilip, násilden-násilge qaldırılmaǵan. **Iqtadarlar** sawǵaǵa berilgen ayaqlarda jasawshı xalıqtan alınatuǵın salıqlardıń belgili bólimin jıynap alıw huqıqına iye bolǵan.

Barzıkar — qosshılar. IX-X ásirlerde úlken jer iyeleri kediverlerdi jumsawdan kóre, óz jerlerin awıl jámáátiniń jerleri az aǵzalarına ijarǵa beriwdi abzal kórdi. Sol zamanda ijarashılar «**barzıkar**» yamasa «**qosshılar**» dep atalatuǵın edi. Mámleketlik salıqlar (xiraj hám úsir) jer

iyesinen de, qos aydawshılardan da bólek-bólek alınatuğın edi.

Samaniyler hákimiyatınıń ıdırawı. Samaniylerdiń áskeriy atlanısları, húkimdar dinastiyanıń ishki jánjelleri, jer-gilikli hákimlerdiń ózbasımshalıq háreketleri bargan sayın háwij alıp bardı. Nátiyjede mámlekette ekonomikalıq shiyelenisiw kelip shıqqan edi. Hátteki, áskeriy xızmetkerlerge de, sonıń ishinde ámirdiń túrk gvardiyasına da aylıq tólew ushın qárejet taba almay otıratuğın edi. Bunday awır awhaldan shıǵıw ushın **942-jılı** xalıqtan eki mártebe salıq óndirilip alınǵan. Bunday tártipsizlikler mámlekette awhaldı jáne de keskinlestirip, xalıqtıń hár qıylı qatlamları hákimiyatqa qarsı kóterilis shıǵarıwına sebep boladı.

Siyasiy awhal **Nux** (943—954) hám onıń aqlıǵı **Nux II** (976—997) húkimdarlıq etken dáwirde oǵada keskin tús aladı. **947-jılı Nux ibn Nasr**diń tuwısqanı **Ibrayım** kóterilis shıǵaradı. Saray áskerleri hám Shaǵaniyannıń iri jermúlik iyesi bolǵan **Ábiw Áliy Shaǵaniy**diń járdemi menen **Ibrayım** Buxara taxtıń iyelep aladı.

Kóp waqıt ótpey-aq **Ábiw Áliy Shaǵaniy** basshılıǵında kóterilis kelip shıǵadı. **Nux** kóterilisti kúsh penen bastıra almaydı. **952-jılı Ábiw Áliy Shaǵaniy**di ol dáslep Shaǵaniyanga, sońın ala Xorasanga hákim qılıp tayınlawǵa májbúr boladı. **961-jılı** Buxara jawınger áskerleriniń bas kóteriwi boladı. Kóterilishiler ámirdiń sarayın talaydı hám oǵan ot berip jiberedi. Bunday waqıyalardıń tez-tez qaytalanıp turıwı, sózsiz, oraylıq hákimiyattıń hálsirep qalǵanlıǵınan derek beretuğın edi.

1. Samaniyler dáwirinde awıl xojalıǵınıń qaysı tarawları rawajlandı?
2. Ónermentshiliktiń qaysı túrleri rawajlangan?
3. Kárwansaraylar ne ushın qurılǵan?
4. Samaniyler dáwirindegi ishki hám sırtqı sawdada qanday pul birlikleri paydalanılǵan?
5. Jer iyeligi qanday túrlerden ibarat?
6. Barzıkar hám qosshılar kimler?
7. Samaniyler hákimiyatınıń qulawına alıp kelgen sebepler nelerden ibarat edi? Oylap kóriń, onıń aldın alıw ushın ne qılıw múmkin edi?

Tómendegi kesteni Samaniyler mámleketinde ekonomikalıq turmıs temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırın.

Awıl-xojalıǵı	Ónermentshilik	Sırtqı sawda	Pul birlikleri

15-§. ĞAZNAWIYLER

Tayanış túsinipler: *ğaznawiyler, Maxmud Ğaznawiy, Maqsud Ğaznawiy, basqarıw sisteması, ilim-pán hám mádeniyat.*

Ğaznawiyler húkimdarlıǵı. Mámlekette jüz bergen awır dáwirde Samaniyler mámleketiniń türk hajiblerinen ibarat saray gvardiyasınıń siyasiy abroyı júdá kúshli bolǵan. Sebebi áskeriy hám qorǵanıw jumısları tolıǵı menen olardıń qolında edi. Türk sárkárdalarınıń xızmetleri esabına samaniy ámirleri ayırım qábiletli lášker basılardı **hojib-ul-hajib** yamasa **hojib-ul-buzruk** sıyaqlı joqarı áskeriy ámellerge saylap, olarǵa hátteki ayırım wálayatlardı basqarıw huqıqın bergen.

962—963-jılları Ğazna wálayatın **Alıptegin** nayıb hám lášker ámiri sıpatında basqarǵan. Ol Ğazna hám Qabil wálayatların óz betinshe basqarıwǵa umtıılıp, Ğaznawiyler mámleketine tiykar salǵan. Usı jas türkiy mámlekettiń paytaxtı **Ğazna** qalasında payda bolǵan. Ğaznawiylerdiń siyasiy abroyı **Sobuqtegin** dáwirinde (977—997) artıp, samaniyler tárepinen aytıp ótilgen. **Maxmud Ğaznawiy** dáwirinde (997—1030) bolsa onıń shegarası keńeyip, Shıǵıstıń eń qudiretli mámleketlerinen birine aylanǵan. Samaniyler dinastiyası joq bolǵannan keyin, **Maxmud Ğaznawiy** Xorasan aymaqların, soń Xorezm mámleketin (1017)de óziniń saltanatına qosıp alǵan. Biraq **Maqsud Ğaznawiy** dáwirinde (1030—1040) mámleket wálayatları birinen soń biri qoldan shıǵarılıp ıdırap ketken. Aqıbetinde **1186-jılı** Ğaznawiyler birotala tamam bolǵan.

Ğaznawiyler mámleketiniń basqarıw sisteması. Ğaznawiyler mámleketlik dúzimi hám basqarıw sistemaları

áwelden rawajlanıp kiyatırǵan túrkiy mámleketlik tiykarında qurılǵan bolsa da, biraq ol ózine tán qásiyetine iye edi. Wázirlik sistemasında áskeriy, elshilik hám arnawlı máresimler, qarjı hám xabar-poshta keńseler xızmet kórsenken. Wálayat húkimdarı **wáliy**, qala hákimi **baslıq** dep ayılqan. Wálayat basqarıw isleri **amid**, qalalarda bolsa **kutvol** tárepinen ámelge asırılǵan. Mámleket qúdiretli armiyaǵa iye edi. Armiyada áskeriy kemeler (dárya hám teńiz floty)de payda bolǵan.

Ilim-pán hám mádeniyat. Ğaznawiyler mámleketinde ilim-pán hám mádeniyat, ásirese ádebiyat rawajlangan. Maxmud Ğaznawiy túrkiy ana tili menen bir qatarda parsı, arab hám pahlaviy tillerin de tolıq bilgen, qosıq jazǵan. Paytaxt sarayında 400 den artıq alım, shayır hám kórkem óner sheberleri dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan. **Ábiw Rayxan Beruniy, Nasır Xusraw, Gardiziy** hám **Bayhaqiy** sıyaqlı ullı oyshıllar Ğaznada jasaǵan. **Beruniy** «*Qanuni Masudiy*», **Bayhaqiy** «*Tarixi masudiy*» shıǵarmaların sultan Maqsudqa baǵıshlaǵan. **Abıl Qasım Firdavsiy** belgili «*Shaxnama*» dástanın **Maxmud Ğaznawiyge** usınǵan. Ğaznawiyler mámleketinde qurılıs hám arxitekturaǵa da itibar berilgen. **Ğazna, Balx, Nishapur, Lahur** hám basqa qalalarda kóplep medreseler, meshit, xanaqox hám saraylar qurılıp, kitapxanalar iske túsken. Baǵ-sharbaqlar qurılıp, paytaxt Ğazna qalası güllep jaynaǵan.

1. Ğaznawiyler mámleketi qalay dúzilgen??
2. Kimniń dáwirinde Ğaznawiyler mámleketi Shıǵıstıń eń qúdiretli mámleketlerinen birine aylanǵan?
3. Ğaznawiylerdiń basqarıw sisteması aldınnan qaysı mámleketlerdiń basqarıw sistemasına uqsan?
4. Ğaznawiylerdiń basqarıw sistemasında qanday keńseler jumıs alıp barǵan?
5. Ğazna qalasında dóretiwshilik qılǵan ilimpazlar kimler?

Tóمندegi kesteni ġaznawiyge tiyisli maġlhwmatlar menen toltırın:

Ġaznawiyler mámleketi	Basqargán dáwiri	Aymaġı	Paytaxtı	Húkimdarlıġı

16-§. QARAXANIYLER

Tayanışh túsiniġler: *Qaraxaniyeler mámleketi, Mawarawn-naxrdın iyeleniwi, Qaraxaniyeler mámleketiniń bólinip ketiwi, mámleket basqarıwı, qaraxaniyeler hújimi, «Diyqan» atamasınıń jańa mazmunı.*

Mámleketin dúziliwi. X ásirdeń ortalarında yaġma, chikil, oġuz hám basqa qáwimler menen bir awqamğa birlesti. Bul úlken aymaqta áweli «**Xokuniya úlkesi**» dep atalgán mámleket dúzilgen. Usı mámleket húkimdarları «*jabġu*» dep ayılğan ataġınıń ornına ózlerin «*qaraxan*» yaġnıy «*ullı xan*» dep ataydı. **XI—XII ásirlerde Xokuniya** rawaj tawıp kúsheygennen keyin, ol «**Qarluq-Qaraxaniyeler**» mámleketi ataġın alğan. Usı iri mámleket qatar qáwimler awqamı tiykarında dúzilgeni sebepli húkimdarları «*arıslanxan*», «*bugraxan*» hám «*tamġashxan*» dep atalgán. Bul úsh atama joqarı dárejeli húkimdar mánisin ańlatqan. Ullılıq qádimde türk xalıqlarında «*qara*» sózi menen sıpatlangán. Sol sebepten taxtta otırğan **Arıslanxan, Bugraxan** hám **Tamġashxanlar «qaraxan»** dep esaplangán. Olar basqargán mámleket bolsa tariyxta keyinirek belgi sıpatında «**Qaraxaniyeler mámleketi**» atı menen abırayğa iye bolğan.

*** Qaraxaniyeler mámleketi, Xokuniya – Shıġıs Túrks-tan, Jetisuw hám Tyanshannıń qubla janbawırında dúzilgen mámleket. Qaraxaniyeler dinastiyası basqargán. Qaraxaniyeler mámleketiniń dúziliwinde qarluq, chigil hám jaġmo qáwimleri jetekshi rol oynagán. Tiykarshısı – Ábdulkárim Sotuk Buġraxan (869-955).**

Qaraxaniylerniñ Mawarawnnaxrğa hújimi. 992-jılı Xarun Bugraxan bassılıǵındaǵı qaraxaniyer Mawarawnnaxrğa qarap hújim baslaydı. Bul dáwirde samaniyer dinastiyası tereń ishki qıyınshılıqlar girdabına túsip qalǵan edi.

Qaraxaniyer Buxaranı qarsılıqsız basıp aladı. **Nux ibn Mansur** qaraxaniyerge qarsı gúresi w ushın Ğaznadaǵı nayıbı — **Sabuqtakindi** járdemge shaqıradı. Jigirma mıńlıq láshker menen ol Mawarawnnaxrğa jetip keledi. **Nux** penen birlesip, bir neshe sawashlardan soń qaraxaniyer áskerleri tastalqan etiledi. Bunıń ornına **Nux Sabuqtakindi** Xorasannıń nayıbı etip tayınlaydı. Nátiyjede Ğazna hám Xorasanda **Sabuqtakin** hám onıń ulı **Maxmud**tıń siyasiy húkimdarlıǵı bekkemlenedi.

996-jılı qaraxaniyer Mawarawnnaxrğa qaray jáne hújim baslaydı. Usınday awır sharayatta qıyanet júz beredi. Yaǵnıy **Sabuqtakin** láshkerleri Buxaranı iyeleydi. Sońın ala ol qaraxaniyer menen sóylesiwler júrgizedi. Nátiyjede olar ortasında shártname dúzilip, oǵan muwapıq Sırdárya basseyini qaraxaniylerniñ qolına ótedi. **Sabuqtakin** bolsa Ámiwdáryadan qubladaǵı jerlerge, sol esaptan Xorasanga húkimdar bolıp aladı. Samaniyerge Mawarawnnaxrdıń oraylıq bólegi ǵana beriledi. Biraq, kóp waqıt ótpey **999-jılı** Buxaranıń **Nasır Elakxan** bassılıǵında qaraxaniyer tárepinen basıp alınıwı menen samaniyer húkimdarlıǵı tamam boldı.

Qaraxaniyer mámleketiniñ bóliniwi. Qaraxaniyer endi Xorasandı da óz mámleketine qosıp alıw ushın háreket qıladı. Aradan kóp waqıt ótpey qaraxaniyer menen ǵaznawiylerdiñ ortasında ǵajja-ǵaj urıslar baslanadı. **1006-hám 1008-jılları** qaraxaniyer Xorasannıń ústine eki mártebe láshker tartıp baradı. Biraq, **Maxmud Ğaznawiy** qaraxaniyerge soqqı berip, Xorasandı óz mámleketiniñ soramında saqlap qalıwǵa erise aladı.

Ğaznawiylerdiñ seljukiyer menen qattı gúresi baslanadı. Bunnan paydalanǵan qaraxaniyerdiñ jergilikli húkimdarı **Ibrayım Buritakin 1038-jılı** Ámiwdárya boyındaǵı wálayatları — **Xuttalon, Vaxsh** hám **Shaǵaniyandı** ǵaznawiylerden tartıp aladı. Aradan kóp waqıt ótpey-aq ol Mawarawnnaxr-

dı hám Fergánanı ózine baǵındırıp, ǵárezsiz siyasat júrgize baslaydı. Nátiyjede qaraxaniyler eki ǵárezsiz mámleketke bólinip ketedi. Birinshisi paytaxtı **Balasaǵunda** bolǵan *Shıǵıs qaraxaniyler*, ekinshisi orayı **Samarqandta** bolǵan *Mawarawnnaxrdaǵı Qaraxaniyler mámleketi* edi. **Ibrayım Buritakin** «bugraxan» ataǵın alǵan.

Mámleketti basqarıwı. Qaraxaniyler mámleketi wálayatlarǵa bólip basqaratuǵın edi. Olardı **elakxan** hám **takin** (yamasa tegin) dep ataǵan. Wálayat hákimleri tek ǵana qaraxaniyler shańaraǵınıń elakxan ataǵına miyassar bolǵan aǵzalarınan saylanatuǵın edi. Elakxanlar ózleriniń atlarınan pul teńgelerdi quyıp shıǵaratuǵın ham wálayatlardıń ǵárezsizligi ushın umtılatuǵın edi. *Mawarawnnaxrdıń elakxanı* qaraxaniylerdiń elakxanlarınıń arasında úlken abırayǵa iye edi. Ol Samarqandtaǵı taxtqa otırǵan. Wálayattıń basqarıw hákimshiliginde samaniyler dáwirindegidey wázirler, iri jer iyeleri, mustavfiyler xızmet qılatuǵın edi. Qalalar bolsa qala hákimi, baslıqlar tárepinen basqarılatsuǵın edi. Qaraxaniyler mámlekette óz húkimdarlıǵın bekkemlewde musulman ruwxanıyları menen jaqın hám doslıq qatnasıqlar ornatadı. Bul dáwirde imamlar, saydlar, shayıqlar ham sadrlarǵa itibar kúsheyip, olardıń abırayı hár qashanǵıdan da bálent kóteriledi.

Qaraxaniy húkimdarları bul dáwirde ele otırıqshı turmısqa ótpegen bolsa da, diyqanshılıq oazislerin hám qalalardıń mádeniy áhmiyetin jaqsı ańlaytuǵın edi. Olar **Balasaǵun, Qashǵar, Taraz, Ózgen, Samarqand** hám **Buxara** sıyaqlı qalalardı mámlekettiń yamasa wálayattıń paytaxtına aylandırıp, qalalar menen baylanıs ornatiwǵa háreket qılatuǵın edi.

Awıl xojalıǵındaǵı awhal. **XI ásirde** Mawarawnnaxrǵa kirip kelgen kóshpeli sharwalar diyqanshılıq maydanların basqılap, ayaq astı qıladı. Otlaq jerlerge hám jaylawlarǵa aylandırılǵan egislik jerler qaraxaniyler shańaraǵınıń tayanışı esaplangan qáwimlerdiń tiykarǵı mülkine aylandırıladı.

Jergilikli mülikke iye diyqanlar menen kóshpeli sharwalardıń ortasında qarama-qarsılıq kúsheyip, diyqanlarǵa

qarsı güres keskin tús aladı. Qaraxaniylerdiń qısımınıń aqıbetinde mülikke iye diyqanlar jan saqlaw maqsetinde óz jerlerin taslap ketiwge májbúr boladı.

Qaraxaniyeler húkimdarlıǵı dáwirinde jergilikli mülikke iye diyqanlar jer-suw mülüklerinen jáne mámlekette tutqan siyasiy abırayınan ayrılıp, jámiyet turmısında óziniń aldıńǵı ornı hám áhmiyetin pútkilley joq qıladı.

*** XI—XII ásirlerde «diyqan» degen túsiniń óziniń «awıl hákimi»n ańlatıwshı mánisin joǵalttı.**

Iqta jerlerinin keńeyiwi. XI ásirde baslap jerden paydalanıwda *iqta tartıbatı* júdá keń jayıladı. Qaraxaniyeler tárepinen húkimdar dinastiya wákıllerinen basqa, joqarı áskeriy dárejeliler, mámleketlik hákimshilik xızmetkerlerine hám jergilikli hasılzadalarǵa jáne úlken-úlken jer maydanları *iqta* túrinde sawǵa etiledi. *Iqta* tártibi qaraxaniyeler ushın baǵındırılǵan mámleketlerden tiyisli salıqlardı óndiriw basqarıwdıń eń qolaylı túri bolıp esaplangan.

Solay etip, XI—XII ásirlerde Mawarawnnaxrda hám Xorasanda **iqta** jerleri keńeyip, mülıkshiliktiń tiykarǵı túrleriniń birine aylanadı.

Bul dáwirge kelip musılman ruwxanıylarına bolǵan itibardıń kúsheyiwi hám mámlekettegi siyasiy tásiriniń artıp barıwı menen *waqım jerler* bir qansha kóbeyedi.

Barzıkarlar erte orta ásirlerdegi kediverlerge qaraǵanda azat esaplınsada, olardıń moynına mámleket tárepinen túrli salıqlar hám hár qıylı minnetlemeler júklengen edi. Suwǵarıw tarmaqları, tońırtqalar, jollar hám qorǵanlardı qurıp, ońlaw islerinde olardıń qatnasıwı shárt edi.

Qalalar, sawda hám ónermentshilik. XI-XII ásirlerde qalalar keńeyedi, xalqınıń sanı kóbeyip, olar jáne de tıǵızlasadı. **Samarqand, Buxara, Termiz, Ózgen, Tashkent** sıyaqlı qalalar ishki hám sırtqı sawda ushın hár qıylı ónermentshilik ónimlerin islep shıǵaratuǵın jáne mayda teńgelerdiń járdemi menen alıp barılatuǵın bazar sawdasınıń orayına aylanadı. Sol dáwirde qurılıp, házirge shekem saqlanǵan **Raboti Malik, Meshit kalan, Minorai**

kalan, Vabkent minarasi, Jarqorgan minarasi, Maʼgoki attori meshiti jáne kóplegen saraylar, meshit, medrese, minara, zanaqax, tim hám kárwansaraylar sıyaqlı imaratlar boy tikleydi.

Önermentshilik óziniń hár túrliligi hám joqarı dárejede kórkemligi menen ajıralıp turadı. Bul dáwirde qalalarda, ásirese, gúlal ıdısların, shiyshe buyımların hám naǵıslanǵan mıs ıdısların soǵıw rawajlanadı. Önermentshiliktiń rawajlanıwı jáne ishki hám sırtqı sawdanıń keńeyiwi menen bazar sawdasında pulǵa talap artadı. Nátiyede gúmis hám mıstan kóplegen qara baqır jáne teńgeler quyılıp shıǵarıladı.

Qaraxaniylerdiń hújimi. Siyasiy jaqtan barǵan sayın hásirep baratırǵan Qaraxaniyler mámleketi óziniń dáslepki awhalınan ayırılıp, seljukiylardıń qısına ushıradı hám oǵan ǵárezli bolıp qaladı. **XII ásirde 30-jıllarınan aqırına** kelgende Qaraxaniyler mámleketi shıǵıstan kelgen jańa jawlap alıwshılar—kóshpeli **qaraqıtaylardıń** (mongollarǵa tán qawim) hújimine duwshar boldı. Qaraqıtaylar húkimdarı **Górxan Balasaǵun** qalasın mámleketiniń paytaxtına aylandırǵan.

Jetisuwǵa jaylasıp alǵan *qaraqıtaylar* tez arada Sırdárya nıń ortańǵı aǵısına qarsı áskeriy atlanısın baslaydı. Olardıń jawınger láchkerleri dáslep Shash hám Fergánaǵa, sońın ala Zarafshan hám Qashqadárya wálayatlarına basıp kiredi. **1137-jılı** olar **Xojend** qalasınıń janında qaraxaniylerdiń elaxanı **Maxmudqa** qattı soqqı beredi. Óz ara kelisim dúzilip, qaraxaniyelerden kóp muǵdardaǵı tólem alǵannan keyin, olar óz jurtlarına qayıp ketedi. Biraq kelisim uzaqqa sozılmaydı. Aradan tórt jıl ótkennen keyin olar jáne Mawarawnnaxrǵa atlanıs jasaydı. **1141-jılı** bolıp ótken urısta *qaraqıtaylar* jeńedi. Nátiyede Qaraxaniyeler mámleketi joq boladı.

1. Qaraxaniyeler mámleketi qalay dúzildi?
2. Qaraxaniyelerdiń Mawarawnnaxrǵa hújimi haqqında aytıp berin?
3. Qaraxaniyeler mámleketi qalay ekige bólindi?
4. Qaraxaniyelerdegi mámleketti basqarıw aldınǵı mámleket basqarıwınan qaysı tárepleri menen ajıraladı?

5. «Diyqan» degen túsiniq ne ushın óziniń aldınǵı máni-sin joyıttı?
6. Iqta tartibatı samaniyler dáwirinen nesi menen ajıraladı?
7. Qaraqıtaylardıń hújimi qanday aqıbetlerge alıp keldi?

Tómendegi keste de Qaraxaniyler temasına tiyisli maǵlıw-matlar menen toltırın.

Qaraxaniyler mámleketi	Aymaǵı	Basqarǵan dáwiri	Mámleket bashqarıwı

17-§. XOREZM MÁMLEKETI HÁM ONIŇ RAWAJLANIWI

Tayanış túsiniqler: *ǵárezsizlik ushın ǵúres, Xorezmshaxlar mámleketi, ishki qarama-qarsılıqlar.*

Mamuniyler dáwirinde Xorezm. 995-jılı Gúrgench miri **Mamun ibn Muxammed Kat** qalasın basıp alıp, Xorezm-niń eki bólegin birlestirdi hám Xorezmshax ataǵına eris-ti. Solay etip *afriǵıylar* dinastiyası joq bolıp, *mamuniyler* húkimdarlıǵı baslandı. **Úrgench** Xorezmshaxlar mámleke-tiniń paytaxtına aylandı. Qısqa waqıt ishinde mamuniyler Xorezmshaxlar mámleketin social, siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy tárepten rawajlantırdı. Mámleket *wálayat, qala* hám *awıllarǵa* ajratılıp basqarıldı.

Xorezmshax mámlekettin joqarı hám pútkilley hákimi esaplanatuǵın edi. **Gúrgenchte** shax sarayı oraylıq basqar-ma — samaniyxana dúzildi. Onıń ishinde zúraát, sawda-satlıq, qarjı, salıq, qala hám awıllarda tınıshlıqtı saqlaw ushın áskeriy jumıslar menen shuǵıllanatuǵın mekemeler islep turǵan. Mámlekettiń eń joqarı lawazımlarınan biri wázirlik — *xujayi buzruk* ataǵına iye bolǵan. Ol samaniy-xana jumıslarına juwapker bolǵan. Áskeriy atlanıslar waqtında húkimdar atınan mámleketti basqarǵan.

Ǵárezsizlik ushın ǵúres. 1017-jılı **Maxmud Ğaznawiy** tárepinen basıp alınıp, óz ǵárezsizliginen ayırılǵan Xorezm, **1040-jılı** Seljukiyler mámleketine qaraslı bolıp

qaladı. Seljukiylardıń húkimdarı **Málikshax** óz xızmetkerlerinen **Anushtakindi** Xorezmge nayıb etip sayladı. **Anushtakin** dúnyadan ótkennen soń Xorezmde onıń miyrasxorı **Qutbitdin Muxammed** (1097—1127) nayıblıq qıladı. Ol «*xorezmshax*» atağın tiklep, bunday at penen ullılansa da, Seljukiylar mámleketiniń sadıq nayıbı bolıp qala bergen edi. Xorezmniń gárezsizligi Qutbitdin Muxammedtiń balası **Atsız** (1127—1156) atı menen baylanıslı.

Eń dáslep **Atsız** túrkmen hám qıpshaqlardı ózine boysındıradı. Xorezm menen ekonomikalıq jaqtan baylanıslı bolğan Sırdáryanın etekleri hám Mańgışlaq yarım aralın iyeleydi. **Atsız** Kaspiy teńizi boylarınan Sırdáryanın orta ağımına shekem bolğan jerlerde Xorezmshaxlar mámleketiniń tiykarin saladı.

Xorezmshaxlar mámleketiniń dúziliwi. **Atsız**dıń siyasatın onıń miyrasxorları **Elarıslan** (1156-1172), **Sultanshax Maxmud** (1172) hám **Takash** (1172-1200) dawam ettiredi. **XII ásir**dıń **ekinshi yarımında** Mawarawnnaxr hám Xorasanda siyasiy awhal jáne de keskinlesedi. **1153-jılı Sultan Sanjargá** qarsı kóshpeli oğuzlar bas kóteredi. Bunıń aqıbetinde Seljukiylar mámleketi keskin soqqıǵa ushırıp, bóleklenip ketedi.

Eń dáslep onnan **Kishi Aziya** hám **Kerman** bólinip ketedi. Sońın ala Parsı, Ázerbayjan hám Xorasan wálayatları óz gárezsizligin aladı. Bunday siyasiy awhalda, sózsiz Xorezmniń húkimdarlıq shegaraları keńeytilip, onıń gárezsizligi jáne de bekkemlenedi. Xorezm mámleketi, ásirese **Atsız**dıń aqlıǵı **Takash** dáwirinde júdá keńeyedi. **1187-1193-jılları** ol **Nıshapur, Ray** hám **Marı** qalaların basıp aladı. **1194-jılı** bolsa seljukiylardıń sultanı **Toǵrulǵa** qattı soqqı berip, Irandı Xorezmge boysındıradı.

Mámleket aymaǵınıń keńeyiwi. Takashtan keyin onıń balası **Alawitdin Muxammedte** (1200-1220) Xorezm mámleketin keńeytiw siyasatın dawam ettiredi. **1206-jıldan** baslap Mawarawnnaxrdı qaraqıtaylarǵa gárezlikten azat etiwge kirisildi. **1210-jıl**da Talas alabında qaraqıtaylar jeńiliske ushıraydı. Jetisuwǵa shekemgi jerler Xorezmshaxlar mámleketi qaramaǵına alınadı.

XIII ásirniń basında Xorezm júdá keń maydandı iyelegen ullı mámleketke aylanǵan edi. Onıń arqa-batis hám batis shegarası Aral hám Kaspiy teńiziniń jaǵalarınan baslap túslik-batısta Irakqa shekem barıp jetken. Qubla-shıǵıs aymaqları Ğazna wálayatınan, arqa-shıǵıs shegarası bolsa, Jetisuw hám Deshti Qıpshaqtan ótetuǵın bolǵan.

Shıǵıstaǵı bul úlken mámlekettiń paytaxtı **Úrgenish** qalası edi. Húkimdar **Muxammed Xorezmshax** bolsa «**Iskandari soniy**» dep kótermelengen. Onıń sarayında 27 húkimdar hám olardıń wákilleri barqulla baǵınıshlı bolǵan.

Ishki qarama-qarsılıqlar. Mámleket Qaraqıtaylardıń zulımlıǵınan qutılǵan bolsa da, miynetkesh xalıqtıń awhalı jeńillespedi. Kerisinshe, xorezmshaxlardıń áskeriy atlanısları, salıq siyasatındaǵı tártipsizlikler, ámir hám hákimshilik xızmetkerleriniń jábir-zulımlıqları mámleket puqaralarınıń materiallıq awhalın oǵada awırlastırdı, xalıq xojalıǵın jáne de hálsiretti. Bul, sózsiz, qala hám awıl xalqınıń xorezmshaxlarǵa qarsı narazılıqların kúsheytip jiberdi. Nátiyjede, **1210-jılı** Otırar xalqı, **1212-jılı** bolsa, samarqandlıqlar kóteriliske shıǵadı. **Muxammed Xorezmshax** kóterilisti reyimsizlik penen bastıradı.

Wálayat húkimdarlarınıń kóterilisleri, xalıqtıń kóplegen qatlamlarınıń narazılıǵı, áskerler arasında hám sarayda jasırın til biriktiriwlerdiń hawij alıwı mámlekettiń turaqsızlıq jaǵdayın anıq kórseter edi.

1. Arablardıń basıp alıwı Xorezmge qanday aqıbetlerge alıp kelgen?
2. Afrığıylar dinastiyası qulawınıń sebebi nede?
3. Mamuniyler dáwirinde basqarıw dúzimi qalay bolǵan?
4. Mamuniyler qanday óz húkimdarlıǵınan ayırılǵan?
5. Xorezmniń ğárezsizligi kimniń atı menen baylanıslı?
6. Xorezmshaxlar ishki qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw ushın qanday siyasat júrgiziw múmkin?

Tómendegi kesteni Xorezm mámleketi temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırın.

Dinastiya	Húkimdarlıq dáwiri	Húkimdarlıǵı

18-§. XOREZMSHAX HÂM SHÎŢĠSIXAN ORTASÎNDAĢÎ QATNASÎQLAR

Tayanîsh tûsinikler: *Xorezm mâmleketiniñ ishki hâm sırtqı siyaseti, elshilik hâm diplomatiyalıq qatnasıqlar, Xorezmshaxlar mâmleketiniñ daġdarısqa ushırawı.*

Öz ara elshilik baylanısları. Mongól urıw hâm qáwimleri qudiretli mâmleketke birlesiwı hâm bekkemlesiwı **Temushin** (1155-1227) atı menen baylanıslı. **1206-jılı** Onon dáryasınıñ boyında shaqırılġan mongól urıw hâm qáwim baslıqlarınıñ qurıltayında **Temushin** ullı xan (qaan) dep daġazalandı, oġan «**Shıńġıs**» laqabı beriledi hâm Mongollar mâmleketine tıykar salındı.

Shıńġısxan

Shıńġısxan alıp bargan urıslar nátiyjesinde Gobi sahasınıñ shıġıs shegarasınan tap Táńritaw (Tyanshan) dizbeginiñ batıs eteklerine shekemgi wálayatlar Mongollar mâmleketine birlestirilgen edi. Endigiden bılay Mongollar mâmleketiniñ batıs aymaqları **Sultan Muxammed Xorezmshax** saltanatınıñ shegarasına tikkeley tutasıp ketken edi.

Shıńġısxan hâm **Xorezmshax** ortasında bir-biriniñ kúsh-qúdiretin bilip alıwġa hâm ol haqqında maġlıwmatlar toplawġa háreket etiledi. Eki ortada hátteki elshilik baylanısları da ornatıladı.

Eñ dáslep, **1216-jılı Shıńġısxannıñ** qabıllawına Xorezmshax **Bahawatdin Razi** bassılıġındaġı öz elshilerin jiberedi. Elshilerdi **Shıńġısxan** úlken izzet penen qabil eteli. Hátteki, elshilerden ol **Sultan Muxammedti** Batıstıñ sahibqıranı (Batıs mâmleketleri jerleriniñ sultanı), ózin bolsa Shıġıstıñ patshası dep esaplawın Xorezmshaxqa jetkeriwin soraydı.

Shıńġısxan qımbat bahalı sawġalar hâm zatlar artılġan úlken kárwan menen öz elshilerin Xorezmge jiberedi. Elshilerge xorezmli sawdager **Maxmud Yalavosh** basshı etip tayınlanadı. Shıńġısxannıñ elshilerin Sultan

Muxammed **1218-jildin báhárinde** Buxara qalasında qabil etedi. Elshiler Shińǵısxan Sultan Muxammedti qúdiretli patsha dep tanıp hám onı óziniń eń húrmetli balaları qatarında kóriwi jáne onıń menen doslıq shártname dúziwge razı ekenligin aytadı. Eń húrmetli balaları qatarında kóriw «húrmeti», sózsiz, Shińǵıs mákkarlıǵında «Shińǵısxannıń Xorezmshaxtı ózine baǵınıshlı etip alıw niyeti bar» degen mánisti ańlatatuǵın edi. Ózin Iskender soniy (Ekinshi Iskender) dep esaplap júrgen patshaǵa bunday «keleshek» sirá jaqpaytuǵın edi. Xorezmshax **Maxmud Yalavosh** túnde qupiya túrde óziniń qasına shaqırtıp aladı. Elshige xorezmli bolǵanı ushın Shińǵısxanǵa emes, al Xorezmshaxqa xızmet qılıwdı, Shińǵısxan haqqındaǵı barlıq haqıyqattı aytıwdı, keyin ala xan sarayındaǵı Xorezmshaxtıń jansızı bolıp qalıwdı talap etedi. Shińǵısxan óz elshileriniń nátiyjelerinen qanaatlanadı. Sebebi, **Maxmud Yalavosh** Xorezm mámleketi hám onıń patshası haqqında Shińǵısxanǵa, mongollar haqqındaǵı Xorezmshaxqa aytqan maǵlıwmatlarına qaraǵanda anaǵurlım kóp xabar toplan qaytqan edi.

Qatnasıqlardıń keskinlesiwi. Shińǵısxan eki ullı qońsı mámleketler ortasında shártname dúziw ushın **1218-jildin** ózinde-aq Xorezmge júdá úlken sawda hám elshiler kárwanın atlandıradı. Kárwán kóp muǵdardaǵı altın, gúmis buyımları, qıtay jipek gezlemeleri, suwsar hám qundızlardıń mamıq terileri jáne basqa da hár qıylı qımbat bahalı zatlar júklengen 500 túyeden jáne 450 musılman sawdagerlerinen ibarat edi. Bul úlken sawda kárwanı mámleket paytaxtı Úrgenish qalasına qarap baratırǵan edi. Biraq kárwán jolda shegara qala Otırarda uslap qalınadı. Qalanıń nayıbı **Ğoirxan** (Inalshıq) tárepinen kárwán talanıp, sawdagerlerdiń hámmesi qırıp taslanadı. Tek bir túyekesh ólimnen qutılıp qaladı. Ol Shińǵısxannıń sarayına zorǵa jetip barıp, kárwannıń jan tırshigerlik táǵdiri haqqında xabar beredi.

Shińǵısxan Xorezm hámeldarlarınan bolıp esaplangan Otırar nayıbınıń qıyanetinen oǵada ǵázeplenedi. Biraq óz ǵázebin basıp, **Ibn Kafraj Bugranı** eki isenimli baqlawshı

xızmetkerler menen birge Xorezmshaxtıń qabıllawına elshi etip jiberedi. Shıńǵısxan Sultan Muxammedten ayıpkerlerdi jazalawdı hám Inalshıqtı uslap, onıń óz ıqtıyırına beriwın talap etedi. Xorezmshax Shıńǵısxannıń talabına juwap retinde elshini óltiriwdi hám onıń menen birge kelgen eki baqlawshı xızmetkerlerdiń saqal-murtların qırıp, masqara qılıp qaytarıp jiberiwdi buyıradı. Bul waqıyalar eki eń úlken mámleketler ortasındaǵı sawda baylanıslarınıń hám elshilik qatnasıqlarınıń birotala úzilgenligin bildiretuǵın edi. Xorezmshax shólkemlestirgen bul waqıya hár eki ullı mámleketlerdiń ortasında urıstın baslanıwına sebep boldı.

Xorezmshaxlar mámleketiniń daǵdarısqa ushırawı.

XIII ásirdiń baslarında Xorezmshaxlar saltanatı armiyasınıń ulıwma sanı Shıńǵısxannıń áskeriy kúshine qaraǵanda bir qansha kóbirek edi. Xorezmshax hákimiyatı siyasiy, ásirese adminstrativlik basqarıw tárepinen bekkem bolmaǵan. Sebebi, hámeldarlar mámleket qıyın awhalǵa túsip qalǵan payıtlarda óz wazıypaların taslap ketetuǵın, patshaǵa baǵınbay, óz betinshe bilgenlerin qılatuǵın edi. Hátte ayırım wálayatlardıń hákimleri Xorezmshaxqa kózabaǵa baǵınıp, is júzinde derlik gárezsiz edi. Bunıń ústine Sultannıń joqarǵı mákanında kúshli jánjel húkim súrip turǵan edi. Ásirese, **Turkan xatun**, yaǵnıy «türkler anası» atı menen dańqı shıqqan Sultan Muxammedtiń anası armiyanıń joqarǵı sárkardaları bolıp esaplangan qıpshaq aqsúyekleri menen urıw-qawimleslik baylanısları arqalı bekkem baylanısqan edi. Ol óz qawimlesleriniń mápleri ushın sarayda kóterilgen barlıq til biriktiriwlerge bassılıq qılatuǵın, hátte, olarda shaxqa qarsı dushpansılıq ruwxın keltirip shıǵarǵan edi.

Ishki kelispewshilikler, ózbasımshalıq hám puqaralardıń narazılıǵı kúsheyip, mámlekettiń siyasiy turmısı daǵdarısqa ushıray baslaǵan edi. Bunday júdá qawipli jaǵdaydı joq qılıw maqsetinde **Sultan Muxammed** óziniń húkimdarlıǵınıń aqırında «*Mámleket keńesi*»n usınadı. Keńeske 6 bilimli wákiller shaqırıladı. Onda eń mashaqatlı máseleler kórilip, qarar qabıl qılınsa da, biraq ol ámelde jaqsı ná-

tiyje bermeydi. Áne usınday jaǵdayda ol jawinger mongól qáwimleriniń Shıńǵısxan bassılıǵındaǵı basıp kirgen basqınshılıǵına duwshar boldı.

1. Jáhán tariyxınan alıǵan bilimlerinińge tiykarlanıń: Mongollar mámleketi qalay payda boldı? Shıńǵısxan qaysı qońsı mámleketlerdi basıp aldı?
2. Shıńǵısxan hám Xorezmshaxtıń elshilik baylanıslarınıń tiykarǵı maqsetleri ne edi?
3. Shıńǵısxan hám Xorezmshax baylanısları ne ushın keskinlesti? Bul baylanıslar keskinlespewi múmkin bolar ma edi?
4. Qanday sebepler Xorezmshaxlar mámleketin siyasiy daǵdarısqa alıp keldi?
5. Xorezmshax xalqınıń birlesimliligin támiyinlew ushın qanday jumıslardı ámelge asırıw kerek edi?

Tómendegi kesteni sabaqlıq tekstinen paydalanıp olar haqqında maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Sultan Muxammed Xorezmshax		Maxmud Yalavosh	
Shıńǵısxan		Ğoirxan	
Bahawatdin Razi		Ibn Kafraj Bugranı	

19-§. MUXAMMED XOREZMSHAXTÍN MÁMLEKET QORGAWINA TIYISLI ILAJLARI HÁM ONÍN AQÍBETI

Tayanış túsinikler: *qorganıw rejesi, Otırar qamalı, Buxara hám Samarqandtıń iyeleniwi, Temur Málik mártligi, Úrgenish qamalı, Nájimatdin Kubra mártligi.*

Xorezmshaxtıń qorganıw rejesi. *Shıńǵısxan* Mawarawn-naxr atlanısına úlken áhmiyet berip, puqta tayarlıq kórgen edi. Ele áskeriy atlanıs baslanbastan burın-aq, ol óz dushpanınıń kúsh-qúdireti hám urısqa tayarlıǵı haqqında sawdagerler arqalı toplaǵan maǵlıwmatlardı dıqqat penen úyrenген. *Shıńǵısxan* Xorezmshaxlar mámleketiniń ishki awhalınan tolıq xabardar edi.

Xorezmshax penen sárkardalar arasındaqı orın alǵan ala-awızlıqlar áwel bastan-aq bunday ústinlikten payda-

lanıwǵa imkaniyat bermedi. Urıstıń baslanıwı waqtında bolǵan áskeriy keńeste olar ortasındaǵı ala-awızlıq ayırıqsha belgili boldı. Keńeste dushpanǵa soqqı beriwdiń bir-den-bir rejesin bir awızdan belgilep alıwdıń ornına pikirler bólinip ketti. **Sultan Muxammedtiń** balası **Jalalatdin**, Xojand hákimi **Temir Málik** sıyaqlı sárkardalar áskeriy kúshlerdi tiykargı orınǵa toplaп, dushpanǵa soqqı beriwdi usınıs etedi. Biraq Sultan Muxammedtiń úlken armıyanı bir orınǵa toplaпdan qorqatuǵın edi. Sultannın názerinde bir jerge toplaңan armiya onı taxttan awdarıp taslawı múmkin edi. Sonıń ushın da, áskeriy keńeste sultan óz áskerlerin hár túrli qalalarǵa óz aldına bólip jaylastırıwǵa, urısta qorǵanıw taktikasın qollanıwǵa qarar etedi. Mine usılay etip mámleket úlken qáwipke duwshar boldı.

Otırar qamalı. 1219-jıldıń gúzinde *Shıńǵısxan* Xorezmshaxqa qarsı atlanıп baslaydı. *Shıńǵısxannıń* otrarlıqlardan óshi bolǵanınan mongollar áskerleri dáslep Sırdárya boyında jaylasqan **Otırar** qalasınıń ústine áskeriy júris basladı. Otırar bekkem qorǵanları bar shegaradaǵı qala edi. Qorǵan nayıbı **Ǵoyırxan** (Inolshıq) hám sárkarda **Qarasha Hajib** basshılıǵında mongollarǵa qarsı gúresti. Dereklerge qaraǵanda, Otırar qamalı **5 ay** dawam etken. Otırar qorǵanıasınıń eń awır payıtında **Qarasha Hajib** óziniń armıyası menen qala dárwazasına shıǵıp, mongollarǵa táslim bolǵan. Biraq xıyanet etiwshilerdi mongollar da keshirmegen. Olar **Qorasha Hajib** hám onıń áskerlerin óltirgen.

Ǵayırxan ózin Shıńǵısxan sawdagerleri hám kárwán basılardıń óltiriliwinde ayıpker dep sezip, aqırǵı demine shekem dushpanǵa qarsı gúresedi. Onıń basshılıǵındaǵı qorǵawshılardıń bir bólegi Otırar arkine jaylasıp alıp, qorǵawdı jáne bir ayǵa shekem dawam ettiredi. Ǵayırxan qorshawǵa alınıp, tutqınǵa alınadı hám Samarqandqa alıp barılıp, qıynap óltiriledi.

Buxaradaǵı qayǵılı waqıya. 1220-jıldıń fevralında *Shıńǵısxan* musulman shıǵısındaǵı iri mádeniy oray Buxaraǵa bastırıp baradı. Buxara qamalı **12 kún** dawam

etti. Buxara dushpan kúshin qaytarıwǵa tayar emes edi. **1220-jıldıń 16-fevralında** mongollar tárepinen Buxaranı iyelep, talan-taraj etiledi. Esapsız gáziyneler talanadı, ásirlik qoljazba shıǵarmalar, sharapatlı kitaplar jırtılıp, jaǵıp jiberiledi. Ilim hám aǵartıwshılıqtıń iyeleri bolǵan ulamalar hám shayıqlar abıraylı mongol jawıngerlerine xızmetker qılınıp, geyde porqanlarına masqaralap kúliw ushın beriledi. ***Shıńǵısxan***ıń buyırǵı menen Buxara órtep jiberiledi.

Samarqand sawashi. Buxara basıp alıńǵannan keyin, **1220-jıldıń mart ayında** mongollar Mawarawnnaxrdıń eń ataqlı hám iri qalası bolǵan Samarqandqa qarap jol aladı. ***Shıńǵısxan*** qalanıń sırtında jaylasqan **Kóksarayda** turıp qalanı qamal qılıw isine basshılıq etedi. Qala bosaǵasında úsh kún qattı sawashlar dawam etedi.

Úsh kúnlik qattı qarsılıqtan keyin, ***Shıńǵısxan*** hiyle isletiwge májbúr boldı. Qańlı áskerlerine hám qala iye-lengennen keyin tınıshlıq wade etti. Olar boysınıp, qala talanǵannan keyin, 30 mıńlıq qańlı áskeri, qalǵan qorgawshıları da qırıp taslanadı. Samarqand mongollar tárepinen iyelengennen keyin, Buxara sıyaqlı wayran etilip, jaǵıp jiberildi.

Temur Máliktiń qahramanlıǵı. **Xojend** qalası dáryanıń ekige ayrıılǵan jerinde jaylasqan edi. Onıń tábiyǵıy jay-lasıwı jáne qala hákimi **Temur Máliktiń** qaharmanlıǵı menen Xojendlikler mongollarǵa kútilmegen qarsılıqlardı kórsetedi. Xojend qalası qorgawshıları **Temur Málik** basshılıǵında **bir ay** dawamında óz qalasın qorgaydı. Aqırı ilajsız qalǵanda órt ishinde qalǵan qala qorganın mıńǵa jaqın bahadır taslap shıǵıp, **Temur Málik** penen Sırdáryanıń ortasındaǵı atawlardıń birewine jaylasıp alıp, dushpan menen mártlershe urısadı. Aqırında, arnawlı kemeler soǵıp, dárya aǵısı boylap, Xorezm tárepke júzip ketedi. Jol boyınsha dushpan menen sawash júrgizdi.

Xalıq qaharmanı **Temur Máliktiń** bunnan keyingi watan ushın qaharmanlıǵı Xorezm hám tuwǵan watannıń basqa aymaqların qorgawshılar qatarında ótti.

Sirdarya (Sayxun) basseyni, Zarafshan hám Qashqadarya alaplari, Ámiwdarya (Jayxun)niń ortańǵı aǵısiniń oń jaǵalıǵındaǵı wálayatlar basıp alıńǵannan keyin, **Shıǵıs-xan** tiykarǵı kúshiti Xorezmshaxlar mámleketiniń oraylıq bólegi — Xorezmge atlandıradı.

Úrgenish qamalı. 1221-jıldıń baslarında Shıǵısxan áskerleriniń Úrgenishke atlanısı baslandı. Xorezmshaxlar paytaxtında xorezmliklerdiń 110000 áskeri bar edi. Úrgenishliler dushpannıń áskeriy kúshi hám qorǵanlardı te-setuǵın qurallarınıń basımlıǵına qaramay óz tuwǵan qalasın **jeti ay** qorǵawǵa kirisedi. Bul sawashlarda zamanınıń ullı ulaması shayx **Nájimatdin Kubra** atı menen dańqı shıqqan 76 jaslı **Axmet ibn Omar Xiwaqiy** óziniń dos-shákirtleri hám esap-sansız izine ergenleri menen qatnasadı. **Nájimatdin Kubra**nıń ótinish menen «*Ya Watan, ya sharapath ólim*» dep aytqan shaqırǵın basshılıqqa alǵan hár bir máhálle, kóshe, awıl-aymaq, meshit-medreseler hám hár bir shańaraq sawash maydanına aylanadı. Kóshe sawashlarında mıńlaǵan mongól áskerleri óz janı menen xoshlastı. Mongollar tap usı waqıtqa shekem Mawarawnnaxrdıń hesh bir qalasında usınshama qurban bermegen edi.

Shıǵısxan Nájimatdin Kubraǵa óz aqsúyekleri, barlıq yar-doslari menen qalanıń sırtına shıǵıp, jan saqlawın usınıs etken. Biraq, shayıq **Shıǵısxannıń** usınısın qabil etpegen. «*Usı topıraқта tuwıłıppız, usı topıraқта ólemiz!*» degen eken. Aqibetinde san jaǵınan teń bolmaǵan dushpan menen alıp barılǵan qattı sawashta awır jaralangan **Nájimatdin Kubra** óliminiń aldında tuw tutqan mongól atlı áskerine ózin taslap, qaharmanlarsha sheyit boladı. Mongollar jansız shayx qolınan bayraqtı tartıp alalmaydı.

Mongollar sumlıq oylap ta kórdi. Bir shopanǵa 100-150 qoy, eshki berip, qala dárwazasınıń qasınan aydap ótiwdi buyırdı. Ózleri shette ańlıp turadı. Ash qalǵan xalıq dárwazadan shıǵıp súriw izinen quwıp ketedi. Qaladan ádewir uzaqlasıp ketkeninde mongollar olarǵa hújim qıladı. Kóplegen adamlar óltirildi. Mongollar qalǵan xalıqtı quwıp kelip qalaǵa kirip urısadı. Biraq qala qorǵawshıları

mongollardı qaladan quwıp shıǵarıwǵa erisedi. Keyinirek ilajsızlıqtan haldan ketip, baǵınǵan **Úrgenish** basqınshıları tárepinen talan-taraj etiledi. Júz mıń atlı sanaat, óner ásbapların, jas balalar hám hayallardı ajıratıp alıp, Mongóls-tangá jiberdi. Qalǵan xalıqtı qaladan quwıp shıǵıp, áskerlerge 24 ten bólip berdi. Mongóllar áskerleri júz mıńnan aslam edi. Qalanıń bas tarnawı buzıp jiberiledi. Úrgenishti suw basıp wayran boladı.

*** Nájimatdin Kubra (1145-1221) – Ullı shayx, sufizmnıń belgili wákillerinen biri, kubraviylik tiykarshısı. Onıń laqabı «dinniń ullı juldızı» mánisin beredi. Kubranıń káramat kórsetiw, waqıyalardı aldınnan biliw, ótkir názeri menen tásir ete alıw qásiyetine iye insan bolǵanlıǵı haqqında ráwayatlar tarqalǵan. Ata shayx hám danışpan insannıń mongóllarǵa qarsı urıstaǵı qaharmanlıǵı, mártligi áwladlarǵa órnek bolıp qaldı. Kubranıń ózi hám onıń miyrası Ózbekistanda Nájimatdin Kubranıń 850 jıllıǵı belgilendi.**

1. Xorezmshax ne ushın qorǵanıw rejesin maqul taptı? Ol qanday reje edi?
2. Siz Muxammed Xorezmshax tutqan joldı qalay bahalaysız?
3. Shıńǵısxannıń hújimi qashan hám qay jerden baslandı?
4. Nájimatdin Kubranıń «Ya watan, ya sharapatlı ólim» shaqırǵınıń mánisin túsindiriń.

Tómendegi kesteni temaǵa tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırın.

Qalalar	Qorǵanıwdı shólkemlestiriw	Qansha waqıt qorǵaldı	Nátıyjesi

20-§. JALALATDIN MÁNGUBERDINIŇ XOREZM TAXTINA OTIRIWI

Tayanış túsinipler: *Mánguberdi mártligi, Párwan sawashı, Sind dáryası boyındağı sawash, Basıp alıwshılıq aqıbetleri.*

Jalalatdin MánguberdiniŇ mártligi.

Buxara, Samarqand, Xojend sıyaqlı ullı qalalardıń qoldan ketiwi Muxammed Xorezmshaxtı lárzege saldı. Ol endi Qubla-batıs aymaqlarǵa shegine basladı. Xorezmshax jekkelenip qalıp, kóplep isenimli ámirleri qıyanet jolın tuttı. Onnan Qundız hám Badaxshan wálayatları hákimleri júz burdı.

1220-jıldıń aprelinde Muxammed Xorezmshax Nishapurǵa keledi. Biraq

onı mongollar qorqıtıp kiyatırǵanın esitip, bir qansha qala hám qorǵanlarda jasırınıp júrdi. Hesh jerde onı jıllı kútip almadı. Aqırı Kaspiy teńizindegi Ashura aralında balası Jalalatdindi taxt miyrasxorı etip saylap, **1220-jıldıń dekabrında** dúnyadan ótti.

Mawarawnnaxrdıń tiykargı qalaları iyelengennen soń, mongol jawıngerleriniń basqınshılıq atlanısı Ámiwdáryanıń qublasındağı iri sawda hám mádeniyat oraylarınan esaplangan **Balx, Xırat, Marı** hám **Ğazna** sıyaqlı qalalardı qaratıladı. Biraq, bul wálayatta olar **Jalalatdin MánguberdiniŇ** qattı qarsılıǵına ushıraydı. Bul úlkede ol kúshli láshker toplaydı.

Jalalatdin **Valiıon qalasın** qorshawda uslap turǵan mongol áskerlerine qarsı hújim etip, olardı tas-talqan etedi. Bul Jalalatdinniń dushpan ústinen erisken dáslepki úlken jeńisi edi.

Shıńǵısxan Jalalatdin Mánguberdige qarsı **Shiki Xutuxi** nuyondı 45 mıńlıq ásker menen jiberedi. Ǵaznaǵa jaqın jerdegi **Parwandağı** sawashta **Jalalatdin** jeńiske erisedi. Biraq jeńisten soń qolǵa kirgizilgen oljalardı bólistiriwde Jalalatdinniń áskerbasıları arasında óz ara kelispewshilik

Jalalatdin Mánguberdi

baslanadı. Aqıbetinde láškerbasılardan **Sayfutdin Ağraq, Ağzam Málik** hám **Muzaffar Málik**ler armiyadan ajralıp ketedi. Bul waqıyadan soń Jalalattinniń áskeriy kúshi bir qansha ázzilep qaladı. Pursattan paydalangan **Shuńǵısxan Gazna**ǵa qarap áskeriy júris baslaydı hám ajiralıp shıqqanlardı tastalqan etedi. **Jalalatdin** kúshler teń bolmaǵan awhalda sawashlar qurıp, **Sind** (Hind) dáryasınıń jaǵaları-na jaqınlasıp baradı. Dárya boyında **1221-jıldın 25-noyabr**-inde eki armiya ortasında qattı sawash boladı. **Jalalatdin Shuńǵısxan** armiyasınıń aldınǵıların jeńdi. Mongollarđın qupıyada jasırınıp turǵan 10 mıń adamnan ibarat saylandı áskeriy sawashtı juwmaqlaydı. **Jalalatdin** bas iyip baǵınıwdı qálemey attı **Sind** dáryasına sekirip, arǵı jaǵasına júzip ótedi. Onıń menen birge onıń tórt mıń jawınger áskerleri de dáryadan ótip aladı. Házirgi waqıtta da bul dáryanıń bir tárepi «*At sekiriw*», ekinshi tárepi «*Shól Jalaliy*» dep ataladı. **Jalalattinniń** mártligine qayıl qalǵan **Shuńǵısxan** onı qorqıtıp, quwıw pikirinen qaytıadı. Hátteki, ol balaları-na qarap: «*Atanıń haqıyqıy perzenti usınday bolıwı lazım*», — degen eken. **Shuńǵısxan** buǵan shekem hesh bir shax, húkimdar yamasa sárkardaǵa tán bermegen hám hesh kimdi ózine múnásip qarsılas kórmegen edi.

Mongollarđın jawlap alıwınıń aqıbeti. Mongollarđın jawlap alıwınıń aqıbetinde Mawarawnnaxr hám Xorezmniń jaynap-jasnap turǵan abadan diyqanshılıq wálayatları qıyratılǵan edi. Xalqı tıǵız hám kórkem qalalar, ásirese **Buxara, Samarqand, Úrgenish, Marı, Binokat, Xojend** hám basqa da qalalar qarabaqanalarǵa aylandırıldı. Marı oazisiniń suwǵarıw tarmaqlarınıń bas tońırtqa bógeti — atı shıqqan **Sultanband** buzıp taslandı.

Samarqandlılar óz tuwǵan qalasın tárk etip shıǵıp keti. Marı xalqı bolsa, suwsızlıqtan qurıp baratırǵan awılların taslap, basqa jerlerge barıp jaylastı. Úrgenish suwǵa aldırılıp, tolıǵı menen wayran etildi. Xorezm hám Mawarawnnaxrdıń diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı xalqınıń sanı keskin azayıp ketiwiniń aqıbetinde egislik jerlerdiń maydanları ádewir qısqarıp, diyqanshılıq bolmaydı.

Sheber önermentler jeñimpazlardıń watanın abat etiw ushın májbúriy túrde Mongólstanğa jiberildi. Pútkil Shıǵısta dańqı jayılǵan qural-jaraq soǵıw, ájayıp jipek gezlemeler toqıw, naǵıslı shiyshelelerdi soǵıw önermentshiligi joq etildi.

Ásirler dawamında Qıtay hám Hindstannan Ullı Túrks-tan arqalı Kishi Aziya hám Evropağa qarap kesip ótker belgili Jipek jolı mongollar basqınshılıǵı dáwirinde pútkilley háreketsiz qaldı. Bul dáwirde ilim hám aǵartıwshılıqqa úlken zıyan tiydi.

*** Jalalatdin Mánguberdi (tolıq atı Jalalatdin inb Alawatdin Muxammed) (1198-1231) – Xorezmshaxlar mámleketiniń keyingi húkimdarı (1220-1231), sheber sárkarda. Anushteginiylerden. Jalalatdin murnında qalı (manj) bolǵanı ushın Mankburnı atı menen atalǵan. Keyinirek bul at aytlıwında ózgerip «Mánguberdi» atı menen ataqlı bolıp ketken.**

*** Párwan sawashı (1221) – Jalalatdin Mánguberdiniń mongól basqınshılarına qarsı alıp barǵan sawashlarınan biri. Párwan sawashı mongollardıń bul urıstaǵı eń úlken jeńlisi bolǵan. Mongollar basıp alǵan kóp ǵana qalalarda xalıq qozǵalań kóterip mongól nayıbların óltirgen.**

*** Sind dáryası boyındaǵı sawash – Jalalatdin Mánguberdi hám Shıǵısxan armiyaları ortasındaǵı sawash (1221-jıl 25-noyabr). Sawashta Shıǵısxan armiyaları jeńiske erisedi.**

1. Jalalatdindi qanday kúsh mártlikke shaqırǵan edi?
2. Nege Muxammed Xorezmshax xalıqtı dushpanǵa qarsı shólkemlestire almadı?
3. Qay jerdegi sawash Jalalatdinniń dushpan ústinen erisken dáslepki iri jeńisi edi?
4. Párwan sawashınan soń nege Jalalatdinniń áskeriy kúshi kúshsizlenip qaladı?
5. Sind dáryası boyındaǵı sawash haqqında aytıp berin.
6. Mongollardıń jawlap alınıwı qanday aqıbetlerge alıp keldi?

Tómendegi kesteni temaǵa tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırın.

Sawashlardıń atı	Nátiyjesi

21-§. JALALATDIN MÁNGUBERDI SHEBER SÁRKARDA

Tayanish túsinikler: *Jalalatdin mámleketi, Barsa qasındaǵı sawash, Ázerbayjannıń basıp alınıwı, ishki qarama-qarsılıqlar.*

Jalalatdin mámleketiniń dúziliwi. Jalalatdin Sind dáryasınıń kesip ótkennen keyin qalǵan jawingerlerin toplam, Arqa Hindstan aymaǵındaǵı bir qansha mámleketler húkimdarları menen baylanıs ornatiwǵa háreket etedi. Biraq Shatra wálayatınıń húkimdarı menen Jalalatdin Mánguberdiniń awır awhalınan paydalanıp, oǵan qarsı hújim etedi. Bul sawashta jeńiste erisken Jalalatdin Mánguberdige Shatra húkimdarınıń mıń atlı hám bes mıń jaqsı qurallanǵan jawingerleri jeńiledi hám onıń tárepine ótedi. Bul jetiskenlikten soń, qorshaǵan átiraptaǵı jańa kúshler Jalalatdinge kelip qosıladı. Dehli sultanı **Shamsitdin Elutmish** Xorezmshaxqa mınanday xat jollaydı: «*Seniń artında islamnıń dushpanı turǵanı sır emes. Sen pútkil musulmanlardıń sultanısań. Men bunday waqıtta saǵan qarsı bolıwdı qálemeymen. Táǵdır qolında saǵan qarsı qural bolıwdı qálemeymen. Men sıyaqlı adamlar sendey insańǵa qarsı qılısh kóteriwi keshirilmeytuǵın jaǵday!*».

Solay etip, **Jalalatdin Mánguberdi** Arqa Hindstanda mámleket quradı. Sultan óziniń awhalın jaqsılap aladı, oǵan qaram hind mülüklerinde onıń atı xutbaǵa qosıp oqılǵan. Óziniń atınan gúmis hám mıs teńgeler shıǵarılıp, salıqlar engiziledi. Biraq Hindstannıń úlken-kishi húkimdarları Xorezmshaxtıń kúsheyip ketiwinen qáwipsireydi. Olar óz ara til biriktirip **Jalalatdin Mánguberdige** qarsı awqam dúzbekshi ekenligi belgili bolıp qaldı. **Jalalatdin Mánguberdiniń** eki ásker basshısı **Yazıdak** palwan hám **Sunqurjıq** qıyanet etip **Elutmish** tárepinen ótken. **Jalalatdin Mánguberdi** Arqa Hindstanda úsh jıl húkimdarlıq etedi. Ol Hindstanda áhmiyetli ornalasıw, awqamlaslar tabıw qıyın ekenin ańlap, **1224-jıl** bul jerde óz nayıbların saylap, ózi bolsa Irakqa jol aladı.

Iran hám Kavkazdaǵı jeńisler. **Jalalatdin** óz áskeri me-

nen dáslep Kirman, keyin Sheraz hám Isfaxangá barıp, jergilikli húkimdarlar menen kelisip, biraz bekkem kúshke iye boladı. Biraq bul jerler inisi **Ğıyasıtdinge** tiyisli bolğanlıǵı ushın ol aǵasınıń keliwinen narazı edi. **Jalalatdin**niń keliwi jergilikli xalıq tárepinen jaqsı kútip alınan, sebebi **Ğıyasıtdin**niń dáwirinde óz betinshelik hám zorlıq hawij alǵan edi.

Sonday etip, Kirman, Fars, Isfaxan Xorezmshaxqa baǵınıshlıǵın bildirip, ulıwma dushpan — mongollarǵa qarsı gúres tilegin bildirdi. **Jalalatdin** bul jerlerde birlesken mámleket dúziwge kirisedi.

Sultan Jalalatdin, bir tárepten qudiretli mámleket tiklenip atırǵaninan, ekinshi tárepinen, Tabaristan, Damashq, Mısr húkimdarları onıń menen jaqsı múnásebetler ornatqaninan quwanışlı edi. Endigide olar menen awqam dúzip, úlken ásker jámlep, **Shıǵısxangá** qarsı atlanıw mümkin edi. **Jalalatdin** bul atlanısqa ulıwma baslıq bolıwdı oylap, Baǵdad xalifası **Nasırǵa** xat jollaydı. Ol xalifanı ulıwma dushpan — mongollarǵa qarsı gúreske shaqıradı.

Biraq sol dáwirde Baǵdad xalifası aldındıday qúdiretke iye bolmay, qopal aqılsız húkimdar edi. Xalifa Islam dúnyasına apat tuwdırǵan apat jawdıratuǵın mongollardan emes, bálkim Xorezmshaxtıń kúsheyip barıwınan qawipsiredi. Baǵdad xalifası barǵan sayın kúsheyip baratırǵan sultan **Jalalatdin Mánguberdi** qúdiretin ázziletti, onıń awqamshıları ortasına gúlgula salıw siyasatın tuttı. Xalifa Nasır bul jolda qurallı gúresten de qaytpadı. Onıń **Jalalatdin Mánguberdi**ge qarsı jiberen 20 mıńlıq armiyası **Barsa** qasındaǵı sawashta qıyratadı. Bul jeristen keyin **Jalalatdin Mánguberdi** Ázerbayjan tárepke atlandı.

Ázerbayjan húkimdarı **Ózbek** ishkilik, máslikke berilip mámleket jumısların óz halına taslap qoyǵan edi, mámleketti ámelde onıń hayalı **Malika xatun** basqaratuǵın edi. Bunnan basqa, húkimdar xalıqtı Gurjistan armiyasınıń talanshılıq atlanıslarınan qorǵayalmay atırǵan edi. **1225-jıl mayda Jalalatdin Mánguberdi Marıǵa** qalasın sawash

qılmay qolğa kirgizdi. **Tabriz** hám **Ġazna** da Xorezmshaxqa jeńildi. Ázerbayjan xalqı Xorezmshax kórinisinde ózin gúrjiler jawızlıǵınan azat etiwshi qutqarıwshını kórdi. Gúrjiler kópten beri Ázerbayjandı talap, olarǵa qarsı turatuǵın kúsh tabılmaytuǵın edi. Endi Ázerbayjan xalqı **Jalalatdin** kórinisinde qúdiretli kúshke iye bolǵan edi. **Jalalatdin** Xorezmshax Ázerbayjan áskeriy atlanıslar ushın qolay jerde jaylasqanlıǵı ushın bul úlkeni óz mámleketiniń orayı sıpatında tańlaydı. **Tabriz** qalasın jańadan payda bolǵan mámlekettiń paytaxtına aylandırdı.

Ázerbayjan iyelep bolıngannan keyin **Jalalatdin Mánguberdi** óziniń armiyasın Gúrjistan tárepke baslaydı. **1225-jıl avgustta** Garni qorǵanı qasında gúrjilerdiń 60 mıńlıq armiyasın qıyratadı hám Tifliske qarap júredi. **1226-jılı** Gúrjistan tolıq iyelendi.

Ázerbayjan, Shirvan (Armeniya) hám Gúrjistan Xorezmshaxtıń qolına ótkennen keyin, mongollar Isfahan qalasında payda boladı. **1227-jıl sentyabrde** Isfahan qasında **Jalalatdin Mánguberdi** mongollarıń **Taynol nuyan** baslıq armiyasın jeńedi. **Taynol nuyan Jalalatdin Mánguberdi**-ni sawashtaǵı mártligine qayıl qalıp «Zamanınıń haqıyqıy bahadıırı eken, óz qurbılarınıń jetekshisi eken», degen.

Ishki qarama-qarsılıqlar. **Jalalatdin Mánguberdi**niń Kuniya, Jazira, Damashq hám Mısr húkimdarlarına namalar jazıp, olardı mongollarǵa qarsı gúresiw jolında birlestiriw háreketleri paydasız boldı. Sultan **Jalalatdin Mánguberdi**niń ósip baratırǵan abırayı Baǵdad xalifasın, Mısr, Damashq hám Jazira húkimdarın táshwishke sala basladı. Ishki jala jabıw hám qıyanetler baslandı. Onıń ústine Kuniya sultanı **Alawatdin Qayqubad** qurallı kúshlerin **Jalalatdin Mánguberdi**ge qarsı birlestiriwge eristi.

Jalalatdinniń inisi **Ġıyasitdin Pirshax** birinshi bolıp qıyanet jolına ótti. Ol óz láshkerleri menen aǵasınıń turar jerin taslap ketti. **Ġıyasitdin** aǵasına qızǵanıshı qozǵap, ózi ǵárezsiz mámleket dúziw hám **Jalalatdin** sıyaqlı abırayǵa iye bolıwdı qáledi. Ol Kirman hákimi tárepinen qolǵa alınıp, óltiriledi.

Mongollar usı waqıyadan keyin, Jalalatdinniń mám-leketi olar oylaǵanday kúshli emes ekenin ańlap, onıń menen kelisim dúziw pikirinen qayttı. Ázerbayjan hám Gúrjistan sıyaqlı talansılıq atlanısların baslap jiberdi.

Jalalatdinniń bas wáziri **Sharofmúlk** sultanga jamanlıq uyımlastıra baslaydı. Onıń Jazira hám Kuniya húkimdarlarına Jalalatdinnen hákimiyatın tartıp alıwda mádet sorap jazǵan xatı **Jalalatdinniń** qolına túskenen keyin, ol qolǵa alınıp, óltirildi.

1230-jılı avgustta Kuniya, Jazira, Damashq hám Mısrdıń birlesken armiyasınan **Jalalatdin Mánguberdi** kúshleri Arzinjan qasındaǵı sawashta jeńiliske ushradı. **Jalalatdin Mánguberdiniń** kúshsizlengeninen paydalangan mongollar úlken armiya menen **1231-jılı** Ázerbayjanga bastırıp kirip, **Jalalatdin Mánguberdi**ni qorqıtadı. Mongollar onıń qorǵanına shólkemlestirigen túngi hújim nátiyjesinde **Jalalatdin Mánguberdiniń** az sanlı armiyasın qıyratadı. **Jalalatdin Mánguberdi**ni ózi quwǵınnan qutılıp Kurdistan tawlarına shıǵıp ketedi. Bul jerde qaraqshı kurdlar qolına tutqın bolıp, ayanışlı ólim tapqan.

Otız úsh jıl ómir súrgen, biraq atı ellerde belgili bolǵan, Shıńǵısxandı lal qaldırǵan, óz elin súygen keyingi Xorezmshax **Sultan Jalalatdin Mánguberdi** jaqtı dúnyadan kóz jumdı. Onıń atı ásirler dawamında áwladlar ushın qaharmanlıq hám mártlik, watanparwarlıq belgisi bolıp keldi.

Sultan Jalalatdinniń ómir súrgen dáwirinde mongollar Orta Shıǵıstı basıp ala almadı. Bul waqıya biraz keyin – **1256-jılı** júz berdi. **Jalalatdin Mánguberdi** on bir jıl dawamında mongollardı tek Orta Shıǵısqa, bálkim Shıǵıs Evropaǵa da jibermedi.

1. Jalalatdin Mánguberdi Arqa Hindstan aymaǵın qalay iyeleydi?
2. Nege Jalalatdin Mánguberdi Hindstannan ketiwge qarar qıldı?
3. Nege Baǵdad xalifası mongollarǵa qarsı gúresiwden kóre Jalalatdin Mánguberdige qarsı gúresiwege umtıldı?

4. Azərbaycan həm Gərjistanğa qarşı əskeriy atlanıslardın sebepleri nelerden ibarat?
5. Jalalatdin məmleketinde nege ishki qarama-qarsılıqlar kelip shıqqan?

22-§. JALALATDIN MÀNGUBERDI WATAN QAHARMANİ

Tayanış túsiniqler: *Jalalatdin Mànguberdi haqqında dóretilgen tariyxıy shıǵarmalar, Ğárezsizlik jıllarında Jalalatdin Mànguberdinin 800 jılıǵının ken belgileniwi.*

Tariyxıy-ádebiy shıǵarmalarda Jalalatdin Mànguberdi tımsalınn dóretiliwi. Anushteginiylar dinastiyası basqarǵan Xorezmshaxlar mámleketi (1097-1231)niń kóp jılıq tariyxı sol dáwir musulman tariyxshıları tárepinen jazılǵan qatar shıǵarmalarda óz kórinisin tapqan. Olardıń tiykarında usı dinastiyanıń keyingi wákili, ullı sárkarda **Jalalatdin Mànguberdi** húkimranlıǵı, onıń mongol basıp alıwshılardıǵa qarşı qaharmanlıq gúresi jáne Batıs Aziya jerlerinde iskerligin baqlaw múmkin. Bul derekler tiykarında Jalalatdin Mànguberdiniń jeke xatkeri (katib al-insha), tariyxshı **Shixabiddin inb Axmet** an-Nasawiy qálemine tiyisli «*Siyrat as-sultan Jalal ad-Din Mengburni*» («Sultan Jalalatdin Mànguberdiniń ómirbayanı») atlı shıǵarma óz aldına orın tutadı.

Naso (Niso) wálayatındaǵı qorǵanlardan birewiniń iyesi bolǵan **Nasawiy 1224-jılı** xızmet penen Irakqa barıp qaladı hám sol jerde **Sultan Jalalatdinniń** xızmetine kiredi. Sonnan beri ol **Jalalatdinniń** isenimli adamlarından birine aylanıp, **1231-jılǵa** shekem, yaǵnıy Jalalatdinniń ólimine shekem onıń menen birge boladı.

Nasawiy óz qaharmanın jaqınnan bilgen, shıǵarmasında bayan etilgen waqıya-hádiyselerdiń kópshiliginde tuwrı qatnasqan yamasa ótkenlerdiń xabarlarına súyengen, eń áhmiyetlisi, haqıyqıy pikir bildirilgen, bular shıǵarmanın ilimiy bahası jáne isenimlik dárejesin kóbeytedi. Avtor óz shıǵarmasın pitkeriwge Jalalatdin óliminen derlik 19 jıl ótkennen keyin **1241-jılı** kirirken.

Jalalatdin Månguberdi haqqında **Shaxabitdin Muxammed an-Nasaviy** óziniñ shıǵarmasında usılay jazadı: «*Jalalatdin qaralawdan kelgen, orta boyly, türkij jüz kóriniste hám türk hám parsı tillerinde sóyleytuǵın edi. Ol márt, jehilmes bolıp, jolbarıslar arasında eñ zor jolbarıs edi, qorıqpaytuǵın shabandoz, láskerlerdiñ en batırı edi. Ol juwas, múlayım adam edi, ashıwshaq emes edi, kemsitiwshi sózlerdi aytpaytuǵın edi. Ol júdá saldamallı, kúlmeytuǵın, tek mıyǵınan kúlip qoyatuǵın, az soyleytuǵın edi. Ol haqıy-qatlıqtı, ádalattı qollaytuǵın edi*».

Áhmiyetli dereklerden biri ataqlı tariyxnavis **Ibn al-Ásir**diñ «*al-Kamil fit-tariyx*» («*Tariyx haqqında tolıq kitap*») shıǵarması bolıp esaplanadı. «*Al-Kamil fit-tariyx*» Jaqın hám Orta Shıǵıs mámleketleri tariyxınıñ islam tarqalıwınan 1231-jılǵa shekem bolǵan dáwir haqqında maǵlıwmat beriwshi eñ qımbatlı dereklerden biri esaplanadı. Avtor Jalalatdinniñ iskerligine keñ orın ajıratadı hám kóbinese óziniñ áhmiyetli hám anıq maǵlıwmatları menen basqa dereklerdi sezilerli dárejede toltırıladı.

Jalalatdin Månguberdi haqqında muarrix hám iri mámleket ǵayratkeri **Alawatdin Atamalik Juwayniy** tárepinen jazılǵan «*Tariyxı jahankushoy*» («*Jáhán fotıxı tariyxı*») shıǵarmaları áhmiyetli dereklerinen biri sıpatında sanalǵan. Bunnan basqa, **Mirxand** «*Ravzat us-safa*», **Mirza Ulıǵbek**tiñ «*Tariyxı arba ulus*» (Tórt ulus tariyxı) shıǵarmalarında **Jalalatdin Månguberdi** haqqında maǵlıwmatlar jazıp qaldırılǵan. Ol haqqında maǵlıwmatlar, sonday-aq, qıtay, mongól, armiyan hám basqa tillerdegi dereklerde de ushıraydı.

Belgili shayır hám ádebiyatshı **Maxsud Shayxzada 1944-jılı** «*Jalalatdin Månguberdi*» tariyxı dramasını jazadı. Ádebiyatshı shıǵarmasında óz eliniñ azatlıǵı hám ǵárezsizligi ushın mongól basıp alıwshılarına qarsı gúresken sońǵı Xorezm shaxınıñ jawınger qaharmanlıǵın tariyxı anıq hám haqıyqıy súwretlegen. Biraq aldınǵı Sovet dáwirinde Jalalatdin Månguberdiniñ sarkardalıq iskerligi hám onıñ Watan azatlıǵı ushın alıp barǵan gúresi haqqında bir tárepleme yamasa ulıwma pikir bildirmes edi.

«Jalalatdin Mánguberdi» ordeni

Ğárezsizlik jıllarında Jalalatdin Mánguberdi atınıń tikleniwi. Ózbekistan húkimeti **1998-jılı** Jalalatdin Mánguberdiniń mongol basqınshılarına qarsı gúreste kórsetken qaharmanlıǵı. Watanǵa hám óz xalqına sadıqlıǵı hám sheksiz muhabbatın qádirlew hám onıń ruwxın máńgilestiriw maqsetinde «Jalalatdin Mánguberdiniń 800 jıllıǵın belgilew haqqında» qarar qabil qıldı.

Qarar boyınsha onıń eli Xorezmde Jalalatdin Mánguberdiǵe estelik ornatıldı, úlken kóshe, maydan, kárxanalarǵa hám basqalarǵa onıń atı qoyıldı. Jalalatdin Mánguberdiniń 800 jıllıǵı ğárezsiz Ózbekistanda **1999-jılı** keń belgilendi. Jalalatdin Mánguberdi haqqında vidiofilm, dástan, pessallar dóretildi. **2000-jıl 30-avgustta** «Jalalatdin Mánguberdi» ordeni tastıyıqlandı.

... Jalalatdin Mánguberdi ómir jolın baqlap, sol tariyxıy waqıyalardı házirgi dáwir kózqarasınan baha beretuǵın bolsaq, onda olar bizlerdi minanday logikalıq juwmaq shıǵarıwǵa shaqıradı.

Birinshi juwmaq minaday, tirishilik, mámleket, xalıq bar jerde barlıq waqıtta, tınıshlıǵımızdı kóre almaytuǵın, kek hám bolmaǵır oylar menen jasaytuǵın, zorlıq penen ózleriniń ústemligin ornatiwǵa, xalıqtıń paraxat turmısın buzıwǵa umtilatuǵın jawız kúshler boladı. Bul — ómir. Bul — turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵı. Onı heshkim biykarlay almaydı. Buni biziń tariyxımızda hám turmısımızda ǵana emes, al basqa xalıqlardıń tariyxıy hám turmıs misalında da kóriw mümkün.

Ekinshi juwmaq, tirishilik, mámleket, xalıq bolǵanlıqtan, ózin tuwılıp ósken, biziń ákelerimiz hám atalarımız jerlengen, onda erteń biziń balalarımız jasaytuǵın hár bir qarıs jerdi bahalaw, onı qorǵawǵa tayar turıw hám eger zárúr bolsa usı jolda óz ómirińdi qurban etiwıń kerek.

Úshinshi ashshı juwmaq minanday, hár bir xalıq, hár bir el sırtqı dushpanlarǵa qaraǵanda óz ishinen shıǵatuǵın iymansız satqınlar jóninde, ózleriniń máplerin hámмесin-

en joqari qoyatuğın, eger kerek bolsa özleriniñ eñ jaqın adamların da satıp jiberetuğın, özlerin ósirip, tárbiyalagan Watanına qarsı qol kóteretuğın adamlar jóninde anağurlım qırağı bolıwımız tiyis. Usınday küshler, satqın adamlardıñ jawızlıq niyetleri, olardıñ iplas maqsetleri paraxatshılıq hám eldiñ, xalıqtıñ rawajlanıwı ushın qanday qawıp bolıp tabılatuğınlığın bizler búgin kórip otırmız. Men tağı bir ret tákirarlap aytaman, usı ashshı shınlıq, tek biziñ ótken tariyxımızğa ǵana emes, al biziñ búgingi turmısımızğa da únles.

Bizler ushın jáne bir sabaq sonnan ibarat, bul óz xalqı hám eli ushın, olardıñ taǵdiri hám keleshegi ushın bas qatıratuğın, adamlardıñ jaqsı niyetlerin özleriniñ joqarı maqseti dep esaplaytuğın, xalıq haqqında oylap jasaytuğın adamlar ǵana hár qanday jaǵdayda xalıqtı birlestire otırıp, olardı hár qıylı illetlerge qarsı gúreske kótere aladı, tariyqqa özleriniñ óshpes izin qaldıradı. Bul – shınlıq.

Sultan Jalalatdin bizlerge qaldırǵan tağı bir shaqırıq mınadan ibarat, bizler ózlerimizdiñ paraxat aspanımızda hám tınısh turmısımızdı bahaladıq, ósip kiyatırǵan jas áwladtıñ, keleshegimiz bolıp tabılatuğın balalardıñ baxtıñ hám keleshegin oyladıq, jarqın keleshekke umtılw niyetinde jasap kiyatırmız.

... Sultan Jalalatdinniñ obrazı tek Xorezmniñ emes, al bárshe Ózbekistanniñ maqtanıshı bolıp tabıladı. Ol biziñ azatlıǵımızğa hám ǵárezsizligimizge qol suǵajaq bolǵan hár qanday jawız küshke qarsı turıwǵa hám sheshiwshi soqqı beriwge bizlerdiñ tayar turǵanlıǵımızdıñ dálili hám tımsalı (simvoly) bolıp tabıladı.

Islam KARIMOV

Jalalatdin Mánguberдиниń 800 jılıǵına baǵıshlangan saltanatlı máresimde shıǵıp sóylegen sózinen.

1999-jıl 5-noyabr

1. Kimler Jalalatdin Mánguberdi haqqında tariyxiy shıǵarmalar jazıp qaldırǵan?
2. Jalalatdin Mánguberдиниń 800 jılıǵı Watanımızda qashan belgilendi??
3. Qosımsha dereklerden paydalangan halda Jalalatdin Mánguberдиниń 800 jılıǵına baylanışlı qanday

máresimler ámelge asırılǵanlıǵı hám ataqlı sárkardaǵa baǵıshlap jazılǵan shıǵarmalar haqqında maǵlıwmatlar dápterinińge jazıń.

4. Jalalatdin Mánguberdiniń ómir jolı qanday juwmaqlar shıǵarıwǵa shaqıradı?

23-§. SHAǴATAY ULÍSINIŇ DÚZILIWI

Tayanış túsinipler: *Shaǵatay ulısı, salıq túrleri, Maxmud Tarabiy kóterilisi.*

Shaǵatay ulısı. 1220-jılı Shıńǵısxan tárepinen *Shaǵatay* soramına berilgen Mawarawnnaxr, Jetisuw hám Shıǵıs Türkstanda **Shaǵatay ulısı** dúzildi. *Shaǵatayxannıń* ulısın basqaratuǵın ordası **Elsuwı** (Ili) dáryası boyında edi. Wálayatlar hám ónermentshilik qalaların basqarıwda *Shaǵatay* ózine boysındırılǵan xalıqlardıń joqarı qatlam wákilleri xızmetinen paydalanadı.

Mawarawnnaxrdı tikkeley basqarıw isleri ele Mawarawn-naxr basıp alınbastan burın-aq *Shıńǵısxannıń* qasında xızmet etken xorezmli sawdager **Maxmud Yalavoshqa** beriledi. Ol **Xojend** qalasın ózine turatuǵın jay etip belgileydi hám usı jerde turıp, Mawarawnnaxrdı basqara baslaydı. Áskeriy hákimiyat, xalıqtı dizimnen ótkeriw, salıq jıynaw isleri *qala hákimi (doruǵashı)* hám *tawǵash* dep atalıwshı mongól ámeldarları qolında bolatuǵın edi. Mongól *basqaqları* (jergilikli hákim) ıqtıyarındaǵı kóp sanlı áskerler **Maxmud** qaramaǵına boysındırılǵan edi. Usılarga súyenip **Maxmud Yalavosh** mongól qaǵanları talabın orınlap, óziniń sheksiz húkimdarlıǵın ámelge asıratuǵın edi.

Salıq túrleri. Shaǵatay xanları oraylıq hákimiyat ǵáziy-nesi ushın óz aldına hár túrli salıqlar salıp, zorlıq penen óndirip alatuǵın edi.

Zúraátshilerden alınatuǵın jer salıǵı bul dáwirde «**ka-lon**» dep atalatuǵın edi. Sharwashılıq penen shuǵıllanıw-shılarga bolsa «**qapshur**» salıǵı salınǵan. Mámleket ǵáziy-nesi ushın «**shulen**» atı menen atalǵan azıq awqat salıǵı

da óndirilgen. «**Shulun**» hár bir padadan eki jasar qoy, qımız ushın hár mıń attan bir biye esabında alıńǵan.

Ónermentler hám sawdagerlerden «**targú**» salıǵı óndirilgen. Targú islep shıǵarılǵan ónim yamasa satılǵan zat-tıń otızdan bir bólimi muǵdarında óndirilgen. Bulardan tısqarı, ayrıqsha *duz salıǵı*, *jún* hám *gúmis salıǵı* salıńǵan.

Salıqlar jergilikli hámeldarlar tárepinen **barot** (ija-ra) tártibinde aldınnan birden tólep jiberiler edi, soń olar xalıqtan jıynap alınatuǵın edi. Xalıqtan jıynap alıw waqtında sózsiz rásmiylestirilgen muǵdardan zıyat óndiriletuǵın edi.

Zorlıq, jábir-zulımlıqtıń oǵada kúsheyiwi, hár qıylı májbúriy tólemler hám jıyımlardıń hádden tıs kópłigi mongollarǵa bolǵan narazılıqtı asırıp, basıp alıwshılardıń eziwshiligine qarsı xalıqtıń bas kóteriwine alıp keldi. Usınday kóterilislerdiń biri Buxara oazisindegi **Tarab** awılında kelip shıqqan xalıq kóterilisi boldı.

* Shaǵatay ulısı — imperiya bólistirilgende onıń Shıńǵısxannıń balası Shaǵatayǵa tiygen bólegi.

Keyin ala ol Shaǵatay mámleketine aylanǵan.

* Qapshur — sharwa malları bas sanınıń 2,5% muǵdarına alıńǵan salıq.

* Kalon — ónimniń 1/10 bólegi kóleminde alıńǵan salıq.

Maxmud Tarabiy kóterilisi. 1238-jılı Buxaranıń **Tarab** awılında basqınshılar hám jergilikli múlik iyeleriniń zulımlıǵına qarsı kóterilis baslanadı. Kóteriliske tarablı gálbir soǵıwshı ónerment **Maxmud** basshılıq etedi. Tariyxta ol **Maxmud Tarabiy** atı menen dańqı shıǵadı.

Tarabiydiń jaqın dos-joldaslarınan **Shamsitdin Maxbubiy** hám Buxara xalqı kóterilishshilerge qosılıp qollarına qural aladı. Ózleriniń qádirdan qalasın hám awılların mongollardan hám olardıń tabaqlas xızmetkerleri — jergilikli hámeldarlardan azat etiwge atlangan adamlardan júdá úlken lášker toplanadı. **Maxmud Tarabiy**

öz tárepdarları menen Buxarağa kirip algannan keyin, qala ishindegi *Rabiyğa sarayın* özlerine bekinis etip aladı. Bul jerge Buxaranıń sárdarların, bay dáwletli aqsúyeklerin, iri jer iyelerin shaqırtadı. Ol óziniń Buxara hám onıń átirapındaǵı wálayatlardıń xalifası, yaǵnıy húkimdarı dep rásmiy túrde daǵaza qılıwǵa olardı májbúr etedi. Sonnan keyin *Shamsitdin Maxbubiy* sadr dep daǵaza qılınadı. *Maxmud Tarabiy* Buxarada óziniń húkimdarlıǵın ornataǵannan keyin, mongol tárepdarları bolǵan jergilikli hámeldarlar Buxaradan qashıp ketedi.

Qashqın hámeldarlar hám mongollar nayıb **Maxmud Yalavosh** járdeminde **Karmana** qasında kúsh toplaı, Buxarağa qarap júris baslaydı. Eki ortada qattı sawash baslanadı. Mongollar jeńilip, **Karmana**ǵa qarap qasha baslaydı. Sawashta kóterilishhilerdiń jol basshıları *Maxmud Tarabiy* hám *Shamsitdin Maxbubiy*ler de sheyt boladı. Kóterilishhiler olardıń ornına Tarabiydiń inileri **Muxammed** hám **Áliy**di jol basshı etip sayladı. Aradan bir hápte ótpey, olarǵa qarsı mongollarıń jańa armiyası hújim etedi. Sawashta kóterilishhiler tas-talqan etilip, Tarabiydiń eki inisi de qurban boladı. Mongollar Buxaranı jáne basıp alıp, ol jerde burınǵı tártiplerin qaytadan ornatađı.

Shaǵatay salıqlardı tártipke salıw reformasında, **1238-jılı** *Maxmud Yalavosh*tı nayıblıqtan shetletiwge májbúr boladı. Onıń balası **Masudbek** nayıb etip saylanadı. Ullı qaǵan *Oqtay Maxmud Yalavosh*tı **Pekin** qalasına hákim etip saylaydı.

1. Jáhán tariyxınan alǵan bilimlerinizge tiykarlanıp aytnı, Shıńǵısxan basıp alınǵan úlkelerdı qalay bólistirdi?
2. Shaǵatay ulısı qashan hám qay jerde dúzildi?
3. Mongollar qanday salıq túrlerin engizdi?
4. Maxmud Tarabiy kóterilisi qashan hám qalay baslandı?
5. Qanday sebepler Tarabiy kóterilisiniń jeńiliwine alıp keldi?

Tóمندegi kesteni temaǵa tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Shaǵatay ulısı	Aymaǵı	Salıq túrleri	Maxmud Tarabiy kóterilisiniń sebebi

24-§. SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TURMÍS

Tayanışh túsinikler: *pul reforması, jer iyeligi, Shaǵatay ulısınıń bóliniwi, mádeniy turmıs.*

Ullı qaǵan páрманı. XIII ásir ortalalarında Shaǵatay ulısınıń mongol ámeldarlardı átirapında otırıqshılıqqa kóshiw, qala turmısına jaqınlasıw, jergilikli otırıqshı xalıqtıń bay mádeniyatınan paydalanıw barısı kúsheyedi. Mongolstannıń ullı qaǵanı **Munqa** salıq hám kómeklesiw jumısların tártipke salıw haqqında arnawlı páрман — *jarlıq* shıǵaradı. Yomlar baylap poshta xızmeti ushın ajratılǵan atlar sanı belgilenip, xalıqtan artıqsha at talap etiw qadaǵan etiledi. Sonday-aq, elshilerge qolında tikkeley tapsırmaları bolmasa qala hám awıllarǵa kirmewi hám xalıqtan olar ushın belgilenetuǵın artıqsha ot-jem jáne azıq-awqat almawı uqtırılǵan. Usılay etip xalıq óz bilgeninshe jıynap alınatuǵın esapsız tólemlerden azat boladı.

*** Yomlar — jol bándirgileri. Xabarshılar, jolawshılar at almastratuǵın orın. Yomda barqulla atlar jılawǵa tayar turǵan.**

Masudbektiń pul reforması. Mawarawnnaxrda áste-aqırınlıq penen bolsa da, qala turmısı atap aytqanda ónermentshilik hám sawda qatnasıqları janlana baslaydı. Qalalardıń ishki turmısı, ásirese towaw hám pul qatnasıqlarınıń tikleniwinde **Masudbek** tárepinen **1271-jıl** ámelge asırılǵan pul reforması úlken áhmiyetke iye boladı. Ol Mawarawnnaxrdıń 16 qala hám wálayatlarında, birdey salmaqtaǵı hám joqarı bahadaǵı sap gúmis teńgeler quyıp shıǵarılıp, mámlekette olardı aylanısqa túsirdi.

Kebekxan hám onıń reforması. XIV ásirдің birinshi yarımında Shaǵatay ulısında mongóllardıń otırıqshılıqqa ótiw háreketi kúsheyip, olardıń sociallıq turmısında aytarlıqtay ózgerisler júz bere baslaydı. Mawarawnnaxrday mádeniy úlke menen bekkem baylanıs ornatiwǵa hám otırıqshı turmıs keshiriwge umılǵan Shaǵatay xanlarınń biri **Kebek** (1318—1326) edi. Ol hákimiyatti tikkeley óz qolına alıp, Qashqadárya oazisindegi áyyemgi **Nasaf** qalasınıń qasınan ózine saray qurdıradı. Saray mongol tilinde «*Qarshı*» dep aytıladı. **Kebekxan** óz jasaw ornın mongol húkimdarları arasında birinshi bolıp Mawarawnnaxrǵa kóshiredi. Usı sarayda turıp ol mámleketti basqaradı. Keyin ala bul saray átirapında jańa imaratlar boy tikleydi hám eski **Nasaf** qalası menen qosılıp ketedi. Sonnan keyin bul qala **Qarshı** dep atala baslaydı.

Kebek mámleketti basqarıwdıń dúzilisin hám onıń ekonomikalıq turmısın tártipke salıw maqsetinde administrativlik hám pul reformasını ótkeredi. Mámlekette birden-bir pul engiziledi. Irandaǵı Xulokiyler mámleketi hám Altın Orda xanlıǵınıń gúmis teńgeleriniń úlgisinde eki túrli pul: awırlıǵı 8 grammlıq úlken gúmis teńge hám 1 grammlıq kishi teńge quyıp shıǵarılǵan. Úlken teńge «*dinar*», kishisi «*dirham*» dep atalǵan. «*Kepaki*» dep atalǵan bul teńgeler Samarqand hám Buxarada quyıp shıǵarılıp aylanısqa shıǵarılǵan.

Ekonomikalıq turmısın janlanıwı. Mongóllardıń jawlap alǵan dáwirinde wayran bolǵan ónermentshilik, sawda-satlıq hám diyqanshılıq áste-aqırın tiklene baslaydı. Ónermentshiliktiń hám ishki-sırtqı sawdanıń janlanıwı, sózsiz túrde qarabaqana bolıp qalǵan qalalardıń qayta tikleniwine sebep boladı. Ele kóp ǵana qala hám wálayatlar qıyratılǵan ham yarım qıyraǵan halında jatqan bolsa da, **Úrgenish** hám **Buxara** qalaları qayta tiklenedi. Áyyemgi **Samarqand** wayran bolǵan halında qalıp, oǵan jaqın jerde jańa qala boy tikleydi. Qalalarda hár qıylı mámleketlik, jámáátlik hám bilimlendiriw imaratları qurıldı. Qala bazarları kóbeydi.

Jer iyeligi. Mongollarning hokimdarligi dawirinde Ota Aziyada jerge iyelik etiwning **mulki devon, mulki inju, mulki waqf** ham **mulk** dep atalishni tort turi bar edi.

Muliklarning ulken bolegi askeriy hamedarlarga mamleket aldinda xizmetleri ushin sawga etilgen jerler bolip, olar suyurgal jerleri dep atalatuyn edi. Bunday jerlerge iye bolgan jer iyeleri — *suyurgal iyeleri* barliq saliq ham tolemlerden azat etiletuyn edi. Suyurgal jerleri awladtan-awladqa miyras sipatinda otetuyn edi.

- * **Mulki devon** — mamleketlik jerler.
- * **Mulki inju** — hokimdar ham nayiblariga qarashi jerler.
- * **Mulk** — jeke menshik jerler.
- * **Mulki waqf** — meshit ham medrese jerleri.

Shaغاتay ulisinin boliniwi. Mongol hokimdarlari ham mulik iyeleri arasında basip alingan jerlerge eki turli kozqaras bar edi. Ayrımları jergilikli aqsuyekler, sawdegerler menen jaqinlasıw, onermentshilikti, diyqanshilıqtı rawajlandırıw, islam dinin qabil etiw tarepdarlari edi. Basqaları bolsa otırıqshı ham qala turmısına qarsı bolıp, qalalardı buzıp taslaw, bag ham egislik jerlerdi otlaq jerlerge aylandırıwdı qaler edi.

Aste-aqırın Shaغاتay ulisinin bir qatar xanlari oziniń urıw-qawimleri menen Mawarannaxrğa koship kelip jergilikli xalıq penen qosılıp otırıqshı boldı. Jetisuwda jasap atırgan mongollar Mawarannaxrğa koship kelgenlerdi «qaraunas» (qospaq), Mawarannaxrda jasap atırgan mongollar bolsa olardı «jete» (qaraqshı, talawshı) dep atay basladı. Bul amelde bir-biriniń kewline tiyip mazaqlaw edi. Olardıń ortasında kelispewshilik, jek koriwshilik kusheyip bardı. Natiyjede Shaغاتay ulısı **XIV asirdiń 40-jıllarında** ekige bolinip ketti.

Shaغاتay ulisinin Shıgıs Turkıstan ham Jetisuw bolimi Mongolstan dep atala baslandı. **1348-jılı** Shaغاتay nasilen bolgan **Tugluq Temur** Mongolstan xanı bolıp koterildi. Ulisniń batıs bolimi — Mawarannaxr garezsiz basqarılatuyn boldı.

1. Munke qağan mámlekette ishki jaǵdaydı jumsartıw ushın qanday sharalar kórgen?
2. Masudbektiń pul reforması qanday nátiyje berdi?
3. Kebekxan qanday reformalardı ámelge asırǵan?
4. Ekonomikalıq turmıstıń janlanıwına neler sebep boldı?
5. Mongollar dáwirindegi jer iyeliginiń qanday túrleri bar edi?
6. Ne ushın Shaǵatay ulısı bólinip ketedi?

Tómendegi kesteni temaǵa tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırın.

Ótkerilgen reformalar	Reforma nátiyjeleri	Jer iyeliginiń túrleri

25-§. ETNIKALIQ PROCESLER HÁM ÓZBEK XALQININ QÁLIPLESIVI

Tayanış túsiniqler: *etnikalıq process; ózbek xalqı, «Qawınshı mádeniyatı».*

Etnikalıq process. Jáhándegi basqa xalıqlar sıyaqlı ózbek xalqınıń qalıplesiwı de uzaq jıllar dawamında júz bergen etnikalıq procesler nátiyjesi.

Ózbekler óz aldına etnikalıq birlik (elat) bolıp, Orta Aziyanıń oraylıq wálayatları — Mawarawnnaxr, Xorezm, Jetisuw, Shıǵıs Túrktannıń az ǵana batıs aymaqlarında qalıplesken. Ózbek xalqınıń tiykarın házirgi Ózbekistan aymaǵında áyyemnen otırıqshı, suwǵarılıp egiletuǵın diyqanshılıq, önermentshilik penen shuǵıllanıp kelgen jergilikli *sogdılar, baqtriylar, xorezmiylar, ferganalıqlar, shashlıqlar*, yarım sharwashılıq *kanglar*, kóshpeli *sak-massaget* sıyaqlı etnikalıq toparlar dúzgen. Sonday-aq, Qubla Sibir, Altay, Jetisuw, Shıǵıs Túrktan jáne Volga hám Ural dáryası boylarınan hár túrli dáwirlerde Mawarawnnaxrǵa kirip kelgen etnikalıq toparlar ózbek xalqı etnogenezinde qatnasadı. Joqarıda atları keltirilgen etnoslar, tiykarınan türkiy hám shıǵıs iran tillerinde sóylesken.

*** Etnikalıq process — kelip shıǵıwı bir-birine jaqın bolǵan hár túrli qáwım hám elatlardıń ásirler dawamında qosılıp barıwı.**

Ámiwdárya hám Sırdárya aralıǵında joqarıda atları atalǵan qáwım hám elatlardıń etnikalıq jaqtan dáslepki aralasıw procesi nátiyjesinde otırıqshı turmısqa iykemlesken túrkiy aymaqlıq maydan, ózbek xalqına tán antropologiyalıq kórinis qalıplesedi.

Qanǵ mámleketi dáwirinde túrkiyziban etnoslar ústemlik etip, ózine tán ayqınlasqan mádeniyat qalıplesedi. Arxeologiyalıq miynetlerde bul mádeniyat «**Qawınshı mádeniyatı**» atın alǵan. Antropolog ilimpazlardıń izertlewinshe, mine usı dáwirge kelip, Orta Aziyanıń alap hám oazislerinde jasawshı xalıqtıń sırtqı kórinislerinde házirgi ózbek hám oazis tájiklerine tán antropologiyalıq kórinisi tolıq qalıplesedi.

Ózbekler etnogenezinde qatnasqan nábettegi etnik toparlar — *kushanlar, xioniyler, kidariyler hám eftallar* bolıp tabıladı.

Sonday-aq, ózbekler etnogenezine Türk qaǵanlıǵı dáwirinde Orta Aziyanıń oraylıq aymaqları hám Xorezmge kelip otırıqshı bolǵan túrkiy qawımder jedel tásir kórsetedi. Túrkiy elatlar hám jergilikli otırıqshı xalıq arasındaqı etnikalıq mádeniy qatnasıqlardıń rawajı nátiyjesinde túrkiy qatlam mádeniy jetiskenlikleriniń jergilikli mádeniy-xojalıq dástúrleri menen jedel aralasıwı júz berdi. **VII ásir**den baslap úlkemiz «**Türkstan**» atı menen atala baslaǵan.

*** Ózbek xalqının tiykarın sogdılar, baqtriylar, xorezmiylar, ferganalıqlar, shashlıqlar hám sak-massagetler dúzgen.**

*** Qanǵ mámleketi dáwirinde «Qawınshı mádeniyatı» hám Orta Aziyanıń antropologiyalıq kórinisi tolıq qalıplesedi.**

*** Türkistan — túrkiy xalıq órnalasqan úlke.**

Ózbek xalqının qalıplesiwi. VIII ásirden arab hám ajam xalıqlarınıń Orta Aziyaǵa kirip keliwi aymaqtaǵı

etnikaliq proceslarga úlken tásir etpegen bolsa da bul dáwirde Mawarawnnaxrdağı otırıqshı hám yarım otırıqshı túrkiyziban xalıq, sogdılar hám Xorezmniń tiykarǵı xalıq óz aymaqlarında qalıp, arablardıń húkimdarlıǵınıń astında jalǵız islam sıyınıwshılıq birligi qalıplesti.

*** IX-XII ásirlerde ózbek xalqı qalıplesti. Onıń tiykarın úlkemizde jasap kelgen otırıqshı zúraátshil hám sharwadar tiykarın jergilikli xalıq dúzdi.**
***Mawarawnnaxrda jaylasqan xalıq áyyemnen eki tilde: *sogdı* hám *türk* tillerinde sóylesken.**

IX ásirde Mawarawnnaxr aymaǵında pútin túrkiy etnik qatlam, janlı túrkiy til ortalıǵı júzege kele basladı hám óz náwbetinde sogdılar jáne basqa jergilikli etnoslarda da túrkiylesiw barısı jedellesken. Bul dáwirde Mawarawnnaxr hám Xorezmde túrkiy etnik qatlam kúshli etnik tiykarǵa iye bolıp, bul qatlam tiykarınıń basım kópshiligin turaqlı otırıqshı túrkiy etnoslar quraǵan.

Qaraxaniyler dáwirinde Mawarawnnaxr hám Xorezmde siyasiy hákimiyat túrkiy dinastiyalardıń ótiwi múnasibeti menen júz bergen etnikaliq procesler ózbek xalqınıń qalıplesiwinde juwmaqlawshı basqısh boldı. Ásirese, usı dáwirde ózbek xalqına tán etnikaliq faktorlar qalıplesken. Bul dáwirde ózbeklerdiń ulıwma elatlıq tili payda boldı.

1. Ózbekler qaysı aymaqlarda payda bolǵan? Usı aymaqlardı jazıwsız kartada boyap shıǵıń.
2. Ózbek xalqınıń tiykarın qaysı etnikaliq toparlar quraǵan?
3. «Qawınshı mádeniyatı» qaysı dáwirge tiyisli hám onıń áhmiyeti nede?
4. Qashannan baslap úlkemiz «Türkstan» atı menen atala baslaǵan?
5. Qaysı ásirlerde ózbek xalqı payda boldı? Onıń ózegin qaysı xalıq quraǵan?
6. Ózbek hám Ózbekistan atları qanday mánisti ańlatıwı haqqında oylap kóriń.

IV BAP. ATA-BABALARÍMÍZDÍN ILIMY MIYRASÍ MÁNGILIKKE TIYISLI RUWXÍY BAYLÍQ

26-§. MAWARAWNAXR HÁM XOREZMNÍN MÁDENIY TURMÍSÍ

Tayanish túsinikler: *«Bayt ul-hikma», «Dar ul-hikma hám maorif», ulli ulamalar, arab tiliniń áhmiyeti.*

«Bayt ul-hikma». IX—XII ásirlerde Mawarawnnaxr hám Xorasanda júz bergen siyasiy, social-ekonomikalıq ózgerisleri mámlekettiń mádeniy turmısına da kúshli tásir etti.

Mawarawnnaxr arablar tárepinen basıp alıngannan keyin, qolğa kiritken basqa mámleketlerdiń qatarında, bul úlkede de tek islam dini ğana emes, al arab tili hám onıń imla-jazıwı da engizildi. Sebebi, arab tili xalifalıqtıń mámleketlik tili hám ilim tili bolıp ta esaplanatuǵın edi. Sol esaptan arab tiliniń ornı hám áhmiyeti artıp, onı ózlestiriwge bolǵan umtılwshılıq kúsheydi.

Arab tilin hám jazıwın jaqsıraq ózlestirip alǵan bilimliler payda boldı. **Baǵdad** qalası Shıǵıstıń iri ilim hám mádeniyat orayı edi. IX ásirde bul qalada **«Bayt ul-hikma»** dúzilgen edi. **«Bayt ul-hikma»**da úlken kitapxana, **Baǵdad** hám **Damashqta** astronomiyalıq baqlaw alıp barılatuǵın observatoriyalar bar edi. Bul bilim beriw orayında toplanǵan ilim izlewshilerdiń izertlewleri menen bir qatarda áyyemgi grek hám hind ilimpazlarınıń ilimiy miyrasların úyreniw hám olardıń shıǵarmaların arab tiline awdarıw menen shuǵıllanatuǵın edi. **Al-Xorezmiy, Axmet al-Ferganiy, Axmet al-Marvaziy, al-Abbas Jawxariy hám Yahya bin, Ábiw Mansur** sıyaqlı Mawarawnnaxr jáne xorasanlı ilimpazlar shıǵarmalar dóretip, orta ásirlerdegi ilim hám pánniń rawajlanıwına úlken úles qosqan edi.

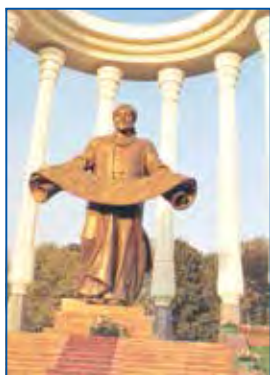
Muxammed ibn Al-Xorezmiy.

Al-Xorezmiy

Muxammed ibn Muwsa al-Xorezmiy (783–850) Xorezm jerinde tuwılıp er jetedi. Dáslepki sawat ashıwdı hám hár túrli tarawdağı bilimlerdi ol óz ana Watanı Xorezm hám Mawarawnnaxr qalalarındağı kóplegen ustazlardan úyrenip aladı. Sońın ala ol xalifa **Mamun** zamanında (813—833) «**Bayt ul-hikma**»da baslıq sıpatında xızmet kórsetedi. Ol óz zamanınıń kórnekleli matematigi, astronomı hám geografi sıpatında ilimge úlken úles qostı. **Al-Xorezmiy** 20 dan aslam ilimiy shıǵarmalar jazdı. Olardan tek 10 shıǵarması ǵana bizge shekem jetip kelgen. Miynetleri arasında, ásirese, matematikaǵa tiyisli «**Al-jabr val-muqobala**» belgili.

Hátte «*algebra*» ataması usı kitaptıń «*al-jabr*» dep júrgizilgen qısqasha atınıń dál kórinisi edi. **Xorezmiy**diń atı bolsa matematika páninde «*algoritim*» ataması túrinde óz kórinisin taptı. Onıń «*Al-jabr*» shıǵarması ásirler dawamında áwladlardıń qolında jer ólsheude, jap-kanal qazıwda, qurılısta, miyrastı bólistiriwde hám basqa da hár túrli esaplawlar jáne ólshew jumıslarında xızmet etti. **Xorezmiy**diń bul traktatı **XII ásirde**-aq Ispaniyada latin tiline awdarıladı hám qayta islenedi. Xorezmiydiń arifmetikalıq traktatı hind sanlarına tiykarlangan onlıq esaplaw sistemasınıń Evropada, qalaberse pútkil dúnyada tarqalıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Solay etip, watanlasımız **Xorezmiy** al-jabrdı ǵárezsiz pán dárejesine kóterip, algebra pánine tiykar saldı hám tariyxta ózinen óshpes iz qaldırdı.

**Axmet al-Ferganiy
esteligi. Fergana
qalası**

Axmet Al-Ferganiy. «**Bayt ul-hikma**»da xızmet kórsetken ilimpazlardan jáne biri ullı astronom, matematika hám geograf **Abıl Abbas Axmet ibn Muxammed ibn Kasir al-Ferganiy** (797–865). Ol astronomiya, matematika hám geografiya pánleri menen shuǵıllandı. Bir qatar ilimiy hám ámeliy shıǵarmalar jazıp qaldırdı.

Damashqtağı observatoriyada aspan deneleriniñ háreketin hám ornın anıqlaw, jańasha *zıj* (astronomiyalıq tablica) dóretiw islerine bassılıq etti. **832—833-jılları** Siriyanıñ arqasındağı *Sınjarda* hám *ar-Raqqa* aralıǵında jer meridia-nınıñ bir dárejesiniñ uzınlıǵın ólsheude qatnastı.

861-jılı *al-Ferganiy* bassılıǵında Nil dáryasınıñ jaǵası-na qurılǵan áyyemgi gidrometr—dárya aǵısınıñ qáddin belgileytuǵın «**Miqyas an-Nil**» qurılısı qayta tiklendi.

Biziñ dáwirimizge shekem Axmet al-Ferganiydiñ se-giz shıǵarması saqlanǵan bolıp, olardıñ arasında «***Aspan qozǵalısları hám ulıwma astrologiya ilimi***» kitabı da bar. Bul kitap **XII ásirde**—aq *latin* hám *evrey* tillerine awdarılıp, tek ǵana musulman Shıǵısında emes, al Evropa mám-leketlerindegi astronomiya iliminiñ rawajlanıwın baslap berdi. Evropada belgili bolǵan ulamanıñ atı **XVI ásirde** Aydağı kraterlerdiñ birewine qoyılǵan.

** Orta ásirler Shıǵıs tariyxınan belgili bolǵanıday, mádeniyat hám bilim beriw tárbiyası, medecina, kórkem óner hám arxitektura tarawlarındağı kóteriliw, ilimiy mekteplerdiñ payda bolıwı, jańadan talantlı áwladlar tolqınıñ júzege keliwi hám jetilisiwi — bulardıñ barlıǵı birinshi náwbette ekonomika, awıl hám qala xojalıǵınıñ biraz jedel ósiwi, ónermentshilik hám sawda-satlıqtıñ jo-qarı dárejede rawajlanıwı, jollardıñ qurılısı, jańadan kár-wan jollarınıñ ashılıwı jáne salıstırmalı turaqlılıqtıñ támi-yinleniwi menen tuwrı baylanıslı bolǵan.*

Islam Karimovtıñ 2014-jıl 16-mayda Samarqandta bolıp ót-ken «Orta ásirlerdegi Shıǵıs ulamaları hám oyshıllarınıñ tariy-xıy miyrası, onıñ zamanagóy sivilizaciya rawajlanıwındağı roli hám áhmiyeti» temasındağı xalıq aralıq konferenciyanıñ ashılıw máresimindegi shıǵıp sóylegen sózi.

Ǵárezsizlik jıllarında *Axmet al-Ferganiy*diñ bahalı ili-miy miyrası xalqımızǵa qaytarıldı. **1998-jıl oktyabrde** ula-ma *Axmet al-Ferganiy*diñ 1200 jıllıǵı belgilendi. Fergana qalasında Al-Ferganiy atı menen baǵ dóretildi hám ullı ilimpazǵa músin ornatıldı.

Mádeniy hám ruwxıy oyanıw. IX ásirdiñ ekin-

shi yarımında xalifalıqtıń húkimdarlıǵı tamam bolıp, Samaniyler basqarıwınıń dúziliwi menen mádeniy turmıstıń rawajlanıwı ushın keń jol ashıladı. Mawarawnnaxrdıń mádeniy turmısında oyanıw dáwiri baslandı.

Buxara, Samarqand, Úrgenish, Mari, Balx, Nishapur sıyaqlı oraylıq qalalarda kitap dúkanları qurılǵan. Mawarawnnaxr hám Xorezm dúnya ilimi hám mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken úles qosqan ullı danışpanlardı óz bawırında tárbiyalap kámalǵa keltirdi.

1004-jılı qalıplesken «**Dar ul-hikma hám aǵartıwshılıq**» («Bilimdanlıq hám aǵartıwshılıq úyi») — «Mamun akademiyası»nıń tiykarın **Ábiw Nasr ibn Irak** (X ásir-1034), **Abılxayr ibn Hammar** (991-1048), **Ábiw Saxl Masixiy** (970-1011), **Ábiw Rayxan Beruniy** (973-1048), **Ábiw Áliy ibn Sina** (980-1037) hám basqalar dúzgen.

1017-jılı Maxmud Ğaznawiy Xorezmge bastırıp kirgen. «**Darul hikma hám aǵartıwshılıq**»tıń xızmeti tamamlanǵan, ilimpazlardıń kópshiligi **Ğazna** qalasına májbúriy alıp ketilgen.

1997-jıl, 11-noyabrde Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń «*Xorezm Mamun akademiyasınıń qaytadan shólkemlestiriw haqqında*»ǵı pármanı shıqtı. **2006-jıl gúzde** Respublikamızda «**Xorezm Mamun akademiyası**»nıń 1000 jıllıǵı belgilendi.

2014-jılı may ayında Samarqand qalasında Orta ásirlerde Shıǵıs áleminde jasaǵan ullı ulama hám oyshılardıń ilimiy miyrasların tereń talqılaw hım ańlaw, onıń zamanagóy sivilizaciya tariyxında tutqan ornı hám roline baha beriw maqsetinde «*Orta ásirler Shıǵıs ulamaları hám oyshıllarınıń tariyxıy miyrası, onıń zamanagóy sivilizaciya rawajlanıwındaǵı roli hám áhmiyeti*» temasındaǵı xalıq aralıq konferenciya ótkerildi. Onda eliwge jaqın mámleketlerden kelgen wákiller qatnastı. Konferenciya juwmaǵında tiyisli hújjetler qabıl etildi.

Ábiw Nasır Farabiy. Ábiw Nasır Farabiy (873-950) Arıs dáryasınıń Sırdáryaǵa quyar jerinde jaylasqan **Farab** qalasında tuwılǵan. Ol dáslep tuwılǵan qalasında, sońın ala Samarqand, Buxara hám Baǵdadta bilim alǵan. Ómi-

riniñ aqırlarında Xalab hám Damashq qalalarında jasağan.

Farabiy *mâtematika, kosmografiya, medecina, muzıka, logika, filosofiya, til ilimi, târbiya ilimi* hám *âdebiyat* tarawlarında dóretiwshilik qılğan. Ol 160 tan aslam shıǵarma jazıp, orta ásirlerdegi ilim hám mádeniyatqa úlken úles qostı. Olardıń arasında Aristotel-diń «*Metafizika shıǵarmasına sholiw*», «*Muzıka kitabı*», «*Baxıt-saadatqa erisiw haqqında*», «*Janlı tâbiyat aǵzaları haqqında*», «*Pidayı adamlar qalası*» hám basqa da kóp ǵana shıǵarmaları úlken áhmiyetke iye bolǵan. Ilimpazdıń ilim-pán aldındaǵı xızmetlerinen biri onıń yunan oyshıllarınıń shıǵarmaların talqılaǵanı hám olardı jańa pikirler menen bayıtqanlıǵı bolıp esaplanadı. Ol orta ásirde turaqlı bolǵan ilimler klas-sifikaciyasın dóretti.

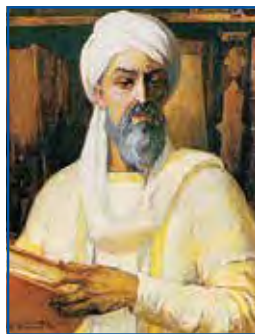

Ábiw Nasır Farabiy

Farabiy yunan filosofiyasın tereń bilgeni, onı dúnyaǵa jayǵanı jáne zamanınıń ilimlerin puxta ózlestirip, pánlerdiń rawajlanıwına úlken úles qosqanı ushın Shıǵısta Arastudan (Aristotel) keyingi iri oyshıl — «*Muallim ussoniy*» hám «*Shıǵıs Arastusı*» atları menen dańqın shıǵardı. Ayırım tariyxıy dereklerde keltiriliwinshe, **Farabiy** 70 ten aslam tildi bilgen.

Oyshıl qaldırǵan miyras tek Shıǵıs mámleketlerinde emes, al Evropada da tarqaldı hám social-filosofiyalıq pikir rawajlanıwına sezilerli tásirin kórsetken.

Ábiw Áliy ibn Sina. Ábiw Áliy ibn Sina 980-jılı Buxara qasındaǵı **Afshana** awılında jergilikli hámeldarlardıń shańaraǵında dúnyaǵa keldi. Mektepti pitkergennen keyin, ustazı Ábiw Abdulladan logika, filosofiya, matematika hám sháriyat nızamları haqqındaǵı (treologiya) ilimlerdi úyrenedi. On atlı jasınan baslap hár qıylı ilimler boyınsha

Ábiw Áliy ibn Sina

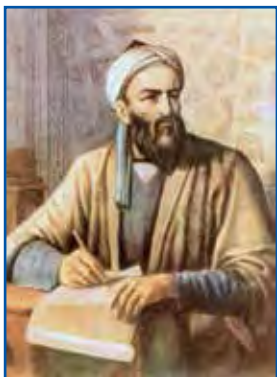
Shıǵıs hám Batıs alımlarınıń ilimiy shıǵarmaların óz betin-
she úyrendi. Ásirese, ol medecina iliminiń áyyemgi jetik
ulamaları **Gippokrat** hám **Galen** jáne orta ásir Shıǵısınıń
ullı hákimi hám oyshılı **Ábiw Bákir ar-Raziy** (865—925)diń
shıǵarmaların puqtalıq penen úyrenedi.

Ibn Sina on jeti jasında-aq itibarlı oyshıl hám alım
bolıp jetisedi. Ol ámir **Nux ibn Mansurdı** emlep táwir
qılǵannan keyin, samaniylardıń saray kitapxanasınan pay-
dalanıwǵa ruxsat aladı. **Ibn Sina** Gurgenish (Úrgenish)tegi
Xorezm Mamun akademiyası alımları qatarınan orın aladı.
Ol **1037-jılı Xamadanda** jerlenedi.

* **Ábiw Áliy ibn Sina Shıǵısta «Shayx ur-raıs»,
Batista bolsa «Avicenna» atları menen dańqqa eris-
ti.**

Ibn Sina 450 den artıq, atap aytqanda medicinaǵa
baylanışlı 43 shıǵarma jazǵan. Onıń 5 tomlıq *«Al-qonun
fit-tib»* («Tib qanunları» yaǵnıy «Medicina nızamları») atlı
miynetinde keselliklerdiń kelip shıǵıw sebepleri hám de-
rekleri, diagnostika, emlew usılları, dárilik ósimlikler jáne
dári-darmaqlardıń qásiyetleri, nawqastıń awqattı tańlaw
tártibi, insan salamatlıǵı ushın dene tárbiyasınıń áhmiyeti
sıyaqlı kesellikti emlewdiń kóp ǵana áhmiyetli máseleler-
ine ayrıqsha itibar berilgen. Onıń *«Al-qonun fit-tib»* shıǵar-
ması **XII ásirde**-aq *latın tiline* awdarılıp, **XVII ásirge**
shekem Evropa medecinasında tiykarǵı qollanba sıpatında
paydalanılǵan.

Ábiw Rayxan Beruniy

Ábiw Rayxan Beruniy. **Ábiw
Rayxan Beruniy** (973—1048)
Xorezmniń Kat qalasında tuwılıp,
Úrgenishte bilim alǵan. Xorezmshax
Abil Abbas Mamun II sarayında top-
lanǵan alımlar menen birgelikte Ma-
mun akademiyasında ilim dóretken.
Xorezm **Maxmud Ğaznawiy** tárepinen
basıp alıńǵannan soń, **Beruniy** menen
birge basqa ilimpazlar **Ğazna** qalası-
na alıp ketiledi hám ómiriniń aqırı-

na shekem sol jerde dóretiwshilik qıldı. **Beruniy 1048-jılı Ğaznada** dúnyadan ótken.

Beruniydiń astronomiya, geografiya, matematika hám tariyx pánleri boyınsha 160 tan aslam shıǵarmaları bizge shekem jetip kelgen. Onıń «*Áyyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler*», «*Hindstan*», «*Mineralogiya*», «*Geodeziya*» usalǵan úlken shıǵarmaları mine usılar qatarınan. Ol óziniń astronomiyaǵa baylanıslı miynetlerinde **Kopernik**ten bes ásir burın Jerdiń Quyash átirapında aylanıwı haqqındaǵı pikirdi orta ásirlerde birinshi bolıp alǵa qoydı. **Beruniy** Jerdiń domalaq formada ekenligin dálillep berdi. Ol **1029** juldızdıń koordinataları hám juldız shamaları kórsetilgen juldızlar kestesiń jáne dúnyanıń geografiyalıq kartasıń dúzgen. **Beruniy** evropalıq ilimpazlardan 450 jıl aldın Amerika materigi bar ekenligin bolıap, óziniń shıǵarmalarında jazǵan. Beruniydiń Batıs yarım sharda úlken qurǵaqlıq bar ekenligi haqqındaǵı pikiri XV-XVI shıǵarmalarında tastıyıqlanǵan. **Beruniy** Jerdiń aylanıw uzınlıǵın ólshewde jańa usıl — matematikalıq usıldı islep shıqtı. Ol birinshi bolıp Jer sharı globusın dóretken. **Beruniy**diń ilimiy hám filosofiyalıq úlken miyrası sózsiz dúnya ilimi jáne mádeniyatı ǵáziynesinde qosılǵan úlken úles boldı.

** ... eger Evropa Oyanıw dáwiriniń nátiyjeleri sıpatında ádebiyat hám kórkem óner shıǵarmaları, arxitektura durdanaları, medecina hám insandı anlaw barısında jańa oylap tabılıwlar júzege kelgen bolsa, Shıǵıs Oyanıw dáwiriniń ózine tán qásiyetleri, aldın matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geodeziya, farmakologiya, medecina sıyaqlı anıq hám tábiyǵıy pánlerdiń, sonday-aq, tariyx, filosofiya hám ádebiyattıń rawajlanıwında kórinđi.*

Islam KARIMOV

1. «Bayt ul-hikma» qaysı qalada payda bolǵan? «Bayt ul-hikma» haqqında Ózbekistan milliy ensiklopediyasınan qosımsha maǵlıwmatlar tawıp dápterinińge jazıp alıń.
2. Ne ushın IX—XII ásirlerde elimizde ilim-pán joqarı dárejede rawajlandı?
3. Musa al-Xorezmiy hám Axmet al-Ferganiydiń matematika iliminde tutqan ornı nelerden ibarat?

4. «Mamun akademiyasi» qaysi jillari jumis alip bargan? «Mamun akademiyasi» haqqında Ózbekistan milliy ensiklopediyasidan qosimsha maǵlıwmatlar tawıp dápterinizge jazıp alıń.

Tómendegi kesteni Mawarawnnaxr hám Xorezmniń ullı oyshılları temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Ullı oyshıllar	Jasaǵan hám dóretiwshilik jılları	Qaysı pánler rawajlanıwına úles qosqan	Jazǵan shıǵarmaları

27-§. ÁDEBIYAT

Tayanış túsinikler: *túrkiy jazba ádebiyat*, «*Arab hám arab emesler ustazı*», «*Qutadǵu bilig*», «*Dewonu luǵatit türk*», «*Hibat ul-haqayiq*».

Túrkiy jazba ádebiyat. X-XII ásirlerde Mawarawnnaxr hám Shıǵıs Túrksında túrkiy xalıqlardıń áyyemnen dawam etip kiyatırǵan awızeki ádebiyatı menen bir qatarda, jazba ádebiyat júzege keledi. Qatar iri shıǵarmalar jazıldı. Olardan eń siyrek nusqaları **Yusup Has Hajibtiń** «*Qutadǵu bilig*», **Maxmud Qashqariydiń** «*Dewoni luǵat at-türk*», **Axmet Yugnakiydiń**, «*Hibat ul haqayiq*», **Axmet Yassawiydiń** «*Hikmat*» sıyaqlı miynetleri.

Bul dáwirdiń túrkiy ádebiy tili, eski ózbek hám uyır tilleriniń payda bolıwında da áhmiyetli basqısh boldı.

Maxmud az-Zamaxshariy. Ábılqasım **Maxmud az-Zamaxshariy** 1074-jılı Xorezmniń **Zamaxshar** degen awılında dúnyaǵa kelgen. Ilimge bolǵan umtılwshılıq onı Buxara, Marı, Nishapur, Isfaxan, Sham, Baǵdad, Xırat hám Mekke de ómir súrip, arab tili hám ádebiyatın, diniy ilimlerin, xattotlik (sulıw jazıw) ónerin, arab maqalları, úrp-ádetlerin tereń úyreniwge sebep boldı. Ol aymaq geografiyasına tiyisli maǵlıwmatlardı toplaydı.

Maxmud Zamaxshariy hár qıylı ilimlerge tiyisli 50 den aslam shıǵarmalar jazıp qaldırdı. Ásirese, onıń arab tili-

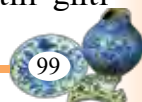

niñ fonetikasi hám morfologiyasına arnap jazılğan «*Al-Mufasssal*», Qurani kárimniñ túsindirme tallawına tiyisli «*Al-Kashshof*» shıǵarması musulman áleminde belgili. **Zamaxshariy** «*Arab hám arab emeslerdiñ ustazı*», «*Xorezm maqtanıştı*» degen dańqlı ataqlar menen ullılانған. Ol kóp shıǵarmaların Mekke de jazǵanlıǵı ushın «*Jorullah*» («*Allanıñ qońsısı*») degen abıraylı ataqqa miyassar boladı. **Kair**daǵı dúnyaǵa dańqı ketken **Al-Azhar** diniy oqıw ornınıñ studentleri házir de «*Al-Kashshaf*» tiykarında Qurani kárimdi úyrenedi. Ol sonday-aq, tariyxdaǵı birinshi kóp tilli sózlik — arabsha-parsı-túkiy sózliginiñ tiykar salıwshısı bolǵan. **Maxmud Zamaxshariy 1144-jılı** Xorezmde dúnyadan ótken.

1995-jılı Ózbekistanda **Maxmud Zamaxshariy**diñ **920-jılıǵı** keń belgilendi.

Yusup Has Hajib. Túrkiy ádebiyatshı, oyshıl hám mámleket ǵayratkeri bolǵan **Yusup Has Hajib** (XI ásir) «*Qutadǵu bilig*» dástanınıñ avtorı. Ol qaraxaniylardıñ oraylıq qalalarından biri bolǵan **Balasaǵunda** tuwılǵan. **Yusup** bul jerde arab, parsı tili hám ondaǵı ádebiyatlardı puxta úyrendi. Filosofiya, logika, matematika hám basqa bilimlerde tolıq iyeledi, mámleket isleri, keńse qaǵıydaları menen qızıqtı. **Yusup**tiñ ómiri hám iskerligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar az. **Yusup Has Hajib** haqqında maǵlıwmat beriwshi derek «*Qutadǵu bilig*» dástanı bolıp tabıladı. Ol **1069-jılı** «*Qutadǵu bilig*» («*Saadatqa jetkeriwshi bilim*») shıǵarmasını **Balasaǵunda** jaza baslaydı hám **1070-jılı** Qashqarda tamamlaydı. Shıǵarmanı qaraxaniylar húkimdarlarından biri bolǵan **Tawǵash Buǵraxanǵa** bere-di. «*Qutadǵu bilig*» **Tawǵash Buǵraxanǵa** maqul kelip, **Yusupqa** «*Has Hajib*» (esik aǵası) mártebesin berdi. Sonnan baslap onı **Yusup Has Hajib** dep atay basladı.

Shıǵarmada insan hám onıñ social áhmiyeti, ómirdegi ornı hám wazıypası hár tárepleme talqın etiledi. «*Qutadǵu bilig*» ápiwayı xalıq, miynetkesh insan óz aldına súwretlenedi. «*Qutadǵu bilig*»da tárbiya, ádep, sadıqlıq hám muxabbat sıyaqlı máseleler haqqında hikmetli sózler keltiriledi. Ol ilim hám aǵartıwshılıqqa saadattıñ gılti

dep qaraydı. Sonıń ushın da óz dástanın «*Qutadǵu bilig*» dep ataydı. Ol ilim hám aǵartıwshılıqtı úgit násiyat etedi, ilimpazlardı húrmetleydi, mámleket baslıqların ilim-pán tiykarshılarının bilim alıwǵa jáne olardıń máslahatları menen is kóriwge iytermeleydi.

Maxmud Qashqariy. XI ásirde jasap ótken **Maxmud Qashqariy**dıń ómiri hám tvorchestvolıq iskerligi haqqında jeterli maǵlıwmat saqlap qalmaǵan. Ilimpazdıń tolıq atı **Maxmud Qashqariy inb Xuseyn inb Muxammed**. Sociallıq kelip shıǵıwı tárepinen qaraxaniyeler dinastiyasına derek bolǵan. Jaslıǵında baslanǵısh bilim alıp, **Qashǵar, Buxara, Samarqand, Marı, Nishapur** qalalarında bilimin asırǵan. Ol arab, parsı, türk sıyaqlı 7-8 tildi puxta iyelegen. **1056-1057-jılları** mámlekettegi ishki qarama-qarsılıqlar nátiyjesinde ilimpaz óz watanın taslap, 15 jıl dawamında átiraptaǵı tilles xalıqlar arasında júriwge májbúr bolǵan. Usı jılları ol turkiy xalıqlar jasaytuǵın úlkelerdı gezıp, bul jerlerdegi turkey qáwim hám urıwlar, olardıń kelip shıǵıwı hám atalıwı, jaylasqan orınları, úrp-ádetleri, ásirese, til qásiyetlerin jaqsılap úyrenedi. Sońınan Baǵdadqa barıp, **1072-jıl** dúnyaǵa belgili shıǵarması «*Dewonı luǵat at-türk*» («*Türkiy sözler dewonı*»)ti jazıp tamamladı.

Maxmud Qashqariydıń bul shıǵarması sol dáwirdegi Orta aziya xalıqları tariyxı, turmısı, mádeniyatı, úrp-ádetleri, ádebiyatın úyreniwde eń tawılmaytuǵın derek bolıp esaplanadı. «*Devonı luǵat at-türk*» shıǵarması dáslepki universal sózlik bolıp, óziniń avtorın dúnyaǵa belgili ilimpaz etip belgili etti. Bul shıǵarmada ilimpazlar turkey qáwim hám urıwlar (xalıqlar) tillerindegi sózlerdiń máni-sin arab tilinde kórsetip beredi. **Maxmud Qashqariy**dıń shıǵarması, óziniń aytıwınsha, «*aldın hesh kim düzbegen hám hesh kimgе belgili bolmaǵan óz aldına bir tártipte*» dúzilgen. Soǵan baylanıslı, **Maxmud Qashqariy** turkiy xalıqlardıń tili, mádeniyatı, etnografiyası hám folklorınıń birinshi izleniwshisi esaplanadı. «*Dewonı luǵat at-türk*»tiń bahası jáne sonda, ilimpaz óziniń shıǵarmasında dúnya kartasın kórsetken.

Axmet Yugnakiy. XII ásirde turkey tilde jazǵan shayır

hám oyshillardan biri **Axmet Yugnakiy** edi. **Axmet Yugnakiy**den jalǵız ádebiy miyras «*Hibat ul haqayıq*» («*Haqıyqatlar sawǵası*») saqlanıp qalǵan. Ol turkiy ádebiy tili-niń bahalı hám tabılmas esteligi bolıp esaplanadı. Óziniń shıǵarmasında **Yusup Has Hajib** sıyaqlı ilim-pán, ilimpazlardı qádirlıyde, aǵartıwshılıqtı úgit-násiyat etedi, adamlardı ilimli hám aǵartıwshılıqqa shaqıradı.

Yugnakiy ózin shayır emes, al ádeplilik muǵallimi, dep esaplaǵan. Ózine tán ádeplik kitabı bolǵan bul shıǵarmada Quránı kárim hám Hádisi sháriyf mánisleri sińdirilgen. Ol Islam dini ádebin engiziw, kámil insan tárbiyalap jetilistiriw maqseti menen jazılǵan.

1. Turkiy jazba ádebiyatlardan eń tawılmaytuǵın qádirlilerin kórsetiń.
2. Turkiy ádebiy til qaysı tillerdiń payda bolıwında áhmiyetli orınǵa iye?
3. Maxmud Zamaxshariy qay jerde tuwılǵan hám ol qaysı atlar menen qádirlengen?
4. «*Qutadǵu bilig*» shıǵarması kim tárepinen jazılǵan?
5. Maxmud Qashqariy hám onıń «*Devonı luǵat at-türk*» shıǵarması haqqında aytıp beriń.
6. Nege Axmet Yugnakiy ózin shayır emes, al ádeplilik muǵallimi dep esaplaǵan?

Tómendegi kesteni ádebiyat wákileri haqqında maǵlıwmat penen toltırıń.

Ádebiyat-shılar	Qashan jasaǵan?	Qaysı atlar menen qádirlengen?	Jazǵan shıǵarmaları

28-§. DINIY BILIMLERDİŇ RAWAJLANIWI

Tayanış túsinikler: *hádis, kalam ilimi, fiqh, din, suffizw, tariqat, mafkura.*

Imam al-Buxariy. Dúnyalıq ilim alımları menen bir qatarda IX ásirde islam táliymatınıń rawajlanıwı jolında mawarawnnaxrlı áwliye ulamalardıń da xızmeti úlken boldı. Bul baǵdarda ásirese **Muxammed ibn Ismayıl**

**Samarqandtağı
Imam al-Buxariy
esteligi**

al-Buxariy (810-870) hám onıń zaman-
lası jáne shákirti **Ábiw Iysa Muxammed
at-Termiziy** (824-894)lerdiń úlesi oǵada
ullı boldı.

Imam al-Buxariy islam táliymatı-
na tiyisli jigirmadan aslam shıǵarma
jazdı. Onıń bir ǵana «*Al-jome as sahiḡ*»
shıǵarmasına **7275** hádis kirgizilgen.

1998-jıldıń oktyabrinde ullı oyshıl
Imam al-Buxariydiń tuwılǵanı keń
túrde belgilendi. Samarqandtıń qa-
sındaǵı **Xartang** awılında «*Imam
al-Buxariy estelik kompleksi*» qurıldı. 4 tomlıq «*Al-Jomi
as-sahix*» kitabı eń dáslep ózbek tilinde basılıp, kitap
oqıwshılardıǵa usınıldı.

*** Hádis (arabsha ańız, naqıl) — Islam dininde
Qurannan keyingi ullı derek, Muxammed payǵam-
bar (s.a.v.)dıń dóretiwsılıǵı hám kórsetpeleri haq-
qında toplanǵan maǵlıwmatlardıń jıyındısı.**

Ábiw Mansur al-Moturidiy. Kalam iliminiń rawaj-
lanıwına úlken úles qosqan ullı ulama **Ábiw Mansur
al-Moturidiy** (870—944) Samarqandtıń qasındaǵı **Motu-
rid** awılında tuwılǵan. **Al-Moturidiy** islam tárbiyası qa-
ǵıydaları, ruwxıy-aǵartıwshılıqtı jetilistiriw sırlarınan bilim
beriwge qaratılǵan bir qatar shıǵar-
malar jazǵan. Olardan «*Kitob at-Tav-
hid*» («*Allanıń birligi*») hám «*Távilot
ahl as-sunna*» («*Jasalma dástúrlerine
sholıw*») atlı shıǵarması ǵana saqlanıp
qalǵan. Olarda diniy táliymat islam
úr-ádetleri insannıń kamal tabıwında,
dúnya qarasınıń qalıplesiwindegi áhmi-
yeti sóz etilgen. **Al-Moturidiy 944-jılı**
Samarqandta dúnyadan ótken.

**Ábiw Mansur
al-Moturidiy
esteligi.
Samarqand**

Ǵárezsizlik sharapatı menen diniy
úr-ádetlerimiz qayta tiklenip atırǵan

Watanımızda **2000-jılı noyabrde** *Imam al-Moturidiy*diń **1130 jılıǵı** belgilendi. Samarqandta *al-Moturidiy* hürmetine baǵışlangan estelik kompleksi qurıldı, shıǵarmaları ózbek tilinde basıp shıǵarıldı.

Islam dúniasında «Musılmanlardıń isenimin düzetiwshi» degen ullı ataqqı iye bolıwı, bul insannıń úlken aqıllılıǵınan, bilimliginen hám shudamlılıǵınan derek beredi.

Islam KARIMOV. «Joqarı mánawiyat — jeńilmes kúsh».

Burxaniddin al-Margiloniy. Dańqı shıqqan fiqh (huqıq izertlewshi) ilimpazı **Burxaniddin al-Margiloniy 1117-jılı Rishtanda** (Fergana oypatlıǵı) dúnıaǵa kelgen. *Al-Margiloniy*diń eń bahalı shıǵarması tórt tomlıq «*Hidoya*» shıǵarması bolıp esaplanadı. «*Hidoya*» islam huqıq tanıwshılıǵı boyınsha tolıq pitken shıǵarma bolıp, bir neshshe ásirler dawamında musılman mámleketlerindeki huqıq izertlewshiler ushın teoriyalıq hám ámeliy qollanba wazıypasın atqarıp kelgen. Kitap bir qansha tillerge awdarılǵan.

Házirgi kúnde áhmiyetli derek sıpatında paydalanılıp kelmekte. Sol sebepli ulama emes, al ápiwayı xalıq arasında da «*hidayat jolınıń sarbanı*» dep úlken hürmet itibar taptı. Burhaniddin val-milla (Islam dininiń dálili) degen ataqlı atqa iye boldı.

2000-jılı al-Margiloniydiń tuwılǵan kúni belgilendi. Sol múnásibet penen Margulan qalası orayında Burxaniddin al-Margiloniyge estelik qurılıp, sol jerde onıń movzoleyi ornatıldı.

Din. IX—XIII ásirlerdiń ruwxıy turmısında islam dini áhmiyetli orın iyeleydi. Bul dáwirde musılman Shıǵısında keń tarqalıp, dúnıa júzi dini dárejesine shekem kóterilgen islam dini xalıq turmısında belgili orın iyeleydi. Mawarawnnaxr xalqı islam dinin qabil etip, sháriyat huqıqların orınlawǵa, arab tilin hám jazıwın úyreniwge kiristi. Oraylıq qalalarda bir qatar meshit hám medreseler boy tikledi.

XII ásirde bolsa Buxaranıń Dárwaza Mansur máhállesinde hátteki nızam menen shuǵıllanıwshılar ushın arnawlı «*Faqixlar medresesi*» qurılǵan. Bunday joqarı oqıw

orni tiykarinan islam dini táliymatınıń tiykarǵı derekleri: Quranı kárim, Hádisi sharif hám arab tilin jetik úyrenip biliwge úlken itibar berilgen. Sháriyat huqıqların hár tárepleme tereń úyretiwde «*Tafsir*» — Quranı kárimniń túsindirmeleri júdá bay hám qımbatlı derek bolıp esaplangan. Fıqh pání (islam huqıq tanıwı) ádep-ikramlılıq hám sháriyat huqıqları boyınsha jetik maǵlıwmat beredi.

Islam dini táliymatınıń rawajlanıwında hám onı úgit-násiyatlawdıń keńeyiwinde, á sirese Buxara qalası orayǵa aylandı. Buxara medreselerinen júdá kóp huqıq bilimi boyınsha jetik alımlar, qazılar, imamlar jetilisip shıǵadı. Sol sebepli **Buxara IX ásir**den baslap «*Qubbat ul-islam*» — «*Islam dininiń gúmbezi*» atı menen dańqın shıǵardı.

Sufizm. Sufizm orta ásirlerdegi musulman Shıǵısında keń tarqaladı. Bul táliymat dáslep VIII ásirdeń ortalarında Irakta júzege kelgen.

Sufizm táliymatınıń tiykarında insannıń xızmeti hám onıń jetilisiwi jatadı. Mawarawnnaxrdıń túrli úlkelinde sufizmnıń hár qıylı túrdegi tariqatları payda boladı. Türkstanda **XII ásirde Yassawiya**, **XII ásirdeń aqırında Xorezmde Kubrawiya**, **XIV ásirde Buxarada Naqshbandiya** hám basqalar júzege keledi.

*** Sufizm — musulmanlardı hadallıqqa, páklikke, teńlikke insan qádir-qımbatın jerge urmawǵa shaqırıwshı, hár kimdi óziniń hadal miyneti menen jasawǵa, basqalardıń kúshinen paydalanbaslıqqa shaqırıwshı táliymat.**

*** Tariqat — sufizm qaǵıydalarına boysınıp jasaw, yaǵnıy, jetik insan dárejesine erisiwdi kórsetiwshı jol.**

Mawarawnnaxrda keń jayılǵan sufizm — *Yassawiya tariqatı* bolıp, oǵan **Axmet Yassawiy** tiykar saladı. Tariqattıń tiykarları Yasawiydiń belgili «*Hikmat*» shıǵarmasında bayan etiledi. Axmet Yassawiydiń pikiri boyınsha, *sháriyatsız tariqat, tariqatsız, aǵartıwshılıq, aǵartıwshılıqsız haqıyqat* bola almaydı. Olardıń hár biri ekinshisin tolıqtıradı hám jetilistiredi. Yassawiy tariqatınıń tiykarında jetilisip bólekleniw hám bul dúnyanı tárk etiw arqalı je-

tisiw ideyası alğa qoyladı. Oğan tek ótkinshi dúnyanıń ráhátinen hám abadansılıǵınan waz keship, bóleklenip qudayǵa bas iyip hám qulshılıq etiw jolında mashaqatlı miynet ete alǵan adam ǵana jetip baradı. Qullası, Yas-sawiy tariqatında bunday sháriyat jolında bolıwı jáne bul dúnyanı tárk etiw ideyası úgit-násiyat etilse de, insan ullı shaxs dárejesinde kóteriledi. Insannıń hár qanday mal dúnyadan hám dáwletten joqarı turıwı atap kórsetiledi.

Sufizm táliymatınıń ullı shaxslarınıń jáne biri **Nájimatdin Kubra** (1145—1221) edi. Ol Xorezmde «*Kubrawiya*» tariqatına tiykar saladı.

Yassawiy tariqatınan onıń parqı, Kubrawiya tariqatı dúnyanı tárk etiwdi biykarlaydı. Jetilisiw jolında alıp barılatuǵın mashaqatlı miynetniń barısında bul dúnyanıń barlıq jaqsılıqlarınan, házliklerinen paydalanıwǵa múmkin bolǵan ideyasın alğa ilgeriletedi. Kubrawiya tariqatında xalıqqa hám Watanǵa bolǵan muhabbat oǵada kúshli bolıp, hár qanday awır payıtlarda da miynetkeshler mas-sası menen birge bolıwǵa, Watandı qorgawǵa jáne onıń ǵárezsizligi ushın ǵúreske shaqıraladı.

Sufizm **XIV ásirge** kelip *Naqshbandiya* tariqatında taǵı da rawajlanıwǵa erisedi. Oğan **Bahawatdin Naqshband** tiykar saladı. Ol **1318-jılı** Buxaranıń qasındaǵı **Qasrı Hinduwan** awılında gezlemelerge naǵıs salıwshı ónerment shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Jaslıǵında oqıw hám bilim alıw menen bir qatarda parsha gezlemelerge gúl salıwdı puqtalıq penen úyrenip, ata kásibin iyelegen.

Xoja Bahawatdin «*Hayatnama*» hám «*Dálil al-oshiqin*» atlı shıǵarmalar jazıp, óziniń tariqatın payda etedi. Naqshbandiya tariqatı Mawarawnnaxr, Xorasan hám Xorezmde keń tarqaladı. Naqshbandiya tariqatı insanlardı hadal hám pák bolıwǵa, óz miynetini menen kún kóriwge mútájlerge qayır tiygizip, sadaqa beriwge, haq niyetke hám kishipeyil bolıwǵa shaqıradı. Onıń «*Dil ba yor-u dast ba kor*» («Kewliń Allada bolsın da, qolıń miynet penen bánt bolsın») degen hikmeti Naqshbandiya tariqatınıń turmıslıq mánisin sáwlelendiredi. Ol bul dúnyanı tárk etiwdi biykar etip, miynet súyiwshilikke, ádillikke hám bilimlilikke

úgit-násiyat etedi. Naqshbandiya taliymatınıń rawajlanıwına keyingi ásirlerde **Áliysher Nawayı, Ábdıraxman Jámıy, Xoja Axror** sıyaqlı ullı oyshıl ilımpazlar úlken úles qosadı.

Ğárezsizlik sharapatı menen **Axmet Yassawiy, Bahawatdin Naqshband, Najmitdin Kubra** sıyaqlı babalarımızdıń áziz atları tiklendi, jasağan jerleri abadanlastırıldı. Shıǵarmaları basıp shıǵarılıp, olardıń bahalı ruwxıy miyraslarınan házirgi áwladlar paydalanbaqta. Islam tálim-tárbiyası tiykarında ata-babalarımız kamal tawıp, ózinen ómirlik óshpes tariyxıy iz qaldırdı.

1. Mawarawnnaxrlı ullı ulamalardan kimlerdi bilesiz?
2. Al-Moturidiy qanday shıǵarmalar jazǵan?
3. Ruwxıy turmısta islam dininiń áhmiyeti nede?
4. Sufizm qanday táliymat?
5. Yassawiya tariqatınıń tiykarında qanday kózqaras ústinlik etedi?
6. Kubrawiya tariqatındaǵı watandı súyiwshilik ideyaların táriyiplep berin.
7. Naqshbandiya tariqatı insanlardı nege shaqıradı?

29-Ş. ARXITEKTURA, KÓRKEM ÓNER HÁM MUZÍKA

Tayanış túsinipler: *arxitektura, kórkem óner, naǵıs soǵıwshılıq, oymashılıq, kalligrafiya, shashmaqam.*

Vabkent minarasi
(XII ásir)

Arxitektura. Orta ásir sociallıq-siya-siy dúzimi hám islam dini ideologiyası mádeniy turmıstıń bul tarawına da kúshli tásir qıldı. **Samarqand, Buxara, Úrgenish, Termiz, Ózgen** hám **Marı** sıyaqlı qalalarda bul dáwirlerde kóp-legen saraylar, meshit, medrese, minara, mavzoley, tim jáne kárwan-saraylar qurıladı. Buxaradaǵı *Ismayıl Samaniy* mavzoleyi, *Namazgah* meshiti, *Minarai Kalon* jáne *Vabkent* hám *Jarqorǵan minaraları* usı dáwir-diń rawajlangan arxitekturasınıń úlgi-leri bolıp esaplanadı.

Bul dáwirde jonılǵan tas, pisen

gerbish hám suwǵa shıdamlı qurılıs eritindilerinen hár qıylı suw qurılısları: suw saqlaǵışlar — bógetler, nawalar, kópirlar, sardobalar hám keriz (jer astı suwǵarıw kanalı)ler qurıladı. Bunday qurılıslardıń ólshepleri mátematikalıq kóz qarastan oǵada puqta islengen. Mısalı, **X ásirde** Nurata taw dizbeklerindeki Pástaw jırası tosqınlap qurılǵan **Xanbándi** suw saqlaǵışına 1,5 mln metr kub suw toplanǵan. Bóget granit tası hám suwǵa shıdamlı qurılıs eritindilerinen qurılǵan. Bul suw saqlaǵıştı qurıwda suwdıń vertikal, gorizonta basım kúshleri hám bul aymaqlarda tez-tez bolıp turatuǵın jer silkiniwlerdiń kúshlerin de esapqa alǵan. Bul, sózsiz, **XVII ásirde** francuz fizigi **Blez Paskal** ashqan suwdıń basım kúshi haqqındaǵı nızamnıń payda bolıwınan 7 ásir burın mawarawnnaxrlı injenerlerge belgili bolǵanın tastıyıqlaydı.

Jarqorǵan minarası (XII-ásir)

X ásirde baslap qurılıs islerinde karkaslı imaratlar keń tarqaladı. *Jekke karkaslı* hám *qoskarkaslı* qurılıslardıń tirek bórenelerinen baslap, baǵanaları menen qaptaldaǵı hám ústine kesesine salınǵan bórenelerine shekem aǵashlardı bir-birine kiygiziw usılında qurılıp, karkaslar arası qam gerbish yamasa ılaydan urıp shıǵılǵan. Bunday imaratlardı qurıw házirgi kúnge shekem saqlanıp kelmekte. **Afrasiyab, Varaxsha, Buxara hám Paykend** qalalarının qarabaqanalarından qazıp ashılǵan turaq jaylardıń qaldıqlarından belgili bolıwınsha, X—XI ásirlerde de **paqsa hám qam gerbishten** qurılǵan imaratlar qala arxitekturasında tiykarǵı orındı iyelegen.

X ásir suw saqlaǵışınıń tońırtqası Xanbándi

Naǵıs soǵıwshılıq, oymashılıq hám kalligrafiya. IX—XII ásirde baslarında arxitektura menen *naǵıs salıwshılıq*

hám *oymashılıq* óneri de rawajlangan. Imarattıń portalı, esigi hám diywaldıń ayırım bólekleri hár túrli mazmundağı jazıwlar menen qaplanar edi.

Bul dáwirde *kalligrafiya* (sulıw jazıw) xalıq kórkem-óneriniń áhmiyetli hám keń tarqalgan tarawlarınıń biri edi. Ele kitap basıp shıǵarıw oylap tabılmaǵanlıǵı sebepli, qol jazba kitaplardan nusqalar tek qolda jazılıwına baylanıslı kalligrafiya óneri bir qansha rawajlandı. Túrli usılda sulıw jazılǵan kalligrafiyalıq úlğiler arxitekturalıq naǵıslarda da turmıstı sáwlelendiriwshi mazmun hám estetikalıq zawıq beriwshi bezew sıpatında paydalanıladı.

Muzika óneri. IX—XIII ásirniń baslarında muzika óneri de oǵada rawajlangan edi. Bayramlar, toylar, xalıq seyilleri hám basqa da máresimler sózsiz, sáz-sáwbetsiz hám qosıqsız ótpeytuǵın edi. Bul dáwirdegi sazendeler arfa, tanbur, ǵobız, rubab, nay, sırnay, karnay, qosnay hám qonun (citraǵa qusaǵan tarlı saz ásbapı) sıyaqlı tarlı, urıp hám úplep shertiletuǵın muzikalıq ásbaplardan paydalanǵan.

Xalıq sazlarınıń tiykarında sońın ala tájik hám ózbek xalıqlarınıń klassik naması «*Shashmaqam*» ushın tırnaq bolǵan «*Rost*», «*Xusravoniy*», «*Boda*», «*Ushshaq*», «*Zerafkanda*», «*Buzruk*», «*Sipoxan*», «*Nawa*», «*Basta*», «*Tarona*» sıyaqlı jańa-jańa namalar dóretilgen. Muzika óneri sózsiz poeziya hám muzikanı izertlewshi ilim menen ajıralmas baylanısqan jaǵdayda rawajlanadı.

*** Shashmaqam – (parsı tilinde – altı hám maqam) – ózbek hám tájik xalıqları muzika miyrasında oraylıq orın tutqan mumtaz nama hám qosıqlar toplamı.**

1. IX-XII ásirlerdegi arxitekturalıq úlğileri haqqında aytıp berin. Olar haqqında qosımsha ádebiyatlardan maǵlıwmatlar toplań.
2. Naǵıs soǵırwshılıq, oymashılıq hám kalligrafiya óneri qanday rawajlanadı?
3. «Shashmaqam» degen ne?

V B A P AMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRI TARIYXÍ

30-§. XIV ÁSIRDÍŇ ORTALARÍŇDA MAWARAWNAXDA SOCIAL-SIYASIY JAǴDAY

Tayanışh túsinikler: *Siyasiy pıtırańqılıq, siyasiy güres maydanı, mámleket ġárezsizligi ushın güres, sarbadarlar.*

Siyasiy pıtırańqılıq. XIV ásirdeń 50—60-jıllarında Mawarawnaxr 10 ġa jaqın ġárezsiz beklıklarge bólinip ketken. Ol jerdegi hákimler ózleriniń hákimi *mutlaq (máńgilik)* dep daǵazalaydı. Mámlekettegi hár bir wálayat óz aldına húkimdarlıqqa ajırılıp, olar ortasında kelispewshilik kúsheyip ketedi hám qanlı urıslarǵa aylanadı. Siyasiy pıtırańqılıq, óz ara urıs hám jánjeller ekonomikalıq jetispewshilikke sebep bolıp, mámleket xalqın, ásirese, diyqanlar xojalıǵın wayran qılǵan edi.

Bunıń ústine Shıǵıs Túrktan hám Jetisuwda dúzilgen Mongolstan xanları bir neshe mártebe Mawarawnaxrǵa qaray atlanıs jasap, onı talaǵan. Mongolstan ámirleriniń wayranshılıqqa alıp kelgen talawshılıq atlanıslarına, eziwshiligine hám zulımlıǵına qarsı xalıq háreketi baslanadı.

Mine usınday óz ara ishki urıslardıń qızǵan, mongollar zulımlıǵına qarsı miynetkesh xalıq háreketleri baslanǵan dáwirde, mámlekette jańa siyasiy kúsh jetilispekte edi.

Ámir Temurdıń jashlıq dáwiri. *Ámir Temur* Kesh (Shaxrisabz) wálayatındaǵı **Xoja Ílǵar** awılı(Yakkabaǵ rayonu) nda **1336-jıl 9-aprel** kúni dúnyaǵa kelgen. Onıń tolıq atı **Ámir Temur ibn Ámir Taraǵay ibn Ámir Barqul** bolǵan. Ámir Temurdıń anası **Takina xatun** Kesh eliniń abıraylı biykelerinen esaplanǵan. Onıń ákesi **Ámir Taraǵay** barlas urıwınıń aqsqaallarınan bolıp, ata-babaları Kesh hám Nasaf wálayatında óz mülklerine iye bolǵan hám bul jurtta hákimlik qılǵan.

Ámir Temurdıń jashlıǵı tuwılǵan eli Keshte ótken. **Ámir**

Tarağay balasın hasilzadalarğa jarasa oqıtqan hám hár tárepleme bilim bergen: úlken-kishi menen qatnas ilimin, aw qılıw hám áskeriy ilimlerdi úyretken. Jas Temurdı jeti jasqa tolğanda medresege oqıwğa beredi. Ol medresege kelgende álipbeden jaqsı xabardar bolğan. On eki jasınan baslap balalarğa tán bolğan ermek oýınlardan waz keship, keyinirek óziniń qatarları menen sıpahiylıkke tiyisli oýınlar menen shuğıllanadı. **Ámir Temur** jaslayınan-aq shabandozlıqqa hám ańshılıqqa ıshqıpaz bolıp, sarijaydan nıshanağa oq atıwdı, at shawıp túrli shınıǵıwları hám áskeriy oýınlar menen shuğıllanıwdı jaqtıratuǵın edi. Usı aralıqta **Ámir Temur** tulparlardı tańlap ajrata alatuǵın sheber shabandoz hám dáwjúrek bahadır sıpatında er jetedi. Onıń átirapına balalıqtaǵı dosları hám mekteplesleri toplanıp, birgelikte shınıǵıwlar isleytuǵın, jarıslarğa qatnasıp, nóker bolıp, áskeriy toparğa birlesip, qalıplese baslağan edi. Keyin ala olar **Ámir Temur** menen birge sap tartıp, onıń armiyasında láshker bası dárejesine shekem kóterilgen. **Ámir Temur** men júzbe-júz otırıp sáwbetlesiwge miyassar bolğan ullı arab filosofi Ibn Xaldunniń aytıwınsha, **Ámir Temur** türk, arab, parsı xalıqları tariyxın tereń úyrengen, diniy, dúnyalıq hám filosofiyalıq bilimlerdiń eń quramalı táreplerine shekem jaqsı ózlestire alğan insan eken.

Óziniń dáslepki áskeriy háreketin **Ámir Temur** qol astındaǵı nókerleri menen ayırım wálayat ámirlerine xızmet etiwden baslağan. Olardıń óz ara gúreslerinde qatnasıp, mártlik kórsetken hám sawashlarda shınıqqan. Áskeriy sheberlik hám joqarı dárejedegi keńpeyillilik **Ámir Temur**dıń dańqın asırıp, onıń atı pútkil Qashqadarya alabı, atap aytqanda Kesh wálayatına jayılğan.

Ámir Temur Shıǵatay xanlarınan **Qazaǵannıń** aqlıǵı, **Ámir Xuseynniń** qarındası **Uljay Turkan Oǵanı** óz nekesine alıwı sebepli **Ámir Temur** menen Balx hákimi **Ámir Xuseyin** ortasında awqam júzege keledi.

Ámir Temurdıń siyasiy gúres maydanına kirip keli-

wi. XIV ásirniń 50-jıllarınıń aqırında Mawarawnnaxrdaǵı ámirlerdiń óz ara gúresi kúsheyip, mámlekette siyasiy pıtırańqlıq háwijge shıǵadı. Mongolstan xanları Mawarawnnaxrdaǵı awır siyasiy awaldan paydalanıp, bul úlkede óz hákimiyatın ornatıwǵa háreket etedi. Mongolstan xanı **Tuǵluq Temur 1360-1361 jılları** Mawarawnnaxrǵa izli-izinen eki mártebe basıp kiredi. Mawarawnnaxr ámirleri xalıqqa bas bolıp mongol basqınshılarına qarsı gúreske shıǵa almaydı. **Ámir Temur**dıń ámekisi — Kesh wálayatınıń húkimdarı **Ámir Haji Barlos** Xorasan tárepke qashadı. 24 jasar **Ámir Temur** bolsa basqasha jol tutadı.

**Sahibqiran Amir
Temur**

Ámir Temur óz elin mongollar jawızlıǵınan qorgaw ushın kóp oylap, **Tuǵluq Temur**tıń aldına barıwdı aldına maqset etip qoyadı. Nátiyjede ol **Tuǵluq Temur**dıń jarlıǵı menen Kesh wálayatınıń *doruǵası* (hákim) etip saylanadı.

*** Daruǵa — mongolsha «baqlawshı», «qala baslıǵı» degen mánisti beredi. Mongollar mámleketinde jergilikli hákimler qabılawındaǵı ullı qoon wákili, nayıbı. Daruǵaǵa tómendegi wazıypalar júklengen: xalıqtı esapqa alıw; jergilikli xalıqtan armiya toplaw; pochta baylanısların jolǵa qoyıw; salıqlar jıynaw; toplanǵan salıq tólemlerin ullı qoon sarayına jetkeriw.**

Usılay etip **Ámir Temur** Mawarawnnaxrda siyasiy gúres máydanına kirip keldi. Keyinirek, óziniń bul háreketin **Temurbek** xalıqtı mongollar tárepinen talan-taraj etiwden qorgawdıń bir jolı — puxta oylanǵan reje 100 mıń adamlıq armiyadan kúshli dep túsindirdi.

Tuǵluq Temurdıń balası **Ilyasxojanı** Mawarawnnaxrdıń húkimdarı etip, Mongolstanǵa qaytıp ketedi. **Ilyas-**

xoja menen *Ámir Temur*dıń kelisimi bolmadı. Sol sebepli Mawarawnnaxrdıń eń abıraylı ámirleriniń biri, Balx hákimi *Ámir Xuseyn* menen awqam dúzip, mongollarğa qarsı güres alıp baradı. **1363-jılı** Ámiwdáryanıń shep jaǵalıǵındaǵı **Qundız** qalası qasında dushpan ústinen jeńiske erisedi. Keyingi eki jıl dawamında awqamlaslar *Ilyasxoja* basshılıǵındaǵı jeta láskerleri menen bir neshe mártebe urısadı. Eń sońında **1364-jıldıń** aqırında olar mongollardı Mawarawnnaxrdan quwıp shıǵaradı.

Biraq, Mawarawnnaxrdı qoldan shıǵarıwdı qálemegen Ilyasxoja **1365-jıldıń báhárinde** jáne Mawarawnnaxrğa atlanısın baslaydı. Eki ortadaǵı sawash **1365-jıl 22-may** kúni Tashkent penen Shinaz ortasındaǵı Shırshıq dáryasınıń boyında bolıp ótedi. Tariyxta ol «*Ilaylı sawash*» atı menen belgili bolǵan. Óytkeni, sol kúni kúshli nóser jawın quyıp, sawash maydanı batpaqlıqqa aylanǵan, hátte atlar ılayǵa batıp qalǵan.

Sawashta *Ámir Temur*dıń áskeri jeńisli háreket etip, dushpan armiyasınıń oń qanatına kúshli soqqı berip atırǵan bir waqıtta, *Xuseyin* óz áskerlerin dushpanınıń shep qanatına qaldırmay, sawash maydanın tárk etedi. *Ámir Temur* sheginiwge májbúr boladı.

Bul jeńisten keyin *Ilyasxoja* hesh qanday qarsılıqqa ushıramay, **Xojend** hám **Jizzax** qalaların iyelep, **Samarqand**qa qarap atlanıs baslaydı. Samarqandta qurallı armiya bolmasa da, xalıq qalanı qorǵawdı óz qolına aladı. Uzaq dawam etken mongollardıń húkimdarlıǵına qarsı kóterilgen bul xalıq háreketi tariyxta *Sarbadarlar qozǵalı*sı degen at penen belgili boladı.

Samarqan sarbadarlari. Sarbadarlar qozǵalı **XIV ásir**dıń **60-jıllarında** Mawarawnnaxrda mongol xanlarınıń hújimi nátiyjesinde júzege keldi. Samarqand sarbadarlari na mudarris (bilimge qushtar) **Máwlenzada Samarqandiy**, ónerment **Ábiw Bákir Kalaviy** hám qala máhálleleriniń biriniń aqsaqalı, sheber mergen **Xurdaki Buxariyler** basshılıq etetuǵın edi. Sarbadarlar mongollarğa Samarqand qalasında kúshli soqqı berdi. Bunıń ústine onıń atlarınıń arasında awırıw tarqalıp, atları qırılıp óle basladı. Sharasız

qalğan **Ilyasxoja** dáslep Samarqand, keyin bolsa pútkil Mawarawnnaxrdı taslap shıǵıp ketiwge májbúr boladı.

Sarbadarlar bay dáwletli múlik iyeleriniń mal-múlikı konfiskaciyalanıp jarlılarǵa tarqatıladı. Bul húkimdar qatlamlardıń keskin narazılıǵına sebep boldı.

Sarbadarlar bassılıǵındaǵı samarqandlılardıń mongollar xanı **Ilyasxoja** ústinen erisken jeńisi hám qaladaǵı turaqsızlıq haqqındaǵı xabar Ámir Temur menen **Ámir Xuseyinge** de barıp jetti. 1366-jıldıń báhárinde olar Samarqandqa jol aladı hám qala janındaǵı Konigil jerine kelip toqtaydı. Bekler sarbadarlardıń jetekshileri menen sóylesiw alıp bardı. Ushırasıwdıń birinshi kúńinde bekler olarǵa húrmet kórsetildi. Biraq erteńine **Ábiw Bákir Kuluiy** menen **Xurdakiy Buxariyler Ámir Xuseyinniń** buyırǵı menen darǵa asıladı. Bunnan kesh xabar tapqan Ámir Temur ortaǵa túsip **Ámir Xuseyinnen** Máwlenzadanı qutqarıp qaladı.

* **Sarbadarlar (parsı tilinde «sar» – bas, «dor» – dar; basın darǵa tikkenler) – XIV ásirde Iran hám Orta Aziyada mongollar zulımına qarsı xalıq kóterilisi qatnasshıları. Kóteriliste barlıq xalıq qatnasqan. Sarbadarlar maqsetke erisiw ushin azatlıq jolında darǵa asılıwǵa da tayyarmız dep gúres alıp barǵan.**

Usınday jol menen sarbadarlar baslıqsız qaldırılıp, háreket bastırıladı. Mawarawnnaxrda **Ámir Xuseyinniń** húkimdarlıǵı ornatıladı. Biraq kóp waqıt ótpey **Xuseyin** menen **Ámir Temur** arasındaǵı qatnasıq keskinlesip, ashıqtan-ashıq jánjelge aylanadı. **1366–1370-jıllar** dawamında olardıń ortasında óz ara soqlıǵısıwlar da boladı.

1. Ne sebepten Mawarawnnaxrda siyasiy tarqalıw kúsheydi?
2. Ámir Temurdıń jashlıǵı, óspirimlik dáwiri haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ámir Temur qanday jaǵdayda siyasiy gúres maydanına kirip keldi?

4. «Ilayli sawash» haqqında aytıp berin.
5. Sarbadarlar kimler, olar haqqında nelerdi bilip aldınız?
6. Ámir Temur haqqında qanday kitaplar oqıdınız?

Tómendegi kesteni toltırın. Usı sánelerde qanday waqıyalar bolıp ótdi?

XIV ásirдің 50–60-jılları	1363-jıl
1336-jıl 9-aprel	1365-jıl 22-may
1360–1361-jıllar	1366–1370-jıllar

31-§. ÁMIR TEMUR — ORAYLASQAN MÁMLEKET TIYKARÍN SALÍWSHÍ

Tayanış túsinikler: *Ámir Temur húkimdarlıǵının baslanıwı, Joqarı hákimiyat belgisi, Oraylasqan mámleket, Mawarawn-naxr hám Xorasanın birlestiriliwi.*

Ámir Temurın hákimiyat basına keliwi. XIV ásirдің 60-jıllarında Mawarawnnaxrda húkim súrgen awır siyasiy hám ekonomikalıq jaǵday mámleketti birlestirip, kúshli bir mámleket dúziwdi talap etetuǵın edi. **Ámir Temur** óz zamanınıń bunday talabın basqa ámirlerge qaraǵanda jaqsıraq túsiner edi. Sonıń ushın da, ol oraylasqan mámleket dúziwge kiristi. Bunday maqsetti ámelge asırıwda ol ruwxanıylar, áskeriy adamlar, sawdagerler hám qala ónermentleri toparına súyenedi. **Ámir Temur** bul úlken maqsetti júzege shıǵarıw ushın dáslep ishki dushpanlarǵa qarsı gúresten baslaydı.

1370-jılın báhárinde **Ámir Temur** barlıq áskerleri menen kúshli qarsılas — Balx húkimdarı **Ámir Xuseyinge** qarsı jolǵa shıǵadı. Armiya Termiz qasındaǵı *Biya awılına* jetkende onıń qabıllawına belgili ulamalardan **Sayyid Baraka** keledi. **Sayyid Baraka Ámir Temur**ın xızmetlerin qollap-quwatlap, oǵan Joqarı hákimiyat belgisi *tabe (dáp)* menen *bayraq* sawǵa etip, onıń ullı keleshegin boljaw etedi. Sózsiz bul waqıya siyasiy áhmiyetke iye edi. Sebebi *dáp* penen *bayraq*, musılmanlar ádeti boyınsha taj-taxt simvolı bolıp, onı joqarı mártebeli ruwxanıydıń qolınan alıw tez arada onıń taj-taxt hám saltanat iyesi bolıwına belgi edi.

Ámir Temur áskerleri Balxqa jetip bargansha, jol-jónekey oǵan jańadan-jańa kúshler kelip qosıladı. Bul waqıtqa kelip, **Ámir Xuseyinnıń** kópshilik ámirleri onı tárk etedi. Sawashta **Ámir Xuseyin** áskerleri jeńiledi, eki kúnlik qamaldan soń **1370-jıldın 10-aprelinde** Balx qalası **Ámir Temurǵa** táslim boladı. **Ámir Xuseyin** tutqınǵa alınıp óltiriledi.

Erteńine bolıp ótken qurıltayda **Ámir Temur**dın húkimdarlıǵı rásmiy túrde tán alınıp, ol *Mawarawnnaxrdın ámiri* dep járiyalanadı.

Oraylasqan mámleketin dúziliwi. Mámleketti siyasiy hám ekonomikalıq jaqtan bekkemlep, kópten beri dawam etip kiyatırǵan ishki ıdırawshılıqqa shek qoyıw, tınıshlıqtı saqlaw maqsetinde **Ámir Temur 1370-jıl iyul** ayında, Samarqandta úlken qurıltay shaqırdı. Qurıltayda oraylıq mámleket dúzimin qalıplestiriw hám armiya dúziw máseleleri kórip shıǵıldı. **Samarqand** mámlekettin paytaxtı dep daǵazalandı. Samarqandta bekkem diywallar, qorǵanlar jáne saraylar qurıladı. Bul imaratlar Samarqandtin mongollar tárepinen wayran etilgeninen keyin 15 jıl ótkennen keyin, birinshi márte qurılǵan ulıwma mámleketlik qurılıslar edi.

Ámir Temur mámlekette nızam hám tártip islerin engizedi. Arnawlı armiya dúzilip, oǵan úlken qolaylıqlar beredi. Ol iri áskeriy bólimler baslıqların hám sipoxsolor saylaydı.

Ámir Temur taxtqa otırǵannan keyin, Shaǵatay ulısın barlıq jerlerin boysındırdı. Sahibqıran Sırdárya deltasındaǵı jerlerdi, Tashkent wálayatın, Fergana alabı hám Xorezmdi óz hákimshiligine kirgizdi. **Ámir Temur 1372-jıldan** baslap Xorezmge bes mártebe áskeriy atlanıslar jasadı, Xorezm **1388-jılı** úzil-kesil boysındırıldı.

1381-jılı Xirat, Seiston, Mazandaran iyelendi. Sonnan keyin *Saraxs, Jom, Qavsiya, Sabzavar* qalaları da sawashsız **Ámir Temurǵa** boysındı hám onıń qaramaǵına ótti. Usılay etip, **Ámir Temur** Mawarawnnaxr, Xorasan hám Xorezmdi birlestirip, iri oraylasqan mámleket dúzdi.

Bul úlken aymaqta jasawshı xalıqlardıń birlesiwi olardıń táǵdirinde unamlı áhmiyetke iye boldı.

1. Ámir Temur menen Ámir Xuseyin arasındagı kelispewshilik qalay juwmaqlandı?
2. 1370-jıl 11-aprelde ótkerilgen qurılıstıń tariyxıy áhmiyeti nelerden ibarat?
3. Samarqand qalasın qaytadan qurıwda Ámir Temurdıń xızmeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Mawarawnnaxrdıń shıǵıs aymaqları qanday jol menen birlestirildi?
5. Xorezm atlanısları hám onıń nátiyjesi haqqında aytıp berin.
6. Bul dáwirde Ámir Temurdıń tariyxıy xızmeti neden ibarat boldı?

32-§. ÁMIR TEMUR SALTANATINIŇ HÁKIMSHILIK HÁM ÁSKERIY DÚZILISI

Tayanış túsiniqler: *saltanat basqarıwı, armiya dúzilisi, áskeriy atlanıslar, suyurǵal jerler, «Temur tuzukleri».*

Saltanat basqarıwı. Sahıpqrıan Ámir Temur óz zamanınıń talap, mıtájliklerinen kelip shıǵıp mámleket basqarıwın jetilistirdi, oǵan jańasha ruwı hám mazmun berdi. Mámlekettiń quramlıq dúzilisi áskeriy-siyasiy tártiplerge tiykarlangan bolsa da, jámiyet rawajlanıwı, barlıq jámiyetshilik qatlamlardıń máplerin támiyinlew názerde tutılǵan edi.

Ámir Temur saltanatında mámleket basqarıwı eki basqarıwdan: **saray** hám **wázirlik**ten ibarat bolǵan. Saraydı Joqarı húkimdardıń ózi basqarǵan. Atqarıwshı hákimiyat—keńseni keńse biyi (bas wázir) basqarǵan. Keńsede áskeriy wázir, múlikshilik hám salıq jumısları wáziri, ekonomika wáziri is júrgizgen. Bulardan tısqarı, shegaralas hám baǵınıshlı mámleketlerdiń basqarıwı menen shuǵıllanıwshı jáne úsh wázir bolıp, olar keńse biyine esap berip turǵan.

Ishki hám sırtqı waqıyalardan xabardar etiwshı mırnan ibarat piyada, mırn at mingen xabarshılar bolǵan. Pút-

kil saltanat boylap bir kúnlik jol aralıǵında yomxanalar shólkemlestirilgen. Hár bir yomda 50-200 baslı at saqlanǵan. Sahıpqıran mámleketti basqarıwda óziniń jaqınlarına súyenedi.

Sahıpqıran mámleketti basqarıw islerinde islamnıń nızam hám qaǵıydalarına tiykarlanǵan. Onıń Quranı kárim hám Hádiske múnásebeti tábiyǵıy hám joqarı dárejede bolǵan. Payǵambar áwladları, shayıqlarǵa húrmeti sheksiz edi. Mámleketti kúsheytiwde de tap sonday kúshlerge tayanıp jumıs alıp barǵan.

Suyurǵal jerler. Ámir Temur úlken saltanat qaramaǵındaǵı úlkelerdı tiykarınan tórt bólim (ulus)qa bólip, balları, aqlıqları hám xızmet kórsetken ámirlerge suyurǵal túrinde inam etedi. Mawarawnnaxrdan tısqarı óz qaramaǵındaǵı barlıq wálayat hám mámleketlerdi Ámir Temur óliminen biraz aldın bala hám aqlıqları arasında bilay bólistiredi: Xorasan, Mazandaran hám Seystandı (orayı **Xirat**) *Shahruh*ǵa, Batis Iran, Ázerbayjan, Irak hám Armeniya (orayı **Tabriz**) *Miranshax*qa, Parsını, yaǵnıy Irannıń qubla bólimi (orayı **Sheroz**) *Omarshayx*qa, Awǵanstan hám Arqa Hindstan (orayı **Ġazna**, keyinirek **Balx**) *Pirmuxammed*ke suyurǵal etip berilgen.

Ulıslar oraylıq húkimetke boysınsa da, biraq olar belgili ǵárezsizlikke iye edi. Ulıs húkimdarlarınń óz aldına mámleket diywanxanası, armiyası bar edi. Olardıń oraylıq húkimetke baǵınıwı xirajdıń bir bólimin Samarqandqa jiberip turıw hám joqarı húkimdar áskeriy atlanıslarında óz armiyası menen qatnasıw yamasa talap etilgen áskerdi jiberip turıwdan ibarat edi.

Armiya dúzilisi. Ámir Temur mámleket ǵárezsizligi hám qorǵanıw jolındaǵı ishki hám sırtqı siyasatında tiykarınan armiyaǵa súyenetuǵın edi. Sonıń ushın ol ásker baslıqların tańlaw hám olardı tárbiyalaw, áskeriy bólimler jáne olardıń jaylasıw tártibi, nóker hám shabarmannardıń qurallanıwı jáne ishki tártip máselelerine júdá úlken áhmiyet beretuǵın edi.

Sahıpqıran tártipli armiya dúziwge, urıs waqtında ar-

miya bólimlerin aqillılıq penen basqarıwǵa, sawash táǵdın sheshetuǵın jerlerge áskeriy bólimlerdi tezlik penen jiberiwge, tosqınlıqlardı isbilermenlik penen joq etiwge, armiyadaǵı áskeriy ruwxtı joqarı dárejede uslap turıwǵa erisken.

Ámir Temur armiyasına sharwadarlar qatarı jergilikli xalıqtan da ásker toplanǵan. Áskeriy bólimlerdi wálayatlardan toplaw menen *tavoshi* lawazımındaǵı ámeldarlar shuǵıllanatuǵın edi. Armiyada áskeriy kúshlerdiń tiykarın dúzgen atlı áskerler menen bir qatarda piyadalar da xızmet etken. Ámir Temur armiyası san jaǵınan anıq dúzilgen, onıń jawınger quramı rawajlanıp barǵan, óz zamanınıń aldınǵı qural hám texnikası menen támiyinelengen, bólimler bir-birinen kiyim-kenshek, bayraq hám tuwları menen parıqlanadı. Bunday parıqlanıw sawashta armiyanı basqarıwda qol keledi.

Ámir Temur áskerleri onlıq áskeriy birikpeler tiykarında dúzilgen áskeriy bólimlerden ibarat edi. Láshker **tuman** — on mıńlıq, **hazora** — mıńlıq, **armiya** — júzlik hám **ayl** — onlıq birikpelerine bólingen. Ámir Temur on mıńlıq áskerdi basqarıw ushın **tuman aǵası**, mıńlıq bólimler ushın **mirixazora**, júzlikler ushın **armiya basshısı** hám onlıqlar ushın bolsa **aylbası** usaǵan áskeriy dárejelerdi tastıyıqlaydı.

Sahıpqıran Shıǵısta birinshilerden bolıp armiyaǵa oq atatuǵın qural — toptı alıp kirgen. Tawlı ayaqlarda sawash háreketlerin alıp bariwshı arnawlı áskeriy bólim hám kishi bólimler dúzilgen. *Ibn Arabshaxtıń* guwalıq beriwinshe, Sahıpqıran armiyasında hayallardan ibarat kishi bólimler bolıp, olar erkekler menen bir sapta turǵan, qaharmanlıq hám shıdamlılıq úlgilerin kórsetken.

Urısqa kirisiw usılı. Áskeriy atlanıs waqtında aldında *xabarshılar*, olar arasınan *jasawıl* bólimi, onnan keyinirekte *mańlay*—avangard bólimi baratuǵın edi. Mańlay menen armiyanıń tiykarǵı bólimleri aralıǵında bolsa komandirdiń turar ornı hám onıń átirapında rezerv bólimler jaylasqan bolıp, ol «*izofa*» dep ayılǵan.

Ámir Temur armiyasınıń tiykarǵı jawınger bólimleri *oray*, oń — *buranǵar* hám sol — *juwanǵar* qanatlarınan

ibarat bolgan. Hár bir qanattin aldında birewden qosımsha qorıqshı mañlay — *avangardı*, qaptal tárepte bolsa birewden qorıqshı áskeriy qosımshalar — *kanbullar* bolatugin edi. Usılay etip armiya jeti bólim — *qullardan* ibarat edi. **Sharapatdin Áliy Yazdiy** armıyanı jeti qolğa — bólimge bólip jaylastırıw tártibin birinshi bolıp Ámir Temur oylap tapqan edi dep jazadı. Bul qullar sawashta erkin háreket etip, tek ğana armiya komandirine boysınan.

Ámir Temur urısıwdın jañasha áskeriy usılların qolalagan. Atap aytqanda, sawash waqtında armiya qanatların dushpan hújiminen qorgaw hám óz náwbetinde, dushpan kúshlerin qaptal tárepten aylanıp ótip, oğan arqadan soqqı beriw maqsetinde dúzilgen — qanbuldin engiziliwi bolgan.

Ámir Temurdin áskeriy atlanısları. Ámir Temurdin hár bir áskeriy atlanısına túrtki bolatugin sebep bar edi. Bul sebepler — óz mámleketinin shegaraların bekkemlew, sırtqı dushpanlardan qorganıw, kárwán jolların túrli jol tosıwshılardan tazalaw, qıyanet etetugin, satqın, aldawshılardı jazalaw, boysınbağanlardı bağındırıw, óziniń siyasiy tásirin keñeytiwden ibarat bolğanlıgın tariyxıy dereklerden bilip alıw múmkin.

Ámir Temur járdeminde **Toqtamis Altın Orda** taxtın iyeleydı. Keyinirek **Toqtamis** satqınlıq jolına kiredi. Ol Ámir Temurğa qarsı ashıqtan-ashıq gúreske ótedi. Nátiyjede Ámir Temur **Toqtamisqa** qarsı úsh márte atlanıs jasawğa májbúr boladı.

Soñğı kúshli sawash **1395-jıldın 15-aprelinde** Arqa Kavkazda **Tarak** (Terek) dáryasınıń boyında júz berdi. Sawashta Ámir Temur áskerleri dushpangá qarsı attan túsip, onı oq jay menen atıw usılın qollandı. Oq hám qılsh soqqısına shıday almağan **Toqtamis** áskerleriniń dizilgen qatarı buzılıp, artqa sheginedi hám tarqalıp ketti. **Toqtamısxan** sanawlı áskerleri menen qashıp sheńgelzarğa kirdi hám ańlıp kiyatırğan qarsılaslarınan jasırındı.

Rossiya tariyxshıları **B.D. Grekov** hám **A.Y. Yakubovskiy**lerdin aytıwına qarağanda Ámir Temurdin Toqtamis üstinen erisken jeńisi tek ğana Orta Aziya ushın emes,

bálki pútkil shıǵıs Evropa, sonday-aq Rus knyazlikleriniń birlesiwleri ushın da úlken áhmiyetke iye bolǵan edi.

Ámir Temur óz saltanatınıń qubla shegaraların bek-kemlew hám keńeytiw maqsetinde **Iran, Ázerbayjan, Irak, Sham** (Siriya)ǵa úsh márte atlanıs jasadı. Bul atlanıslar tariyxta *úsh jıllıq, bes jıllıq hám jeti jıllıq urıslar* dep atalǵan.

Ámir Temur óz ıqtıyarı menen táslim bolıp, molı aman tólegen qalalarǵa tiymegen, armiyalardı bunday qalalarǵa kirgizbegen. **1398—1399-jıllarda** Hindstanǵa atlanadı hám Dehlidi iyeleydi.

Keń kólemli áskeriy atlanıslar nátiyjesinde Sahıpqıran Ámir Temur saltanatınıń shegarası Osmanlı türkler mámleketi shegarasına barıp taqaldı. Ámir Temur Osmanlı türkler sultanı **Bayazid Jıldırım** menen baylanıstı jaqsılaw tárepdarı bolǵan. Bayazid *qaraqoyınlılar, muzaffariyeler, jalayırıylerdiń* Ámir Temurǵa qarsı háreketlerin qollap qawatlaǵan. Solar sebepli bul eki mámleket arasında soqlıǵısıw bolıwı múmkin bolıp qaldı.

Ámir Temur menen **Sultan Bayazid** áskerleri arasındǵı sheshiwshi urıs **1402-jılı 20-iyulda** Ankarǵa jaqın jer Shubuqda boladı. Bul sawash tariyxta «*Ankara sawashi*» dep ataladı. Uzaq dawam etken ayawsız sawashta Saqıpqıran kúshleri türk armiyasın tas-talqan etedi. **Sultan Bayazid** tutqınǵa alınadı.

Bayazid ústinen erisilgen jeńis penen Ámir Temurdı Franciya, Angliya jáne Leon korolları qutlıqlap, oǵan óziniń jaqsı tileklerin jollaydı. Sebebi, Sahıpqıran jańa oyanıp atırǵan Evropaǵa úlken qáwip salıp turǵan Osmanlı türkler mámleketine soqqı berip, pútkil Evropanıń qutqarıwshısına aylanǵan edi.

Kishi Aziyadan Samarqandqa qaytqan Ámir Temur **1404-jıldıń 27-noyabrinde** 200 mıń ásker menen Samarqandtan Qıtay saparına shıqtı. Biraq Qıtayǵa atlanıs Ámir Temurdıń tosattan qaytıw bolıp qalıwı (**1405-jıl 18-fevral**) sebepli ámelge aspay qaldı.

«**Temur tuzukleri**». Ámir Temur tiri waqtında-aq onıń áskeriy óneri hám mámleket basqarıw usılına baǵışlangan arnawlı shıǵarma jaratılıp, ol «**Temur tuzukleri**» ataması menen dańq shıǵargan. Onda mámleketti basqarıwda kimlerge tayanıw, taji-taxt iyeleriniń tutımı hám wazıypaları, wázir hám armiya baslıqların saylaw tártipleri belgilep berilgen. Ámir Temurdıń «... *mámleket jumslarınıń toǵız úlesin keńes, ilaj hám jıylıs, qalǵan bir úlesin qılsh penen ámelge asırdım*», «*Kúsh — ádillikte*» degen sózleri, onıń mámleketti sana-sezim hám ádillik penen basqarganlıǵınan derek beredi.

Solay etip, Sahıpqıran Ámir Temur mámleketti basqarıw hám áskeriy tarawda ózine tán usıl jaratıp, sol tiykar da dúzgen mámleketti menen dúnyanı lal qaldırdı.

1. Ámir Temur saltanatı qalay basqarılǵan?
2. Ámir Temur mámleketindegi ulıslardıń tiykarǵı qásiyeti neden ibarat bolǵan?
3. Suyurǵal jerler kimlerge, ne ushın berilgen?
4. Ámir Temur armiyası qanday tártipte dúzilgen? Shıńǵısxan armiyasınan nesi menen pariqlanadı?
5. Ámir Temur qanday usılda urısqa kirgen?
6. «Temur tuzukleri»nde neler bayan etilgen?

Tómendegi kesteni Ámir Temur saltanatında mámleket basqarıwı temasına tiyisli maǵlıwmatlar menen toltırıń.

Mámleket basqarıwı	Ulıslar	Armiya túri	Sawashqa kirisiw usılı

33-§. ÁMIR TEMURDÍŇ SÍRTQÍ SIYASATÍ

Tayanışh túsinikler: *Shıǵıs hám Batıs mámleketleri menen qatnasıqlar, diplomatiyalıq qatnasıqlar, elshilerdiń keliwi, Ullı Jipek johındaǵı sawda qatnasıqları.*

Sırtqı siyasat. Ámir Temur mámleketti menen Vizantiya, Túrkiya, Hindstan, Ispaniya, Franciya, Angliya, Al-

tın Orda, Mongolstan, Qıtay sıyaqlı mámleketler ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy baylanıslar ornatdı. Ámir Temur mámleketiniń sırtqı siyasatı óz aldına mámleket qáwipsizligin támiyinlew; qońsı mámleketlerde óz tásirin bekkemlew; Turkiya, Hindstan, Qıtay, Veneciya, Ispaniya, Franciya hám Angliya menen ekonomikalıq, elshilik, mádeniy baylanıslardı ornatiw hám rawajlandırıw sıyaqlı wazıypalardı qoyǵan.

XIV ásirdiń **aqırlarında** payda bolǵan xalıq aralıq jaǵday sebepli Ámir Temur mámleketi, Turkiya, Mısır hám Altın Orda eń qúdiretli mámleketler sıpatında siyasiy maydangá shıqtı. Bul dáwirde Ámir Temurǵa Mongolstan, Altın Orda hám Mısır menen awqamdaǵı Usmaniylar Turkiyası qarama-qarsı turatuǵın edi.

Mongolstan menen qatnasıqlar. Mawarawnnaxr mongolları azat etilip, mámlekette Ámir Temur hákimiyatı ornatıldı, biraq onıń jerleri ele tınısh emes edi. Mongolstanda ulus bekleriniń kóterilisleri hám olardıń Tashkent wálayatı menen Fergana alabında talansılıq júz berip turatuǵın edi. Arqa tárepte Aq Ordada Joshı ulısınıń taj-taxtı ushın gúres kúsheygen, olardıń Xorezm húkimdarları menen qosılıp, Buxara, Charjuy hám Qarshı ústine qılǵan talansılıq atlanısları dawam etetuǵın edi.

Bulardı joq qılmay turıp, Ámir Temur óz mámleketiniń qáwipsizligin támiyinley almaytuǵın edi. Dereklerdiń guwalıq beriwinshe, Ámir Temur bul mäseleni sóylesiwler joli menen sheshiwge urındı. Biraq paydası bolmadı. Onı qural menen sheshiwge májbúr boldı. Ámir Temur **1371-1390-jıllarda** alıp barǵan jeti áskeriy atlanıstan keyin Mongolstanda tınıshlıq ornatiw hám onı óziniń tásir sheńberine kirgizip alıwǵa eristi.

Mısır menen baylanıslar. Ámir Temur menen Mısır sultanı **Barquq** ortasındaǵı rásmiy baylanıslar **1385-jıldan** baslanǵan edi. **1386-1405-jıllar** dawamında Ámir Temur menen Mısır sultanları, sonday-aq olardıń Sırdárya nayıbları ortasında shama menen 25 márte xat hám elshiler

almasıwı boldı. Ámir Temur Mısır sultanı **Barquq** penen doslıq qatnaslar ornadıwı, sawdager hám sawda adamları biymálel bardı-keldilerdi ámelge asırıwları, bunnan keyin ortada hesh qanday kórealmaslıq háreketleri bolmaslıgı haqqında usınıslar bildirip óz elshilerin jiberген edi. Bi-raq **Sultan Barquq** Ámir Temur jiberген elshilerdi óltirip, usınıslardı qabıllamaydı. Keyinirek Ámir Temur Sultan Bayazid üstinen jeńiske eriskennen keyin, Mısır óz boysınǵanlıǵın bildirdi.

Altın Orda menen qatnasıqlar. Ámir Temur járdeminde **Toqtamis** Altın Orda taxtına kelgen bolsa da, onıń Marawannaxrǵa Mısır, Irak hám Túrkiya menen áskeriy awqam dúzip, Ámir Temurǵa soqqı bermekshi boldı. **1384-jılı** Toxtamısqannıń elshisi Mısır sultanı **Barquq** penen ushırasıwda Ámir Temurdı joq etiw usınısın kirgizdi. Bunday usınısqa usı jılı Mısırǵa kelgen Túrkiya hám Sivas elshileri mámleketleri Ámir Temurǵa qarsı bolǵan áskeriy awqamǵa qosılıwın ayttı. Turkiya, Mısır hám Altın Ordanıń óz ara jaqınlasıwı Ámir Temur mámleketine tuwrı qáwip tuwdıradı. Sonıń ushın Ámir Temur bul áskeriy awqamnıń háreketke keliwine jol qoymadı. Ámir Temur awqamshılardı birewlep saptan shıǵarıw siyasatın tuttı. **1395-jılı** Toqtamısxanǵa, **1402-jılı** Jıldırım Bayazidke qaqsatıwshı soqqılar berdi.

Qıtay hám Hindstan menen qatnasıqlar. Shıǵıstıń eń úlken mámleketlerinen Qıtay menen qatnasıqlar Ámir Temur dáwirinde ádewir awırlasıp qalǵan edi. Buǵan Qıtay húkimdarlarınıń ullı húkimranlıq siyasatı sebep bolǵan edi. Min imperatorları Qıtayǵa qońsı bolǵan mámleketlerdi Qıtayǵa qaraslı mámleketler dep esaplaytuǵın edi. Ámir Temurdıń elshileri hám sawdagerleri alıp bargan sawda-sálemlerin bolsa ulpan dep ataytuǵın edi. Temur hám Qıtay elshileri menen soǵan jarasa qatnas-ta boldı. **Klavixonıń** maǵlıwmatlarına qaraǵanda, **1404-jılı** Samarqandqa kelgen Qıtay imperatorınıń elshileri basqa mámleket elshilerinen joqarıǵa ótkizip qoyılǵan edi. Ámir Temur buyırǵı menen olar da basqa mámleketler qa-

tarinan ózine jarasa orıńǵa, tómenirekke ótkizilgeni belgili boldı.

Xalıq aralıq siyasiy jaǵday. Sahıpqıran Ámir Temur jáhán siyasiy turmısına da tásir kórsetti. Bul dáwirde, bir tárepten, sultan Bayazidtiń Balkan yarım atawı mámleketlerine salıstırǵanda qısımı kúsheyip, pútkil Evropaǵa qáwip salıp atırǵan edi. Ekinshi tárepten, Bayazidtiń ózi Batisqa qarap kúshli háreket penen jılısıp baratırǵan qáwipli qarsılas – Ámir Temurdıń kúshli qısına duwshar bolǵan. Bunday siyasiy jaǵdayda Bayazidke qarsı kúshlerdiń belgili dárejede birlesiwı tábiyǵıy edi.

Dáslep Bayazidten jeńilip, óz jeri hám múliklerinen ayrılgan Kishi Aziya mámleketleriniń húkimdarları Ámir Temurdan járdem sorap, onıń Qarabaqtaǵı láshker turatuǵın jerine (lager) barıp toqtaydı. Hátte Vizantiya hám Galatadaǵı Genuya hákiminiń nayıbı, Franciya koroli hám Sultaniya qalasınıń katolik missioneri Ámir Temurdan járdem soradı. Bunıń ornına olar áskeriy atlanıs waqtında oǵan járdem beriw jáne Konstantinopol hám Peranıń Bayazidke tólep kelgen bajını bunnan bılay Ámir Temurǵa tólewge wáde etedi. Bunday usınıs sózsiz Ámir Temurǵa maqul túsedı. Sebebi, Turkiyanıń teńiz jaǵalarındaǵı Tayanışınan ajıratıw ushın oǵan teńizden járdem zárúr edi. Solay etip, XIV ásirdiń aqırı hám XV ásir baslarında Sultan Bayazidke soqqı beriw ushın qolay siyasiy jaǵday júzege keledi. Bul jaǵdaydan Ámir Temur ustalıq penen paydalandı.

Elshilik baylanısları. Ankara janında túrklerdiń 160 mıń adamlıq armiyası ústinen erisken ullı jeńisinen soń Ámir Temurdıń Batis Evropa mámleketleri menen bolǵan baylanıslarınıń mazmunı tıp tamırınan ózgeredi. Bunnan keyin Ámir Temur olar menen doslıq qatnasıqlardı bek-kemlew hám óz ara sawda-satlıq baylanısların jolǵa qoyıw usaǵan máselelerge áhmiyet beredi.

Ámir Temur **1402-jıl** jazda Franciya hám Angliyada arnawlı elshiler arqalı **Karl VI** hám **Genrix IV** atlarına

xatlar jollaydı. Elshiler Parijge **1403-jıl** may ayında jetip baradı. Elshiler eki mámlekettiń sawdagerleri ushın erkin sawda qatnasıqların alıp barıwın támiyinlew hám eger korol jáne gercoglar razı bolsa, bul erkin sawdanı tiyisli pitim yamasa shártname menen bekkemlewdi usınıs etken.

Franciya koroli **Karl VI 1403-jıl 15-iyunda** Ámir Temurğa jollağan juwap xatında málim bolıwınsha, Ámir Temurdıń usınısları Franciya tárepinen quwanışlı qabıl etilgen.

Mine usı dáwirde Ámir Temurdıń Angliya koroli **Genrix IV** penen alıp barğan diplomatiyalıq qatnasıqlarında batıs wálayatlar hákimi **Miranshax** belsendili qatnastı. Arqa Iran, Irak, Tabriz hám Sultaniyanı óz ishine alğan mülíkler hákimi **Miranshax** Ámir Temurdıń qartayıp qalğan dáwirinde Batıs Evropa húkimdarlarınıń dıqqat-itibarın ózine qaratadı. Bul dáwirde ol Evropa mámleketleri menen óz ara sawda baylanısların janlandırıw maqsetinde xristian ruwxanıylerine tileklesligin bildirip, sawdagerlerdiń qáwipsizligin támiyinlew barısında ilajlardı ámelge asıradı. Sol sebepli batısta **Miranshax** tez arada «*katolik aǵımınıń támiyinlewshisi*» sıpatında abırayǵa iye boldı.

Kastiliya (Ispaniya) koroli **Genrix III** Shıǵıs penen júdá qızıǵıp qalğan edi. **1402-jıldıń báhárinde** dáslep Ispaniya elshileri Ámir Temurdıń Kishi Aziyadaǵı jasaw ornına jiberiledi. Elshilerge Ámir Temur menen Bayazidtiń kúsh-qúdireti, baylıǵı hám armiyasınıń sanın biliw jáne olardıń qol astında jasap atırǵan xalıqlardıń úrp-ádetleri, dini hám nızamları haqqında anıq maǵlıwmatlar toplaw tapsırıladı. Shıǵıs hám Batıs mámleketleriniń elshileri qatarında Ispaniya elshileri de Ámir Temur tárepinen qabıl etilip, korol atına jazılǵan arnawlı xat hám sawǵalar menen qaytarıladı. Olarǵa qosıp Ámir Temur **Muxammedqazı** isimli óz wákilin Ispaniyaǵa elshi etip jiberedi. **Genrix III 1403-jılı** Ámir Temurdıń aldına ekinshi márte arnawlı elshiler jiberedi. Oǵan **Klavixo** baslıq etip tayınlanadı.

Ispaniya elshileri Samarqandta Ámir Temur tárepinen salтанatlı qabil etilip, olargá úlken itibar hám jaqsı húrmet kórsetiledi.

Klavixo bassılıǵındaǵı Ispaniya elshileri **1404-jıldıń sentyabr-noyabr** aylarında Samarqandta boladı. Ámir Temurdıń Qıtayǵa qaray atlanısınıń múnásibeti menen basqa kóplegen mámleketlerdiń elshileri menen bir qatarda Ispaniya elshileri de **1404-jıldıń 21-noyabr**inde Samarqandtan jóneltip jiberiledi. **Klavixo** Ispaniyaǵa **1406-jıldıń mart** ayında qayıp baradı. **Klavixonıń** saparı dawamında alǵan tásirleri «*Ullı Temur tariyxı*» hám «*Temur turar jayı*», «*Samarqandqa sayaxat kúndeligi*» atamasında ispan tilinde bir neshe márte basılıp shıǵarıladı.

Sırtqı sawda. Ámir Temur óziniń mámleketi paytaxtı Samarqand átirapında boy tiklegen bir qansha jańa awıllardı Shıǵıstıń belgili qalaları **Dimishq** (Damashq), **Mısır** (Qoxira), **Baǵdad**, **Sultaniya** hám **Sheraz** atları menen atadı. Sebebi, Samarqand úlkenligi, gózzallıǵı jáne átirapınıń abadansılıǵı tárepinen dúnyadaǵı eń úlken qalalardan da ústin turıwı zárúr edi.

Sırtqı sawda da Samarqand úlken orın tutqan. Samarqandta túrli mámleketlerden, tiykarınan Xorassannan metallar, Hind hám Sindten yaqut, almaz, Qıtaydan atlas, shay, mushq jáne basqa zatlar, basqa mámleketlerden altın hám gúmis alıp kelinetuǵın edi. **Klavixo** Qıtay paytaxtı Xanbalıqtan 800 túyeli sawda kárwanı kelgenligin óz kúndeligine jazǵan. Bul dáwirde Ámir Temur hám onıń jergilikli nayıbları Qıtay hám Hindstannan Orta Aziya arqalı Jaqın Shıǵıs hám Evropa mámleketlerine baratuǵın xalıq aralıq sawda jolı — Ullı jipek jolında sawda kárwanlarınıń qatnawınıń qáwipsizligin támiyinlew boyınsha zárúr ilajlar kórilgen. Shıǵıs hám Batıs arasında sawda-satlıq hám elshilik baylanısları keńeydi. Bul bolsa Ámir Temur mámleketiniń sırtqı ekonomikalıq hám elshilik baylanıslarınıń turaqlılıǵına alıp keldi.

1. Ámir Temur mámleketi menen qaysı mámleketler ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy baylanıslar ornatı-tı?
2. Ámir Temur sırtqı siyasatında óz aldına qanday wazıypalar qoyǵan?
3. XIV ásirdeń aqırlarında qaysı mámleketler eń qudiretli mámleketler sıpatında siyasiy maydangá shıqtı?
4. XV ásir baslarındagı xalıq aralıq siyasiy jaǵday qalay edi?
5. Evropa húkimdarları ne ushın Ámir Temur menen diplomatiyalıq baylanıslar ornatiwǵa háreket etedi?
6. Ne ushın Miranshax batisqa «katolik aǵımınıń támiyin-lewshisi» degen sıpat penen belgili boldı? qanday ar-xitekturalıq imaratlar qurdırdı?
7. Ne ushın Ámir Temur Samarqand átirapındaǵı awıl-lardıń atın Shıǵıstıń belgili qalalarınıń atı menen atadı?

34-§. ÁMIR TEMURDÍN JÁHÁN TARIYXÍNDÁ TUTQAN ORNÍ

Tayanış túsinipler: *Ámir Temurdıń Watanamız hám jáhán tariyxında tutqan ornı, Ámir Temur jáhán hám milliy tariyxshılardıń itibarında, ġárezsizlik jıllarında Ámir Temur esteliginin tikleniwi.*

Ámir Temurdıń Watanımız ham jáhán tariyxında tutqan ornı. Ámir Temur 35 jıl dawamında mámleket-ti basqardı. Hindstan hám Qıtaydan Qara teńizge she-kem hám Aral teńizinen Parsı qoltıǵına shekem bolǵan júdá úlken aymaq orap alǵan úlken saltanattı payda etti. Bunnan tısqarı, Kishi Aziya, Siriya, Mısır hám Tómen-gi Volga, Don boyları, Balxash kóli jáne Elsuwı dáryası, Arqa Hindstangá shekem bolǵan mámleketlerdi ózine boysındırdı. Ol tek ǵana Mawarawnnaxr jáne Túrktandı abat qılmastan, bálki boysındırılǵan mámleketlerdiń qa-laların da qaytadan qurdı. **Baǵdad, Dárbent hám Bay-lakan** qalaları mine usılar qatarınan. Eń áhmiyetlisi Iran, Ázerbayjan hám Iraktaǵı tarqalıw hám biybastalıqqa shek qoyıp, Shıǵıs penen Batıstı baylanıstırıwshı áyyemgi kár-

wan jollarin tikledi. Buniñ menen tek ğana Mawarawn-naxr, bálki Uzaq hám Jaqın Shıǵıs mámleketleriniñ ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwına, xalıqlar hám mámleketlerdi bir-biri menen jaqınlastırıwǵa úlken úles qostı.

Ámir Temur Evropanıñ Franciya, Angliya hám Kastiliya sıyaqlı úlken korollikleri menen tikkeley sawda hám diplomatiyalıq qatnasıqlar ornattı. Siyasiy tarqalıw tamamlanıp, oraylasqan mámlekettiñ dúziliwi úlken unamlı nátiyjelerge alıp keldi. Mámleket islep shıǵarıw kúshlerin hám mongollarıñ bir yarım ásirlik húkimdarlıǵı nátiyjesinde daǵdarısqa ushıraǵan ekonomikanı tiklew ushın qolay sharayat júzege keldi. Áyne sol waqıtta xojalıqtıñ tiykarı bolǵan suwǵarma diyqanshılıqta belgili ilgerilewler júz berdi. Jańadan-jańa kanallar qazılıp, suwǵarmalı diyqanshılıq maydanları keńeydi. Ónermentshilik, ishki hám sırtqı sawda rawajlandı, ilim jáne mádeniyat rawajlanıp qalalar abadanlastı hám tıǵızlastı.

Ámir Temur jáhán hám milliy tariyxshılardıñ itibarında. Sahıpqrıan Ámir Temur belgili mámleketlik isker, sheber sárkarda sıpatında Ózbekistanda mámleketshiliktiñ rawajlanıwında belgili orın tutadı. Tariyxıy dereklerde Ámir Temur Sahıpqrıan atı menen bir qatarda «*Sahibi jáhán*» jáne «*Sahibi adl*» — «*Ádillik sahıbı*» atları menen húrmetke ılayıq. Xalıq aralıq UNESCO shólkeminiñ baslaması menen **1996-jılı** Ámir Temurdıñ tuwılǵan kúni keń túrde belgilendi hám sol jılı «Ámir Temur jılı» dep járiyalandı.

Ámir Temurdıñ tiykarǵı tariyxıy xızmeti sonnan ibarat, onıñ húkimdarlıǵı dáwirinde Evropa hám Aziya materikleri birinshi márte ózleriniñ geosiyasiy maydanda jasaytuǵınlardı sezedi.

Bul, ásiyrese bugın júdá áhmiyetli. Sebebi insaniyat sonı túsindi, biz hám memiz bir-birimizge baylanışlı, óz ara baylanısta jasaytuǵın ekenbiz, demek, endi jańa hám qawipsiz dúnya tártibatın ornataw ushın imkaniyat payda boldı.

I.A. KARIMOV,
Ózbekistan Respublikasınıñ Birinshi Prezidenti

1402-jılı dúnyağa ásirese, Balqan yarım aralı jáne Evropadağı xalıqlar hám mámleketlerdi qorqıtqan Túrkiya sultanı **Bayazid I Jıldırım**dı wayran etkennen keyin francuzlar Ámir Temurdıń altınnan háykelin qoydırıp, astına «Evropa qutqarıwshısına» dep jazdırıp qoyılğan eken. Búgin bul ullı insandı ullı qurıwshı, ullı mámleketlik isker, sheber sárkarda, ilim-pán hám mádeniyat támiyinlewshisi sıpatında pútkil dúnya tán aladı. Mámleketlik iskerler, ilimpazlar háziret sahıp qıran haqqında jaqsı pikirlerdi aytpaqta, onıń ómiri hám iskerligine joqarı baha bermekte.

Evropa ilimpazlarınıń Ámir Temurğa hám onıń iskerligine qızıǵıwı XVI ásirde baslanǵan edi. **1553-jılı** Italiyanıń Florenciya qalasında italyalıq ilimpaz **Perondinonıń** «*Skifiyalıq Tamerlannıń ullılıǵı*» shıǵarması basıp shıǵarıldı. Bul Evropa ilimpazlarınıń Ámir Temur haqqındaǵı birinshi ilimiy izertlewı edi. Bul shıǵarmada ispan tariyxshısı **Pero Meksikanıń** «*Ullı Temur tariyxı*» shıǵarması basıp shıǵarıladı. **1582-jılı** Seveliyada belgili Ispaniya elshisi **Klavixonıń** «*Estelikler*» kitabı baspadan shıqtı. Anglichan dramaturǵı **Xristofor Morlonıń** «*Ullı Temur*» atlı saxna shıǵarması da usı shıǵarmada dóretildi. Sonnan beri ullı Sahıp qıranǵa baǵıshlanǵan shıǵarmalardıń izi úzilmeydi. Házirgi waqıtqa kelip Ámir Temur hám Temuriylar haqqında 33 mámlekette 500 den aslam shet ellik izertlewshilerdiń shıǵarmaları basıp shıǵarılǵan.

Sovet dáwirinde Ámir Temurdıń atı hám iskerligi ádalatsızlıq penen qatnasta bolıp, bir tárepleme baha berip kelindi. Soǵan qaramastan, **1968-jılı** filosof ilimpaz **I.I. Muminovtıń** «*Ámir Temurdıń Orta Aziya tariyxında tutqan ornı hám roli*» traktatınıń basıp shıǵarılıwı jámiyetshiliktiń bul temaǵa qızıǵıwshılıǵın jáne de háwij aldırdı. Shıǵarma keskin qaralawǵa ushiradı. Biraq **I.I. Muminovtıń** Ámir Temurdı úyreniw baslaması menen shıǵıwı bul onıń ilimiy qaharmanlıq hám ullı watan súyiwshiliginiń belgisi boldı.

... bunday insannıń júzege keliwi dáwirdiń, zamannıń jaratılıwı, Shıǵatay ulsınıń zulımı, mayda feodal beklerdiń jawızlarsha eziwi, mongol xanları, Altın Orda bekleriniń Mawarawnnaxrǵa toqtawsız basqınshılıq atla-

nislari azaplangan, qiyragan, 150 jil dawaminda shet el hukimranligidan dinkesi qurigan mamlekettin, xaliqnin garezsizlikke erisib talabi edi. Bul tariyxii zarurlik Temurda, onun lashkerbasilaridan rawshan korindi, Temur mamleketlik isker sipatida bilim darejesinde bul zarurlikni, talapti ozinde payda etti, yagniy Mawarawnnaxrda garezsiz orayliq birlesken mamleket duzdi, onun talaplarina juwap berdi.

I.M. Muminov

Garezsizlik jillarida Amir Temur esteligini tikleniwi.

Ózbekistan garezsizlikke eriskennen keyin Ózbekistannin Birinshi Prezidenti **Islam Karimov** sayi-hareketi menen Amir Temurduń jahan tariyxında tutqan ornı óz ornına qoyıla baslandı. Ózbekistanda onıń iskerligin úyreniwge hám onı jariyalawga keń jol ashıldı. Amir Temurduń atı Ózbekistanda mángilestirildi. Kóplegen qala hám awıllardaǵı tiykarǵı kósheler, maydanlar, jámiyetlik xojalıqları, mektepler, kinoteatrlar hám basqalar onıń atı menen ataldı.

Islam Karimov bassılıǵında hám qol astında Tashkent, Samarqand, Shaxrisabz hám basqa qalalardıń oraylıq maydanlarında Amir Temurǵa estelik ornatıldı. **1995-jılı Xalıq aralıq Amir Temur** qorı dúzildi. **1996-jılı** Tashkenttegi Amir Temur xıyabanında *Temuriyeler dawiri muzeyi* qurıldı. «*Amir Temur*» ordeni berildi.

2017-jılı 30-iyunda Ózbekistan Respublikası Prezidenti **Sh.M. Mirziyayev** «Kamalat» jaslar social hareketiniń IV qurultayında sóylegen sózinde jaslarǵa áskeriy bilim-tarbiya beretuǵın kursantlar mekteplerine «**Temurbekler mektebi**» dep ataw usınısın alǵa súrdi hám sol usı usınıs jaslar tárepinen jaqsı qabıl qılındı.

1. Amir Temurduń Watanımız hám jahan tariyxında tutqan ornı haqqında óz pikirlerińizdi bayan etiń.
2. Amir Temur qanday ullı atlar menen atalǵan?
3. Amir Temurduń qaysı waqıyadan soń Evropada abroyı asıp ketken? Nege usı waqıyadan keyin dep oylaysız?

4. Evropa ilimpazlarınıń Ámir Temur atı hám onıń iskerligine qızıǵıwı qashannan baslangan?
5. I.M. Muminovtıń traktatı nege qaralawǵa ushraǵan dep oylaysız?
6. Ózbekistan ġárezsizlikke eriskennen keyin Ámir Temurdıń atın máńgilestiriw ushın ámelge asırılǵan jumıslar haqqında qosımsha maǵlıwmatlar toplań. Ámir Temur haqqında qanday ádebiy shıǵarmalar oqıǵansız? Oqıǵan shıǵarmalarınıń mazmunıń aytıp berıń.

35-§. TEMURIYLER DÁWIRINDEGI SIYASIY PROCESLER

Tayanış túsiniqler: *qarsılas tárep; saltanat taxtı ushın gúres; Shahruh húkimdarlıǵınıń dúziliwi.*

Taxt ushın gúres. Sahıpqıran **1405-jıl 18-fevral** kúni Qıtay tárepine atlanıs waqtında, qaqaman qısta, **Ottarar** qalasında dúnyadan ótedi. Ámir Temur qaytı bolǵannan soń, onıń bir neshe on jıllar dawamındaǵı is-háreketleri nátiyjesinde dúzilgen iri saltanat tarqala basladı. Bunıń tiykarǵı sebebi saltanat qaramaǵına alınǵan eller sonsha dárejede hár túrli, uzaq aralıqqa sozılǵan bolıp, olardı jeke bir oraydan turıp basqarıw qıyın edi. Bunıń ústine olardaǵı qarsılas táreptegi kúshler ajralıp shıǵıw ushın qolaylı payıt kúter edi.

Saltanattıń bólekleniwine Ámir Temur miyrasxorları arasında taji-taxt ushın uzaq jıllar dawam etken óz ara kelispewshilik hám urıslar sebep boldı. Ámir Temur óliminiń aldınan taxt miyrasxorı etip aqlıǵı **Pirmuxammedti** (Kabul, Kandagar, hám Hindstan wálayatlarınıń húkimdarı) tayınlaǵan edi. **Pirmuxammedti** taxtqa otırǵızıw tárepdarları kúshli bolsa da, biraq Miranshaxtıń balası **Xalil Sultan Mirza** ózbasımshalıq penen **1405-jıldıń 18-mart** kúni Samarqandtı iyelep, ózin Mawarawnnaxrdıń joqarı húkimdarı dep daǵazalaydı. **Pirmuxammedti**ń jolın tosıp, onıń rejelerin buzıw niyetinde hátte ol Ámiwdáryanıń oń tárepindegi jerlerdi de óz hákimiyatına qosıp aladı.

Xalil Sultan babasidan qalğan ġáziynelerdiń arqasında Sahıpqırannıń abıraylı adamları hám aqsúyeklerdiń belgili bir bólimin óz qaramaǵına awdarıp Mawarawnnaxr tariyxın iyelep alğan bolsa da, biraq kóp waqıt ótpey ol Ámir Temurdiń sadıq ámirleri, wálayat nayıpları hám shaxzadaların kúshli narazılıǵı hám bas kóteriwine dus keledi. Birinshi bolıp, Túrktan jáne Fergananıń hákimi ámir **Xundaydat** penen **Shayx Nuritdin** Xalil Sultangá qarsı kóterilis kóteredi. Hátte Xalil Sultannıń inisi **Sultan Xuseyin Mirza** Ámiwdáryanıń shep jaǵası wálayatlarında óz hákimiyatın ornatiw niyetinde aǵasınaqarsı bas kóteredi. Óz nábwetinde Ámir Temur taxtıń nızamlı miyrasxori **Pirmuxammed** Ámiwdáryadan keship ótip, **Xalil Sultangá** qarsı Nasafqa qaray atlanısqa shıǵadı. Mawarawnnaxrda baslanǵan dinastiya gúresleri usılay hawij alıp ketedi.

Aqıbette mámleket ıdırıp, ayırım wálayat húkimdarları hákimi tolıq bólip aladı. **Pirmuxammed 1407-jıl 22-fevralda** wáziri **Pir Áliy Taz** bassılıǵındaǵı til biriktiriwshilerdiń qolında óledi. **1408-jıl 22-aprel** kúni Qaraquyınlı türkmenlerdiń qawim bassısı **Qara Yusup** penen bolǵan urısta **Miranshax** qaza boladı. Ázerbayjan hám Irak Temuriyler qolınan ketedi.

1409-jıl báhárde Mawarawnnaxrda jaǵday jáne de keskinlesedi. **Ámir Xudaydad** Uratóbe hám Shahruhiya qalasın ańsat ġana qolǵa kirgizip, Samarqand tárepke atlanıs jasaydı. **Sheraz** qasındaǵı Zarafshan dáryasınıń boyında júz bergen sawashta **Xalil Sultan** áskerleri jeńiliske ushıraydı, ózi bolsa tutqınǵa alınadı.

Shahruh hákimiyatınıń dúziliwi. Usı dáwirde Xorasaındaǵı ámirler kóterilisın bastırıwǵa úlgergen Shahruh endilikte barlıq itibarın Mawarawnnaxrǵa qaratadı. Sebebi, ol ata jurtındaǵı hádiyselerge nemquraylı qaray almas edi. **1409-jıl 25-aprelde** ol Ámiwdáryadan ótip, Samarqandqa qaray atlanıs jasaydı. Bes jıl dawam etken óz ara gúres hám kóterilisler xalıqtıń qatań narazılıǵına sebep bolǵan edi. Temuriyzadalar hám ámirler ortasındaǵı gúreske juwmaq jasaw maqsetinde Shahruh baslaǵan háreket mám-

leket puqaralariniń kóplegen qatlamları tárepinen quwatlandı. Sol sebepli Mawarawnnaxrdaǵı ózbasımshalıqlarǵa shek qoyılıp, Mawarawnnaxr hám Xorasanda óz húkimdarlıǵın ornatadı jáne mámlekette tınıshlıq hám abadanshılıq ornatiwǵa muwapıq boladı.

Shahruhniń uzaq húkimdarlıǵı dáwirinde Ámir Temur saltanatınıń tiykarǵı bólimi onıń qol astında saqlanıp qalsa da, biraq bul úlken mámleket eki mámleketke bólingen edi. Olardan biri Ámiwdáryadan túslikte jaylasqan **Shahruh** basshılıǵındaǵı mámleket bolıp, onıń orayı **Xırat** qalası edi. Ekinshisi bolsa, Ámiwdáryadan arqada Mawarawnnaxr hám Túrktan aymaǵında Ulúgbek basshılıǵındaǵı mámleket bolıp, **Samarqand** onıń paytaxtı edi.

1. Ámir Temur saltanatınıń tarqalıw sebepleri nede?
2. Siz Xalil Sultannıń háreketin qalay bahalaysız?
3. Shahruh Mırza qashan Samarqandqa atlanıs jasadı, ne ushin onı xalıq quwatladı?
4. Oylap kóriń, eldiń tarqalıwı usı el puqaralarınıń turmısına qanday tásir etedi? Eldi aman hám pütün saqlaw ushin neler islew kerek?

36-§. MİRZA ULUGBEKTİŇ HÚKIMDARLIǴI DÁWIRINDE MAWARAWNAXR

Tayanış túsinipler: *Ulúgbektiń siyasiy maydangá shıǵıwı; Ulúgbektiń ishki hám sırtqı siyasatı; Ulúgbek qayǵılı waqıyası.*

Ulúgbektiń – Mawarawnnaxr húkimdarı. 1409-jılı **Shahruh** Samarqandtan Xıratqa qaytıw aldında on bes jaslı **Mırza Ulúgbek**ti Mawarawnnaxr hám Túrktanǵa hákim etip tayınlaydı. **Ulúgbek** (1394-1449) Mawarawnnaxr menen Túrktanınıń hákimi dep daǵazalansa da, tiykarında onıń hákimiyatı dáslep tek ǵana Samarqand, Buxara

Mirza Ulúgbek

hám Nasaf wálayatları menen ğana sheklener edi. Sebebi, **Shahruh** tárepinen Fergánadan tap Uzgenge shekem — **Amirak Axmetke**, Xisar Shadmandı **Muxammed Jáhángir** ıqtıyarına berilgen edi. Túrktan **Shayx Nuratdinniń** qaramaǵında edi. Sol waqıtta ol **Uluǵbekti** de, **Shahruhtı** da tán almaytuǵın edi. Sonıń ushın da, mámleket tınısh emes edi.

Shayx Nuratdin Túrktan menen qanaatlanbaydı. **1410-jıl 20-aprelde** Samarqandtıń qasındaǵı **Qızılrawat jerinde** kóterilisshi awqamlaslar menen **Mirza Uluǵbek** armiyası ortasında sawash boladı. Sawashta **Uluǵbek** jeńiliske ushırıp, Kalifke qaray sheginedi. **Shahruh** Samarqandqa jetip kelip, **Shayx Nuratdin** kóterilisin bastıradı. **1412-jıldan** baslap Mawarawnnaxr hám Túrktandı tolıq basqarıw 18 jasar Uluǵbektiń qolına ótedi. **Uluǵbek 1414-jılı** Fergana hám Qashqardı iyeleydi.

1413-jılı Shahruh tárepinen Xorezm Altın Orda xanlarınıń qaramaǵınan qaytarıp alıńannan soń, Uluǵbek mámleketiniń batıs hám túslik shegaralarınıń qawipsizligi turaqlasqan bolsa da, biraq onıń arqa-batıs hám arqa shıǵıs tárepleri ele qaweterli edi. Sol sebepli **Uluǵbek** Deshti Qıpshaqta baslanǵan óz ara kelispewshilikke jáne Mongolstanda háwij alǵan ishki gúreslerge tuwrı itibar beriwge hám aralasıwǵa májbúr boladı.

Uluǵbek ákesiniń razılıǵı menen **1425-jıldıń erte bahárinde** Mongolstanǵa atlanıs jasadı. *Issı kól janında* júz bergen soqlıǵısıwda **Uluǵbek** mongollar üstinen jeńiske erisedi hám jergilikli qarsı kúshlerdi jeńip, mámlekettiń shıǵıs shegaraların bekkemleydi. Qolǵa kirgizilgen oljalar arasında eki bólek *nefrit* tası da bar edi. Keyinirek bul nefritten Ámir Temur mavzoleyi ushın qábir tası soqtırıladı. Mongolstanda bolǵan bul urısta **Uluǵbek** erisken bul jeńistiń belgisi retinde Jizzax janında *Jılan ótti* jirasında hijriy esap penen **828-jılı Uluǵbek** tárepinen jartasqa oyıp jazılǵan ózine tán «zafarnama» házirgi kúnge shekem saqlanǵan. Deshti Qıpshaqqa qarsı júrgizilgen atlanısta **Uluǵbektiń** awmeti kelmeydi. Ákesi **Shahruhtıń** kóp

ásker menen jetip keliwi ǵana **Uluǵbek**ti qáwipten saqlap qalǵan.

Taxt ushın gúres. Shahruh **1447-jıl 12-márt** kúni aqlıǵı **Sultan Muxammed** kóterilisın bastırıw waqtında Rey wálayatında ornına miyrasxor belgiliwge úlgermey dúnyadan ótedi. Shahruhtıń óliwi menen-aq Xorasan hám Mawarawnnaxrda temuriy shaxzadalar ortasında taji-taxt ushın gúres jáne háwij alıp, mámleket turaqsızlıq hám tereń sociallıq-siyasiy qıyınshılıqlarǵa duwshar boladı. Ádette taxtqa Shahruhtıń tuńǵış balası **Uluǵbek** otırıwı kerek edi. Biraq taxttı Baysunǵurdıń balası **Alauddawla** iyeleydi. Taji-taxt ushın gúres jáne baslanadı.

Ózbasımsha shaxzadalar **Uluǵbek**ke qarsı háreket baslaydı hám **1447-jıl**dıń báhárinde **Alauddawla** Uluǵbek-tiń úlken balası **Abdullátipti**ń ármiyasın tas-talqan etip, tutqınǵa aladı. **Uluǵbek Alauddawla** menen pitim dúziwge májbúr boladı. Oǵan baylanıslı **Abdullátip** azat etiledi, **Uluǵbek** bolsa Xırat hám Xorasańǵa bolǵan dawasınan waz keshedi. Biraq kóp ótpey pitim buzıladı. **1448-jıl**dıń báhárinde **Uluǵbek** hám **Abdullátipti**ń 90 mıń adamlıq birlesken armiyası **Xıratqá** atlanıs jasaydı. Tarnap janında bolǵan sawashta **Alauddawlanı**ń ármiyası tas-talqan etilip, Xırat qolǵa kirgiziledi. **Uluǵbek** Xorasanda **Abdullátipti** qaldırıp, ózi Samarqandqa qaytadı. Sebebi, Mawarawnnaxrda **Uluǵbek**ke qarsı kóterilis baslanǵan edi.

Abdullátip, babası **Shahruhtı**ń Xırattaǵı taxtına otırıwǵa miyassar bolsa da, biraq onda ákesine bolǵan qáhár (dushpanlıq) payda boladı. Jeńis haqqında dógerek átirapqa jiberilgen fath (jawlap alǵanlıq haqqında xabar) namalarda **Abdullátipti**ń atı inisi **Abduláziz**den keyin tilge alıńǵanı, Ixtiyaritdin qorǵanındaǵı ǵáziyne **Uluǵbek** tárepinen alıp qoyılǵanı asa ketken hámelparaz jáne mal-dúnyaǵa ósh **Abdullátip** ushın sebep boladı. Ol ákesiniń dushpanları menen jasırın tárizde til biriktirip, tez de **Uluǵbek**ke qarsı háreket baslaydı. **Abdullátip** Xıratqa barı-joǵı on bes kún hákimlik qıladı. **Abılqasım Babur**

áskerleriniń qalaǵa jaqınlasıp kiyatırǵanının xabar tawıp, qalanı sawashsız bosatıp, Mawarawnnaxr tárepke qashadı. **Uluǵbek**tiń pármanı menen Balxqa nayıb bolıp saylanǵannan soń, wálayatta «*tamǵa*» salıǵın biykar etip, sawdagerlerdi óz tárepine awdırap aladı. Ákesinen narazı bolǵan ámirlerdi átirapına toplaydı. Hátte **Abılqasım Babur** menen baylanısıp, onıń menen birlesirip **Uluǵbek**ke qarsı gúreske shıǵadı. Solay etip, **Abdullátip** óz ákesine qarsı ashıqtan-ashıq dushpanlıq jolına ótedi.

Uluǵbek qayǵılı waqıyası. Mámlekettiń pútinligin saqlap qalıw ushın **Uluǵbek**te óziniń kóterilishi hám mákkar balasına qarsı atlanıs jasawdan basqa ilajı qalmaydı. Biraq mámlekette siyasiy jaǵday keskinlesip, **Uluǵbek**tiń jaǵdayın jáne de qıynlastıradı.

Uluǵbek Xıratán Samarqandqa qaytarda aldınǵı tárepten Deshti Qıpshaq kóshpelilerdiń hújimine duwshar boladı. **Abulxayırخان** basshılıǵındaǵı kóshpeliler sol waqıtta Tashkent, Shahruhiya, Samarqand hám Buxara átirapındaǵı awillardı talap, patsha jáne iri hámeldarlardıń qala átirapındaǵı sharbaqların hám sarayların wayran etedi. Eki tárepten kelgen dushpanlar menen bolǵan soqlıǵısıwlar nátiyjesinde **Uluǵbek**tiń áskerleri qattı jaradar bolıp, hálsirep qaladı. Sol waqıtta Samarqandta waqıtsha nayıb etip qaldırılǵan **Uluǵbek**tiń kishi balası **Abduláziz**ge qarsı Samarqand ámirleriniń narazılıǵı kúsheyip, **Uluǵbek** onı saplastırıwǵa májbúr boladı.

Ákesiniń qıyın ahwalda qalǵanın baqlap turǵan **Abdullátip** qolay pursattan paydalanıp, bas kóteredi hám Ámiwdáryadan keship ótip, Termiz, Shaxrisabz hám Xuzardı ańsat ǵana basıp aladı. Soń Samarqandqa qaray jol aladı. **1449-jıl oktyabrde Damashq awılı** janında qattı sawash boladı hám bul sawashta **Uluǵbek** jeńiledi, Samarqand ámiri **Miranshax Qawshin** qala dárwazaların bekitip **Uluǵbek**ti ishke kirgizbeydi. Ol Shahruhiyaǵa da kire almaydı hám **Abdullátip**ke táslim bolıwǵa májbúr boladı. Qala qazısı **Shámsitdin Muxammed Miskinniń** qarsılıǵına qaramastan, **Abdullátip** ilim bóliminiń dushpanı

bolğan ulamalardıń jasırın sheshimin shıǵarıp, ákesiniń óltiriliwin uyımlastıradı. **1449-jıl Mirza Ulughbek** 55 jasında qayǵılı ólim tabadı.

Solay etip, **Ulughbek** Mawarawnnaxrdı qırıq jıl basqardı. Bul dáwirde mámlekettiń siyasiy turmısında keskin gúrestiń dawam etkenligine qaramay, mámleketti bekkemlewge, mámleket birligin saqlap qalıwǵa hám mádeniy turmistı jaqsılawǵa, rawajlandırıwǵa háreket etti.

1. Ulughbek qalay Mawarawnnaxr húkimdarı boldı?
2. Ulughbek ne ushın hám qay jerlerge áseriy atlanıslar qıldı?
3. Shahruh óliminen keyin qanday waqıyalar júz berdi?
4. Ulughbektiń qayǵılı táǵdiri haqqında aytıp berıń.
5. Ulughbek 40 jıllıq húkimdarlıq etken waqtında mámleketti basqarıwda nelerge itibar berdi?
6. Padarkush Abdullátip haqqında sizde qanday kóz qaras payda boldı?

37-§. TEMURIYLER SALTANATINIŇ DAǒDARISQA JÚZ TUTIWÍ

Tayanış túsinikler: *siyasiy turaqlılıq, saltanattıń tarqalıwınıń baslanıwı, Xorasandaǵı jaǵday.*

Siyasiy turaqsızlıq. **Ulughbek** óltirilip, aradan bir neshe kún ótkennen soń, **Abdullátip** taxt dawagerlerinen qutılıw maqsetinde óz inisi **Abdulázizdi** jáne atasına sadıq bolğan ámirlerdi óltirip, temuriylerdiń Mawarawnnaxrdaǵı taji-taxtıń tolıq iyelep aladı. Mámleket puqaraları tárepinen «*pádárkúsh*» («ákesin óltirgen») dep ğargıs alğan **Abdullátip** hám onıń tárepdarları taxtta uzaq waqıt otıra almadı. Aradan altı yarım ay óter-ótpes **Abdullátipke** qarsı sarayda jasırın til biriktirilip, ol óltiriledi.

Qarama-qarsı kúshler Samarqandta Shahruhtıń aqlıǵı **Mirza Abdullanı**, Buxarada Miranshaxtıń aqlıǵı **Abıw Saidti** húkimdar etip kóteredi. Nátiyjede olar arasında hákimiyat ushın jáne gúres baslanadı.

Mawarawnnaxr hám Xorasanda úzliksiz dawam etip turǵan óz ara gúresler Deshti Qıpshaqtaǵı húkimdarlar

ushın jüdá qolay keledi. **1451-jılı Abulqayırxan** úlken armiya menen **Ábiw Said** járdemi hám qatnasıwında Tashkent, Chinaz jáne Jizzax arqalı Samarqandqa **Mirza Abdullağa** qarsı atlanıw etedi. Sheraz awılı qasında *Bulungur kanalınıń boyında* sawash boladı. Óz ara soqlıǵısıwda **Mirza Abdulla** jeńiledi hám sawashta qurban boladı. Solay etip, **Abulqayırxannıń** járdeminde **Ábiw Said** Samarqandtı iyelep, Mawarawnnaxrğa hákim bolıp aladı.

Xorasan bul dáwirde Shahruhtıń aqlıǵı **Abulqasım Babur** qaramaǵında edi. Xorasanda siyasiy tarqalıw jüdá háwij alıp ketedi. Temuriyler dáwiriniń tariyxshılarınıń jazıwınsha, bul dáwirde Xorasan on bir bólekke bólinip ketedi. Olardıń arasında urıs-talaslar toqtawsız dawam eter edi. **1457-jılı Abulqasım Babur** ólgennen soń, jaǵday jáne de qıyınlasadı. Xorasanda da, Xıratta da hákimiyatqa dawa qılıwshılar kóp bolsa da, biraq olardıń birewide mámleketti basqara alıw kúshine iye emes edi. Bunday qolaylı jaǵdaydan paydalanǵan **Ábiw Said 1457-jılı** Xırat taxtıń iyeleydi hám saltanattıń eki bólegin birlestiriwge muwapıq boladı. Biraq wálayat hákimleriniń ǵárezsiz húkimdarlıqqa umtılwılarına, tarqalıwǵa shek qoya almaydı. Ásirese, onı **Abulqasım Babur**dan Xorezmdı iyelep alǵan Omarshayx Mirza áwladı **Sultan Xuseyin**niń kóterilisleri hámmeden kóbirek táshwishlendiredi.

1469-jıldıń erte báhárinde **Ábiw Said** Ázerbayjan, Batis Iran hám Irakqa shekem bolǵan wálayatlardı iyelep turǵan túrkmenlerge qarsı sawashta óledi. Ákesiniń óliminen soń, **Ábiw Said**tiń miyrasxorları **Sultan Xuseyin** menen soqlıǵısıwǵa júrek ete almay, Mawarawnnaxrğa qaytadı. **1469-jıl 24-martta Sultan Xuseyin** Xorasannıń hákimi sıpatında dábdebe menen Xıratqa kirip keledi. Nátiyjede Temuriyler saltanatı jáne eki ǵárezsiz bólekke: **Sultan Xuseyin** húkimdarlıǵındaǵı Xorasan hám **Ábiw Said** ulı **Sultan Axmet** húkimdarlıǵındaǵı Mawarawnnaxrğa bólinedi.

Питраңқılıқ. Mawarawnnaxrda **Ábiw Said**tiń balaları: dáslep **Sultan Axmet** (1469—1494), keyin **Sultan Maxmud** (1494—1495) hám keyinirek Maxmudtıń balası

Sultan Áliy (1498-1500) gárezsiz hákimlik etedi. Biraq Mawarawnnaxrda tarqalıw jáne de háwij aladı. Bul waqıtta Mawarawnnaxr óz ara kelispey átırǵan temuriy shaxzadalar basshılıq etip turǵan kóplegen wálayatlarǵa bólinip ketken edi. Mámleket, el-jurt basına úlken táshwishler túsken waqıtlarda din ulamalarınan biri **Xoja Ubaydulla Axrar** músiybetlerdi joq etiw jolında bir neshe márte belsendilik kórsetken edi. **1454-jılı** Xırat hákimi **Abulqasım Babur** Mawarawnnaxrǵa bastırıp kirip, Samarqandtı qorshawǵa alǵanında **Xoja Ubaydulla Axrar** dáw-jánjelge qatań aralasıp, qarsılasardı jarastırdı.

Sultan Xuseyin hám Aliysher Nawayı. **Sultan Xuseyin Bayqara** Ámiwdáryanıń túsligindegi jerlerge húkimdar bolıp, qaramaǵındaǵı Xorasan, Xorezm jáne Shıǵıs hám Arqa Iran wálayatların birlestirgen edi. Ol 40 jıl húkim súrgen temuriylerdiń sońǵı iri húkimdarı bolıp, onıń dáwirinde shaxzada hám ámirlerdiń ózbasımshalıǵına qaramay, mámlekettiń xojalıq jáne mádeniy turmısın jaqsıladı. Xorasannıń abadanlasıwında, rawajlanıwında óz zamanınıń isbilermen hám dana húkimdarı **Sultan Xuseyin** menen bir qatarda ullı ádebiyatshı jáne mámleketlik isker **Áliysher Nawayı**nıń da xızmeti úlken boldı.

Áliysher Nawayı 1441-jılı Xıratta dúnyaǵa kelgen. Onıń ata-babası temuriyler sarayında xızmet etken. Sultan Xuseyin menen Áliysher bir mektepte oqıǵan. Olar balalıq waqtında-aq Xorasan húkimdarı **Abulqasım Babur** xızmetinde bolǵan. Onıń óliminen keyin 12 jıl dawamında basqa-basqa qalalarda jasaǵan. **Xuseyin** bul dáwirde dáslep Xorezmde, soń Xorasannıń Xırat, Obıvard, Nisa, Mashxad hám basqa wálayatlarında gezıp júrip, kúsh toplaı **Ábiw Said**qa qarsı kóterilis kóteredi. **Áliysher Nawayı** bul jıllarda, Mashxad hám Xıratqa oqıydı. Usı waqıtlarda-aq ol shayırlıq uqıbı sebepli úlken ataq alǵan edi. Jaslıqtan **Sultan Xuseyin** menen jaqın bolǵan **Áliysher** ózine **Ábiw Said**te dushpanlıq barın sezıp qalǵan soń, Samarqandqa barıp, belgili waqıt ol jerde jasawǵa májbúr boladı. Samarqandta ol ilim hám qosıqlar jazıw menen bánt boladı. Bul jerde ol belgili ilimpaz, filosofiya,

logika, huqiq, arab tili, ádebiyat hám poeziyanıń ótkir bilimdanı **Fayzullax Abullays Samarqandiyden** sabaqlar aladı. **1469-jılı Sultan Xuseyin** Xıratı iyelegennen soń, Nawayını óziniń qasına shaqırıp aladı. **Áliysherdi** ol dáslep *xatker* lawazımına, keyinirek bolsa *wázir* etip tayınlanadı.

Sultan Xuseyin húkimdarlıǵı dáwirinde **Áliysher Nawayı** mámlekette oraylasqan saltanat júzege keliwi, wálayatlardıń abadanlastırıwı, awıllarda diyqansılıq, qalalarda ónermentshilik hám sawdanıń keńeyip rawajlanıwı jolında xızmet kórsetti. **Áliysher Nawayı** ádebiyat, kórkem-óner hám ilim-bilimlendiriwdiń rawajlanıwı, xalıqtıń tınısh hám paraxatshılıqta jasawı tárepdarı edi.

Biraq **Sultan Xuseyin** mámleketi **Áliysher** kútkendey bolıp shıqpaydı. Suyurǵal tártibine tiykarlangan bul mámlekette, bir tárepten, wálayat húkimdarları, hátte miyrasxorlar **Badiuzzaman** hám **Muzaffar Xuseyin Mirza** kóterilisleri boldi. Ekinshi zulımlıq aqıbetinde Xırat hám wálayatlarında xalıq kóterilisleri kóterildi. Úshinshiden, óz máplerin gózlegen saraydıń ashkóz hámeldarları til biriktirip, onıń batpaǵına Sultan Xuseyindi de batıradı. Bunday ahwal, sózsiz, bas wázirlik wazıypasında turǵan dana Nawayınıń saraydan, hátte paytaxttan uzaqlasıwına alıp keledi.

Solay etip, **XV ásirdiń ekinshi yarımındaǵı** turaqsız siyasiy jaǵday sebepli Temuriyler saltanatı daǵdarısqa bet buradı.

1. Pádárkúsh Abdullátiptiń táǵdiri ne menen tamam boldı?
2. Sultan Ábiw Said qanday jol menen Mawarawnnaxrda hákimiyattı iyeleydi?
3. Xorasandaǵı jaǵday qanday edi?
4. Sultan Ábiw Said Xırat taxtıń qashan, qanday iyeleydi, qaysı sawashta qurban boladı?
5. Mawarawnnaxr tınıshlıǵı jolında Xoja Ubaydulla Axrardıń xızmeti nede?
6. Sultan Xuseyin Bayqara hám Áliysher Nawayı haqqında nelerdi bilip aldınıız?

38-§. SOCIAL-EKONOMIKALÍQ RAWAJLANÍW HÁM QURÍLÍS

Tayanish túsinikler: *ekonomikalıq turmus, ónermentshilik túrleri, ishki hám sırtqı sawda, pul qatnasıǵı, jer iyeligi, salıq túrleri.*

Ónermentshilik. Mawarawnnaxrdıń **Samarqand, Buxara, Tashkent, Shahruhiya, Termiz, Shaxrisabz, Qarshi** hám basqa kóplegen qalaları ónermentshilik orayına aylanadı. Qalalarda ónermentshilik aymaqlarınıń sanı artıp, kásip-óner menen baylanıslı bolǵan jańadan-jańa gúzarlar, kósheler, sawda orınları, ústi bastırılǵan bazarlar hám toqı (ústi gúmbez bazarlar)lar payda boladı. Kóplegen qalalarda zergerlik, músınshilik, iyne soǵıwshılıq, sawıt soǵıwshılıq, tas jonıwshılıq, shiyshe soǵıwshılıq, teri iylewshilik usaǵan ónermentshilik awıl-aymaqları bolǵan.

Orta ásir ónermentshiliginde gúlálshılıq eń rawajlangan kóp tarmaqlı tarawǵa aylanadı. Bul dáwirde tas jonıw, oǵan shıráy berip, oyma naǵıslar hám sulıw jazıwlar jazıw óneri jetilisedi. Samarqandta Bibixanım jome meshitinde Qurandı qoyıw ushın ornatılǵan úlken tas lavh (túbek), Góri Ámirdegi nefrit qábir tası, Shaxizinda (Shayxızinda) hám basqa jerlerdegi saxnalargá oyılǵan naǵıslar sızılǵan, oyıp jazılǵan ayatlar, marsiyalar hám tariyxıy sáneler jazıp qoyılǵan.

Samarqand ónermentshiliginde ásirese qaǵaz islep shıǵarıw ayrıqsha orın tutadı. Samarqand qaǵazı orta ásir Shıǵıs kalligrafiyasında belgili bolıp, onıń belgili bir bólegi shet úlkelerge shıǵarılǵan.

Qurılıs, aǵash oymashılıǵı. Bul dáwirde mámlekettiń úlken qalaları, tiykarınan Samarqand hám Xıratta qurılıs isleri keń háwij alıp qurılısshılardıń roli asıp ketedi. Gerbish órip, imarat qáddin kóteriwshiler «*banno*» dep, bas esik-arka jáne gúmbezlerge gúlli taǵa hám girixlar qaplap imaratqa bezew beriwshiler «*ustaz*» dep atalǵan.

Bul dáwirde aǵash soǵıwshılar rawajlangan. Sheber aǵash ustaları aǵash oymashılıǵı menen shuǵıllangan. Olar

nağıslı esikler, pánjereler, bağanalar, nağıslı dárwazalar, awqatlanatuğın stollar, gúrsiler hám basqa da kóplegen buyımlar islegen. Góri Ámir hám Shaxizindanıń ayatlar jazılğan nağıslı esikleri XV ásir xalıq ustalarınıń aғash oymashılıǵı ónerindegi eń siyrek gezlesetuğın úlğilerinen esaplanadı.

Sawda baylanısları. XV ásirde Temuriyeler uzaq hám jaqın ortadaǵı bir qatar qońsı mámleketler: Qıtay, Hindstan, Tibet, Iran, Rossiya, Volga boyı hám Sibir menen turaqlı túrde sawda-satlıq etetuğın edi. Shet mámleketler menen óz ara sawda-satlıqtı keńeytiwde temuriyelerdiń qońsı mámleketler menen alıp barǵan elshilik qatnasıqları úlken rol oynaydı. **Uluǵbek** hám **Shahruh** Qıtay menen turaqlı túrde elshiler almasıp turǵan. Olardıń zamanında Tibet hám Hindstan menen jaqsı qońsılıq qatnasıqlar ornatıladı.

Pul aylanısı. Ekonomikalıq rawajlanıw belgili dárejede usı dáwirde ótkerilgen pul reforması menen de baylanıslı edi. **Uluǵbek 1428-jılı** aylanıstaǵı *fulusiy pullar* reformasını ámelge asırdı. Uluǵbek jeńil salmaqta quyıp shıǵarılǵan hám aylanısta júrgen mayda pullardı biykar etti. Eski may-

* **Tamǵa — sawda baji, sawdagerlerden alınatuğın salıq.**

* **Fulus — mıstan soǵılǵan mayda pul.**

da pullardı jańasına almasıp, ishki sawdanıń fulusiy pullarına bolǵan talabın qanaatlandıırıw ushın bir waqıttıń ózinde ol Buxara, Samarqand, Qarshı, Termiz, Tashkent, Shahruhiya hám Andijan qalalarında teńge quyıw orınların shólkemlestirip, bir qıylı salmaqtaǵı fulus quyıp shıǵaradı jáne aylanısqa shıǵaradı. Xalıq ortasında «*fulusi adliya*» yaǵnıy «*ádil pul*» atı menen belgili bolǵan Uluǵbektiń bul jańa *fulusları* ishki usaqlap satıw sawdası ushın keń jol ashadı.

Sonıń menen birge **Uluǵbek** sırtqı sawdadan mámleket gáziynesine túsetuğın dáramattı kóbeytiw maqsetinde tamǵa salıǵın bir qansha asırdı.

Solay etip, **Ulug'bek** zamanında mámlekette ishki hám sırtqı sawdanıń keńeyiwi ónermentshilik ónerleriniń kólemin asırıp, kásip-óner tarmaqlarınıń rawajlanıwında tiykarǵı sebeplerdiń birine aylandı.

Diqqansılıq hám sharwashılıq. Mámlekette tez-tez júz berip turatuǵın óz ara ishki urıslarǵa qaramastan, XV ásirde de Mawarawnnaxr hám Xorasan awıllarında bir qansha abadansılıq isleri ámelge asırıldı. Jeke qánigeliklerdiń jańa jerlerdi ashıw, kanallar qazıp, baǵ kóteriw hám qarawsız qalǵan taslandı jerlerdi suwǵarıp, abadanlastırıw sıyaqlı miynetleri qolap quwatlanadı. Hátte bunday qánigeler bir-eki jıl dawamında hámme salıq hám tólewlerden azat etiledi.

Xojalıqtıń ekonomikalıq turmısında tiykarınan jaylaw sharwashılıǵı: *jısqıshılıq, tıyeshilik* jáne *qaramalshılıq* áhmiyetli orın tutqan.

Jer iyeligi. XV ásir dawamında Mawarawnnaxr hám Xorasanda aldındıday jer hám mülíkshiliktiń tiykarınan tórt túrdegi «*mülki diywaniy*» — mámleket jerleri, «*mülík*» — jeke menshik jerler, «*mülki waqım*» — medreseler hám meshitler qaramaǵındaǵı jerler jáne «*jámáát jerleri*» bolǵan. Suwǵarılatuǵın jerleriniń eń úlken bólegi mámleket mülki esáplangán. Bul jerlerge aldındıday mámleket húkimdarı sultan yamasa ámirler iyelik eter edi.

Temuriyeler dáwirinde mámleket jerlerin «*suyurǵal*» tárizde inám etiw keń tarqaladı. Suyurǵal iyeleri baǵındırıwshılıǵın kúsheytiw maqsetinde oraylıq hákimiyat bazıda olardıń qaramaǵındaǵı jer maydanların qısqartırar yamasa olardıń huqıqların sheklep, boysınbaǵan táǵdirde suyurǵal huqıqınan ayrılatuǵın edi hám basqa shaxsqa beriletuǵın edi.

Bul dáwirde bás húkimdar tárepinen iri mülík iyelerine jaqsı xızmeti ushın *tarxanlıq jarlıǵın* beriw keń tarqaladı. Tarxanlıq jarlıǵın alǵan mülík iyeleri barlıq salıq, tólem hám minnetlemelerden azat etilgen. Tarxanlıq jarlıǵı ádette ámirler, bekler, saray ámeldarları, saidler hám

basqa joqarı qatlam wákillerine berilgen. Bunday jarlıqtı alğan mülík iyesi atına «tarxan» sózi qosılıp ayılğan.

XV ásirde de aldınğı dáwirlerdegiydey júdá kóp jer hám suw meshit, medrese, xanaqah (sıyıńw ornı), mavzoley hám mazarlarğa biriktirilip, bunday jerler «*mülki waqım*» dep atalğan. Ádette, jer hám suwdan tısqarı kóplegen dúkán, kárxana, digirman, juwaz, bazar jaylar, kárwánsaraylar da wáqım etilip, olardan túsken dáramat meshit, medrese, táwipler úyi hám xanaqahlardıń qayta isleniwi, úskeleniwi, diniy oqıw ornınıń ġamxorshısına, oqıtıwshılarğa, táwip hám talabalarğa beriletuǵın napaqalar jáne músápirxana hám emlew xanalardıń kúndelikli qárejetleri ushın jumsalğan.

Salıq túrleri. Suwǵarılıp egiletuǵın diyqanshılıq jerlerinen alınatuǵın tiykarǵı salıq «**xiraj**» dep atalğan. Xiraj ónim yamasa pul túrinde tólengen. Ol ónimge hám jerdiń ónimdarlıǵına qaray belgilengen. Sonıń ushın dárya hám bulaq suwları menen suwǵarılatsuǵın egislik jerlerden xiraj óniminiń úshтен bir bólimi (33 %) muǵdarında alınğan. Suwǵarılmay egiletuǵın jerlerden ónimniń altıdan biri, yaǵnıy 16,5% ten segizden bir, yaǵnıy 12,5% muǵdarında salıq óndirilgen.

Mülík iyeleriniń bir bóliminen «**úsir**», yaǵnıy ónimniń onnan bir bólegi (10%) muǵdarında salıq alınğan. Bunday jerler ádette óz zamanınıń ilim-páni, bilimlendiriw hám ruwxıy turmısında belgili abırayǵa iye bolǵan ulamalar hám mashayıxlar qaramaǵında bolǵan. Sharwa mallarınan qırıqtan bir, yaǵnıy 2,5% muǵdarında zakat alınğan.

*** Begar — jergilikli xalıqqa júkletilgen saray, jámaát jayları, qorǵanıw hám suwǵarıw qurılımların jáne jol qurılıs jumıslarında ulwma xalıqlıq islep beriw májbúriyatı, muqáddes ulıwmalıq kómek.**

Tiykarǵı salıqlardan tısqarı miynetkesh xalıq *begar* (kómek) islerinde de qatnasqan. Begarda qatnasqan hár bir adam islew ushın kerekli ásbap-úskene hám jeterli azıq-awqatlardı ózleri menen alıp keliwi kerek bolǵan.

1. Temuriyler dáwirinde ónermentshilikniñ qanday túrleri rawajlandı?
2. Ağash ustashılıǵı, qaǵaz islep shıǵarıwshılıqtıń rawajlanǵanlıǵına mısallar keltiriń.
3. Sawda baylanısları qalay jolǵa qoyılǵan edi?
4. Ulıǵbektiń pul reforması hám onıń nátiyjeleri haqqında nelerdi bilip aldınıız?
5. Temuriyler dáwirinde diqqanshılıq qanday dárejede rawajlanǵan edi?
6. Temuriyler dáwirinde jer iyeliginiń qanday túrleri bolǵan?
7. Temuriyler dáwirinde qanday salıq túrleri bolǵan?
8. «Tarxan» jarlıǵı haqqında aytıp beriń.

Joaqarıdaǵı tema tiykarında tómendegi kesteni toltırın.

Ónermentshilik túrleri	Sawda baylanısları	Jer iyeligi	Salıq túrleri

ÁMIR TEMUR MÁMLEKETINIŃ KARTASI

VI B A P. XIV-XV ÁSIRLERDE PÁN HÁM MÁDENIYATTÍN ZAMANAGÓY SIVILIZACIYA RAWAJÍNDÁĞÍ ROLI HÁM ÁHMIYETI

39-§. BILIMLENDIRIW SISTEMASI

Tayanish túsiniqler: *Uluwmalıq Medreseler, Joqarğı Medrese.*

Medreseler iskerligi. Temur hám temuriyler dáwirinde medrese joqarı maǵlıwmat beretuǵın oray wazıypasın orınlaǵan. Mawarawnnaxr hám Xorasanda tiykarınan mámleket hám dáwletli adamlardıń esabınan qurılǵan kóplegen medreseler bar edi. Medresede ilahiyat penen birge dúnya pánleri: nızamshılıq (fiqh), logika, matematika (riyazat), geometriya (handasa), astronomiya, medecina, tariyx, geografiya, ádebiyat, poetika (ilmu aruz), arab tili hám onıń morfologiyası (qofiya) oqıtılǵan. Medresede eń bilimli, tájiriyбели qánigeler sabaq bergen. Olarǵa óz aldına is haqı tólenetuǵın edi.

1404-jılı Saraymúlkxanım Samarqandta óz kórki menen sol dáwirdegi basqa imaratlardan ajıralıp turatuǵın medrese qurdıran edi. Onda óz dáwiriniń belgili ilimpazları islegen.

Xirat aymaǵınıń ózinde 36 medrese bolıp, bul medreselerde hám usı aymaqta jaylasqan xanaqahlarda bilim alıw ushın túrli mámleketlerden talabalar keletuǵın edi.

Xirattıń átirapında jaylasqan ámir Feruzshax medresesi hám xanaqahı úlken abırayǵa iye edi. Injil anxarı boyında jaylasqan Ixlasiya medresesi hám Xalasiya xanaqahı Xusayn Bayqara húkimdarlıǵı dáwirinde qurılǵan.

Oqıtıw tańlaw tiykarında alıp barılıp, hár aylıq tańlawda bos talabalar túsirip qaldırılıp, oqıwdı tek kúshliler dawam ettirgen.

Uluǵbektiń pármanı menen **1417-jılı** Buxarada, **1420-jılı** Samarqandta hám **1433-jılı** Ğıjduwanda medreseler boy tikleydi. Hátte Buxara medresesiniń dárwazasına «*Bilim alıw hár bir musulman hayal hám*

er adamniñ minneti» degен sózler oyıp jazıp qoyladı. Mawarawnnaxrdıń bul úsh áyyemgi qalalarında qurılğan ilim orınları, tiykarınan Samarqand medresesi óz zamanınıń universiteti edi.

Ulugbektiń medresesi. 1420-jılı ashılğan Samarqand medresesi eki qabatlı, eliw ójireli bolğan. Hár bir ójire úsh xanağa: qaznaq (qoyma), jataqxana hám sabaq tayarlaw bólmelerine bólingen. Medresede sol zamannıń sheber ilimpazlarınan máwlana **Shamsitdin Muxammed Hawafiy** jetekshi medrese oqıtıwshısı bolğan. Orta ásirlerdiń belgili ilimpazları **Qazizada Rumiy, Ğıyasitdin Jamshid Kashaniy, Mirza Ulugbek** hám onıń shákirti **Alawatdin Áliy Qusshılar** túrli pánlerden sabaq bergen. Medrese ashılğan kúni birinshi sabaqtı **Shamsitdin Muxammed Hawafiy** oqıǵan, sabaqta bilimge qushtarlardan toqsan adam qatnasqan. Medresede astronomiyadan sabaqtı **Qazizada Rumiy** bergen. Medresede keminde 15—16 jıl bilim alıp, onıń baǵdarlaması boyınsha pánlerdi tolıq ózlestirgen hám imtixanlarda óz bilimin kórsete alǵan bilimge qushtarlarǵa **sanad** (guwalıq) jazıp berilgen.

Sol dáwirde Samarqandta Ulugbek medresesinen basqa Xanım, Qutbitdin Sádır hám Muxammed Sádır medreseleri de bar edi.

Medrese hám xanaqah tırlawshıları pánniń túrli tarawlarınan kóplegen kitaplardı talqılaytuǵın edi. Ámir Temur hám onıń áwladlarınıń saraylarında dúnya hám orta ásirdiń tawılmaytuǵın shıǵarmaları saqlanıp kiyatırǵan bay kitapxanaları bar edi. Samarqandta Ámir Temur hám Ulugbektiń, Xiratta Shahruh, Baysunǵır, Xuseyn Bayqara hám Áliysheer Nawayınıń bay kitapxanaları bar.

1. Temur hám Temuriyler dáwirinde qanday wazıypalar orınlangan?
2. Medresede qanday pánler oqıtılǵan?
3. Medresede oqıtıw sisteması qalay dúzilgen?
4. Ulugbek medresesiniń iskerligi haqqında aytıp beriń.
5. Temuriyler dáwirinde kitapxanalardıń áhmiyeti haqqında óz pikirinińizdi bayan etiń.

40-§. ANÍQ PÁNLERDÍN RAWAJLANÍWÍ

Tayanish túsinipler: *ilim-pán orayları, matematika hám astronomiya pánleriniñ rawajı, ulamalardıñ ilimiy miyrası, Samarqand akademiyası, observatoriya.*

Ilim-pán orayları. XV ásirde **Samarqand** hám **Xiratta** ilimpazlar, shayırlar, kompazitorlardıñ úlken toparı toplanğan edi. Ilim-pán hám sanaattıñ rawajlanıwda zamanınıñ mádeniy ortalıǵında tárbiyalanıp, jaslıǵınan-aq belgili ilimpaz sıpatında shuxrat qazangan **Uluǵbek**tiñ úlesi júdá ullı. **Uluǵbek** mámleketti basqarıw menen bir qatar, ilimiy isler menen shuǵıllanadı, ilimpazlardıñ pikirlesiwinde aktiv qatnasadı. Uluǵbek penen birge jasaǵan Axmet Ferganiy, Ábiw Nasır Farabiy, Muxammed Xorezmiy, Ábiw Rayxan Beruniy hám Ibn Sina shıǵarmaların jaqsılap úyrenedi. Bul ullı oyshıllardıñ shıǵarmaları arqalı ol qádimgi yunan ilimpazları Aflatun, Arastu, Gipparx, Ptolomeylerdiñ lirikalıq shıǵarmaları menen de tanıadı.

Astronomiya hám matematika tarawında erisilgen ullı jetiskenlikler Temuriyeler mámleketinde úlken shuxrat keltirdi. Bul shuxrat birinshi náwbette Uluǵbek atı menen baylanıslı.

Uluǵbek observatoriyası. Samarqandta óz átirapında toplanğan belgili ilimpazlardıñ tikkeley qatnasıwında hám olardıñ járdeminde **Mirza Uluǵbek 1424-1429-jılları** qala janındaǵı Obirahmat kanalı boyında observatoriya qurdırdı. Házirge shekem ilimpazlardıñ qızıǵıwshılıǵın oyatıp kiyatırǵan bul úlken imarattıñ biyikligi 31 metr edi.

**Uluǵbek
observatoriyasının
ishki kórinisi**

Ǵıyasitdin Jamshid basshılıǵında observatoriyanıñ tiykargı ólshew ásbap-úskenesi — úlken sekstant ornattılǵan. Samarqand sekstantı sol dáwirde Shıǵısta belgili bolǵan sekstantlardıñ eñ úlkeni esaplangan.

Uluġbek observatoriyasınıń qasında óz zamanınıń bay kitapxanasın shólkemlestiredi. Bul kitapxanada ilimniń derlik barlıq tarawlarına tiyisli shama menen on bes mın tomnan ibarat kitap saqlanġan.

Uluġbektiń belsendili qatnasıwı menen Uluġbek observatoriyası sol zamannıń sharayatlarına qarap jetiliskeń astronomiyalıq ásbap hám úskeneler menen úskenelengen joqarı dárejedegi ilim ornına aylandı. Observatoriyada Uluġbek penen birge ataqlı matematik hám astronomlardan «*Aflotuni zamon*» dep atalġan **Qazizada Rumi, Ğıyasitdin Jamshid Kashaniy**, «*óz dáwiriniń Ptolomeyi*» atı menen dańq shıġarġan **Áliy Qusshı** hám kóp ġana basqa ilimpazlar ilimiy baqlawlar hám izertlewler alıp baradı. Qullası, Uluġbek Samarqandta pútkil bir astronomiya mektebin payda etti.

* **Akademiya** — joqarı ilimiy shólkem.

* **Observatoriya** — aspan denelerin izertlew ushın arnawlı úskenelengen ilimiy mekeme hám sol mekeme jaylasqan imarat.

* **Sekstant** — aspan jaqtılandırıwshılarınıń biyikligin belgilew ushın mólsherlengen ayna — shaġılıstırġıshlı ásbap.

Observatoriyada alıp barılġan baqlaw hám izertlewler sebepli **1018** qozġalmas (turaqlı) juldızlardıń ornı hám jaġdayı anıqlanıp, olardıń astronomiyalıq kestesi dúziledi. Observatoriyada alıp barılġan izertlewlerdiń nátiyjesinde tiykarınan matematika hám astronomiyaġa baylanıslı bir qatar bahalı miynetler jaratıldı.

Uluġbektiń úlken shıġarması «*Ziji jadidi Koragoniy*» (Kuraganiydiń jańa astronomiyalıq kestesi) atlı kitabı. «*Ziji jadidi Koragoniy*» tiykarınan eki bólimnen: keń kirisiw hám 1018 qozġalmaytuġın juldızlardıń ornı hám jaġdayı anıqlanıp berilgen kestelerden ibarat. Uluġbektiń astronomiyalıq kestesi sol zamandaġı soġan uqsas kesteler arasında joqarı dárejede anıqlıġı menen ajıralıp turadı. Sonday-aq, Uluġbektiń jıl esabın házirgi esap-sanaqlarġa salıstırsaq, ol barı-joġı bir minut, eki sekund pariq qıladı.

Bul XV ásir ushın júdá joqarı anıqlıq bolıp házirgi zaman ólsheplerine júdá jaqın.

Uluǵbek «*Tariyxı arbá ulus*» (Tórt ulıs tariyxı) atlı tariyxıy shıǵarma jáne muzıka ilimine baǵıshlangan bes kitapsha da jazǵan. Uluǵbektiń astronomiya mektebi óz dáwiriniń ózine tán akademiyası edi. Uluǵbektiń átirapında shólkemlesken 100 den aslam ilimpazlardıń óz bawırında jetilistirgen atı dúnyaǵa belgili Samarqand observatoriyası sol wazıpanı ótegen. Belgili francuz filosofi, jazıwshı hám tariyxshı ilimpaz **Volter** (1694—1778) «*Uluǵbek Samarqandta bolıp akademiyaǵa tiykar saldı. Jer sharın ólshewge buyırq berdi hám astranomiyaǵa tiyisli kestelerdi dúziwde qatnastı*», — dep jazǵan edi. Uluǵbektiń astronomiya mektebi orta ásirler musulman Shıǵıs astronomiyasınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetti.

* «**Samarqand akademiyası**» — 1004-jılı Xorezmde shólkemlestirilgen «**Danishpanlar úyi**»nen (Mamun akademiyası) keyingi ekinshi «**Dor ul-ilm**» edi.

1. XV ásirde qaysı qalalar ilim-pánniń orayları edi?
2. Uluǵbektiń ilim-pándi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. Uluǵbektiń observatoriyası hám onıń ilimiy áhmiyeti haqqında aytıp beriń.
4. «*Ziji jadidi Koraganiy*» shıǵarmasınıń áhmiyeti neden ibarat edi?
5. Anıq pánlerdiń rawajı qanday aqıbetke alıp keliwi múmkin edi?

41-§. ÁDEBIYAT

Tayanış túsinipler: *klassik ádebiyat wákılleri, tariyxshı.*

Klassik ádebiyat wákılleri. Orta Aziya xalıqları ádebiyatı kórkemlik usılı jaǵınan jetilisti, jańa basqıshqa kóterildi. Prozada da, poeziyada da kóplegen bahalı kórkem hám lirikalıq shıǵarmalar payda boldı. Orta Aziya xalıqlarınıń, atap aytqanda ózbek hám tájik ádebiyatınıń ortasında óz ara baylanıs hám doslıq keńeydi jáne bekkemlendi. Awdarma ádebiyatı júzege keldi. Kórkem

ádebiyattıń ósiwi menen tıǵız baylanıslı jaǵdayda ádebiyattı izertlew ilimi de rawajlandı, qımbatlı ilimiy shıǵarmalar dóretildi.

Durbek tárepinen qayta islengen «*Yusup hám Ziliyx*» dástanı, tashkentli shayır **Ataiy**dıń qosıqlar toplamı sol dáwir kórkem ádebiyatınıń dúrdanaları edi.

Bul dáwirdegi ózbek shayırlarınıń ishinde **Lutfiy** (1366—1465) ayrıqsha orın tutadı. Nawayıǵa shekem ózbek poeziyasında **Lutfiy**dıń dárejesine jetetuǵın shayır bolmaǵan. Ol bir ǵana ózbek tilinde shıǵarmalar dóretip qoymay, al tájik tilinde de qasida (táripler)lar jazdı. **Lutfiy**dıń dóretiwshiliginde haqıyqatlıqtı hám ádalatlıqtı súyiwge, bawırman hám adamgershilikli bolıwdı úgit-násiyat qılıwǵa, ilim hám kórkem-ónerdi súyiwge shaqıratuǵın pikirler úlken orın alǵan.

XV ásir kórkem ádebiyatınıń rawajlanıwında ullı mámleketlik isker, ullı shayır, ilimpaz, oyshıl **Áliysher Nawayı (1441-1501)** hám ullı parsı-tájik shayı **Ábduraxman Jámiy (1414-1492)** dıń úlesleri oǵada ullı edi. **Nawayı** óziniń pútkil xızmetin hám dóretiwshiligin insannıń baxtı-saadatı ushın gúreske, xalıqtıń tınıshlıǵına, óz ara urıslardıń aldın alıwǵa, abadanlastırıw islerine, ilim-pánniń, kórkem-óner jáne ádebiyattıń rawajlanıwına baǵıshladı. Ol ózbek ádebiy tilin, ózbek klassik ádebiyatın jańa rawajlanıw basqışına kóterdi. **Nawayı** otızdan aslam iri kórkem shıǵarmalar jazdı, «*Xamsa*», «*Xazoyin ul-maoniy*», «*Maxbub ul-qulub*», «*Lison ut-tayr*» sol ayılǵan shıǵarmalarınan bolıp esaplanadı.

Ózbek xalqınıń ullı shayı hám oyshılı **Áliysher Nawayı** óziniń bahası joq shıǵarmalarında kótergen joqarı dárejedegi insan súyiwshilik ideyaları menen dúnya ádebiyatınıń ullı kórkem-óner wákilleriniń qatarınan óziniń múnasip ornın iyeledi. **Ábduraxman Jámiy Áliysher Nawayı**nıń zamanlası, ustazı hám dostı edi. Olardıń doslıǵı, birge islesiwı ózbek hám tájik xalıqları doslıǵınıń jáne birliǵiniń jarqın tımsalı.

Áliysher Nawayı

Eger bul ulli insandı áwliye desek, ol áwliyelerdiń áwliyesi, oyshul desek, oyshullardıń oyshulı, shayır desek shayırlardıń sultanı.

Islam KARIMOV «Joqarı ruxiyat – jeńilmes kúsh».

Tariyxshılar. Tariyx iliminiń iri belsendilerinen biri **Mirxand** (1438-1498) bolıp, onıń haqıyqıy atı **Muxammed Xavandshax ibn Maxmud** edi. Ol Balxta tuwılğan bolsa da, ómiriniń derlik kóp bólegin Xiratta ótkizedi. **Mirxand**nıń ata-babaları tiykırı Buxaralı bolıp, fiqh ilminde zamanınıń jetisken ilimpazları sıpatında dańqı shıqqan. **Mirxand** haqqında maǵlıwmatlar júdá az. Ol haqqında ayırım maǵlıwmatlar aqlıǵı Xandemir tárepinen jazıp qaldırılğan: «*Atamız janob ámir Xovand Muxammed jigit waqtında túrli ilimlerdi úyreniw hám názik paziyletlerin kamalǵa jetkiziw jolında tırsqaqlıq hám zor miynet qıldı... qısqa waqt ishinde bilimdanlıqta zaman pazıllarınan birinshiler qatarında bolıp aldı. Ol (kóbirek) tariyx ilimi menen shuǵıllandı hám dúnya awhalın jáne qádimgi dáwirdi talqılawǵa kiristi. Húrmetke iye este saqlaw tez waqıtta bul pándi iyelewden shetletti, biraq minez-qulqı shaǵal-máslikki berilip, bunday adamlar menen birge bolwǵa jol qoymadı... Sabaq beriw hám aǵartıwshılıqqa qálewshilik jarqın esteliginde hesh kórinbedi. Biraq (bul jaǵday) ... húrmetli Sultan (Xuseyn) házretleri jaqın dostı (Ámir Áliysher Nawayı)nıń aldına barganınsha hám hár túrli marxamat, húrmet jáne múriwetlerin tapqanlarınsha dawam etti*».

Mirxand Áliysher Nawayınıń kórsetpesi hám ǵamqorlıǵı menen «*Ravzat us-safo*» («*Jánnet baǵı*») shıǵarmasın jazadı. Xandemirdiń aytıwınsha, **Mirxand** shıǵarmanı aqırına jetkere almaǵan. Keyinirek usı shıǵarmanı **Xandemirdiń** ózi jazıp tamamlagan. «*Ravzat us-safo*» shıǵarması dúnyanıń jaratılıwınan sol **1523-jılı** na shekem bolǵan Orta Aziya, Jaqın hám Orta Shıǵıs mámleketlerindegi bolıp ótken sociallıq-siyasiy waqıyalar keń bayan etilgen. **Mirxand**tıń bul shıǵarmasında Shıǵıs mámleketlerinde úlken húrmetke erisedi. Dúnya kitapxanalarında «*Ravzat us-safo*» nıń kóp ǵana qol jazbalar nusxaları bar. Evropada **Mirxand**tıń shıǵarması biraz wa-

qıtqa shekem Shıǵıs tariyxı boyınsha áhmiyetli derek bolıp xızmet etken.

Mirxandın aqlıǵı **Xandemir** (1475-1535) hám óz dáwiriniń belgili tariyxshıları bolǵan. Ol házret Áliysher Nawayınıń shákirti edi. **Xandemir** 15-16 jasında Áliysher Nawayınıń dıqqat-itibarına túsedi hám onıń qaytı bolıwına shekem ullı shayırdıń qasında bolıp, onıń kitapxanasına bassılıq etedi. **Xandemir** óziniń keń maǵlıwmatı, ilim-pánge umtılwı menen ullı alım hám oyshıl shayırdıń húrmet-itibarına iye boldı. Nawayı Xandemir haqqında «Majolis un-nafois» shıǵarmasında tómendegilerdi jazıp qaldırǵan: «*Mawlana Xandemir Mirxandın perzenti hám bilimli jigit. Tariyx iliminde tájiriybeli*».

Xandemir miynetleri kóp ilimpaz. Ol tariyxqa tiyisli onǵa jaqın shıǵarmalar jazıp qaldırǵan. **Xandemir** óziniń máńgi tariyxıy shıǵarmaları menen kóp ásirlik mádeniyatımız baylıǵın bayıttı hám ilim-pán tariyxında óshpes iz qaldırdı. **Xandemir** óziniń shıǵarmalarında xalqımızdıń ótmish tariyxı hám waqıyalar shıraylı súwretlengen. Ásirese onıń «*Hábib us-siyar*» shıǵarması Orta Aziya hám Xorasannıń XV ásirdeń aqırı hám XVI ásirdeń birinshi sheregindegi social-siyasiy tariyxın úyreniwde áhmiyetli hám bahalı dereklerden biri bolıp esaplanadı.

1. XV ásirde shayır hám ádebiyatshılardan kimler jasaǵan?
2. Lutfiy ózbek shayırlarınıń ishinde qanday orın tutadı? Ol haqqında qosımsha maǵlıwmatlar toplań.
3. Ózbek ádebiyatınıń rawajlanıwında Áliysher Nawayınıń xızmetleri nelerden ibarat?
4. *Mirxand* hám *Xandemir* qaysı dáwirdeń tariyxı haqqında tariyxıy shıǵarmalar jazıp qaldırǵan?

42-§. SÚWRETLEW ÓNERI

Tayanış túsinipler: *kitap óneri, súwretlew óneri, kalligrafiya, súwret salıwshılıqtıń Xırat mektebi.*

Kitap óneri. XV ásirde kitap óneri, yaǵnıy qoljazba shıǵarmalardı kóshirip jazıw hám onıń menen baylanışı

bolğan sulıw jazıw (kolligrafiya), súwret salıwshılıq, lawwaxlıq hám shaxxaflıq óneri de oǵada jaqsı rawajlanadı.

- * Lawwaxlıq – kórinis sıziw
- * Shaxxoflik – qaǵazdı betlew hám kitaptı muqabalaw.

Baspaxana hám kitap basıp shıǵarıw ele júzege kelmegen zamanda kitap shıǵarıw hám onıń nusqaların kóbeytiw awır miynet hám kóp waqıt sarp etiletuǵın oǵada qıyın jumıs bolğan.

Hár bir kitap qaǵazdan baslap muqabasına shekem, sıyadan baslap tap boyawları menen altın jalatıwına shekem belgili qaǵıydalardıń tiykarında tayarlanatuǵın edi. Kalligraf bolıw ushın uzaq waqıt sabır-taqat hám kúshli ıqlas penen shınıǵıw, jetik sawatlı, kórkemlik talǵamı joqarı, dóretiwshe adam bolıwı kerek edi. Sheber kalligraftıń óz usılı hám uslubların shákirtlerine úyretetuǵın edi. Usılay etip kalligrafiya dástúrleri dawam etiletuǵın hám rawajlandırılatuǵın edi.

Belgili kalligraf **Mirali Tabriziy** (1330—1404) *nastálik* dep atalğan jańa usıldaǵı jazıwdı oylap tabadı. Kewilge unamalı kalligraflardıń biri **Sultanáli Mashxadiy** (1432—1520) edi. **Sultanáli** tárepinen kóshirilgen 50 den artıq kitap hám kóp ǵana eki qatarlı, úsh qatarlı qosıqlar házirgi waqıtqa shekem jetip kelgen. **Sultanáli** oyıp naǵıs salıw ónerinde de sheber bolğan. Ol kálligráfiya óneriniń túrleri haqqında arnawlı shıǵarma jazǵan. **Sultanáli Mashxadiy** «*Qiblat ul-quttob*» (Xatkerler qublası) hám «*Sultan ul-xattotin*» (Kalligraflardıń sultanı) degen atlar menen dańqın shıǵaradı.

Samarqand hám Xiratta arnawlı saray kitapxanaları shólkemlestirilgen edi. Bunday kitapxana islerine kitapxana doruǵası yamasa kitap iyesi basshılıq etken. Onıń qol astında kalligraflar, qolı gúl naǵıs salıwshılar menen súwret salıwshılar, sheber lawwaxlar menen saxxaflar buyırtpalardı orınlap otırǵan. Mısalı, Xiratta Ulúgbektin ini-

si Baysuńgur kitapxanasında qırıq kal-ligraflar hám bir neshe naǵıs salıwshı-lar qoljazba shıǵarmalardan nusqalar kóshiriw hám olardı bezew menen bánt bolǵan. **1429-jılı** bul kitapxanada **Abil-qasım Firdawsiy**diń belgili «**Shaxnama**» dástanı kóshirtirilip, ol 20 túrli maz-mun hám kórinislerdegi reńli miniatyu-ralar menen bezelgen.

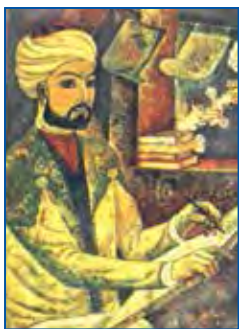
Xuseyin Bayqara hám **Áliysher Nawayı** saray kitapxanasın bahalı shıǵarmalar menen bayıtaǵı.

Súwretlew óneri. XV ásirde úlken jetiskenliklerge erisken súwretlew óneri — portretler, turmıs, tábiyat kórinisleri, imarat hám kórkem shıǵarmalarga is-lengen súwretlerden ibarat. Adamlardıń kelbeti salınǵan súwretlerdiń arasında **Jámiy, Nawayı, Abdulla Xotify, Begzad, Xuseyin Bayqara, Babur** hám basqalardıń súwretleri bizge shekem saqlanıp qalǵan. Xudojnikler bul tariyxıy shaxslardıń sırtqı kelbetin anıǵıraq hám jetis-ken túrde súwretlewge, ayırım jaǵdaylarda, hátte olardıń ruwxıy dúnyasın ashıwǵa umılǵan. Mısalı, ataqlı xudoj-nik **Maxmud Muzaxxib** tárepinen soǵılǵan Nawayınıń súwretinde shayır hasaǵa súyengen, onıń qáddi-qáwmeti biraz búkshiygen, kóz qarasarında da sharshaǵanlıqtıń belgileri hám ullılıǵı jáne keńpeyilliligi kózge ayqın túsip turadı.

Kamalatdin Begzad XV ásirdegi súwretlew óneriniń ullı wákili bolıp esaplanadı. Ol súwret salıwshılıqta «*Xirat mektebi*» dep atalǵan jańa bir dóretiwshilik usıldıń tiyka-rın salıwshı boldı. Ol ustaz sıpatında Orta Aziya, Iran, Ázerbayjan hám basqa úlkelerdiń súwretlew óneriniń ra-wajlanıwına nátiyjeli tásir etti. Begzadtıń dóretiwshilik xız-meti hár qıylı mazmunǵa iye bolıp, ol tariyxıy tulǵalardıń (Xuseyin Bayqara, Sheybaniyxan, Áliysher Nawayı) port-retlerinen baslap, tap hár qıylı húkimdar saraylarındaǵı

**Xudojnik
Maxmud
Muzaxxib
qálemine tiyishl
Nawayınıń
súwreti**

**Kamaladdin
Behzad**

qabil etiw máresimleri hám sawash maydanındaǵı kórinislerin haqıy-qıy jáne tásirli etip bergen. Ásirese, Dexlawıydıń «Láyli-Májńún» dástanına arnalǵan onıń lirikalıq kórinisleri yamaşa Sharapatdin Áliy Yazdıydıń «Zafarnama» shıǵarmasına soǵılǵan sawash maydanındaǵı ayawsız sawash súwretlengen miniatyuraları oǵada tań qalarlıq hám tásirsheń bolǵan.

Behzad dástúrleri keyingi dáwir xudojniklerine jaqsı tásir kórsetti. Onıń tvorchestvosı hám miyrası kórkem óner hám xudojnikler tárepinen keń úyreniledi. Behzadtıń atın máńgilestirip, Ózbekistan Respublikası Birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń **1997-jıl 23-yanvardaǵı** pármanı boyınsha Kamalatdin Begzad atındaǵı Mámleketlik ataǵı berildi. Milliy xudojniklik hám dizayn institutına Bekzad atı berildi.

2000-jıl noyabrde Tashkent, Samarqand qalalarında hám shet mámleketlerde YUNESKOnıń basqarıwında Behzadtıń **545 jıllıǵı** keń belgilendi, Tashkent qalasında Behzad atındaǵı memorial baǵ qurıldı. Tashkentte Temuriyler tariyxı mámleketlik muzeyinde Behzadqa arnap Ullı Britaniya, Turkiya, Hindstan, Ázerbayjan, Tájikstan hám Ózbekistan kórkem óner ilimpazlarınıń qatnasıwında xalıq aralıq ilimiy konferenciya ótkerildi.

Bir sóz benen aytqanda, súwretlew óneri shıǵarmaları menen kórkem ádebiyattıń óz ara baylanista rawajlanganı hám bir-birine jaqsı tásir etkenligin kórsetedi.

1. Kitap óneri menen baylanisli jáne qaysı tarawlar júdá jaqsı rawajlangan? Buǵan sebep ne?
2. Kallıǵraflıq óneri haqqında qanday túsiniške iyesiz?
3. Kitapxanalardıń rawajlanganlıǵın mısallar menen túsindirıń.
4. XV ásirde súwretlew óneri qanday súwretleniwlerden ibarat bolǵan?
5. Kamalatdin Behzad haqqında qısqasha maǵlıwmat tayarlań.

M A Z M U N I

Kirisiw	3
---------------	---

I B A P

ORTA ÁSIRLERDE JERGE IYELIK ETIW QATNASÍQLARÍNÍŇ PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ

1-§. Social-ekonomikalıq ózgerisler	6
2-§. Erte orta asirlerde xorezm, xioniyler, kidariyer mámleketleri	7
3-§. Eftallar mámleketi. Eftallar dáwirinde social-ekonomi kalıq ham mádeniy turmıs	10
4-§. Orta Aziya xalıqları Türk qağanlıǵı dáwirinde	13
5-§. Batis türk qağanlıǵı	17
6-§. Jergilikli hákimliklerdiń dúziliwi	19
7-§. VI—VII ásirlerde mádeniy turmıs	22

II B A P

ARAB XALIFALÍǴÍ DÁWIRINDE MAWARAWNAXR

8-§. Mawarawnnaxrda arab xalifalıǵınıń ornatılıwı	27
9-§. Mawarawnnaxrda islam dininiń jayılwı	31
10-§. Xalifalıqqa qarsı xalıq háreketleri	33
11-§. Abbasiyer dáwirinde Xorasan hám Mawarawnnaxr ...	37

III B A P

MAWARAWNAXRDA ĞÁREZSIZ MÁMLEKETLERDÍŇ DÚZILIWI

12-§. Qarluqlar, oǵuzlar, tahiriyer	41
13-§. Samaniyer	45
14-§. Samaniyer dáwirinde social-ekonomikalıq turmıs	48
15-§. Ğaznawiyer	53
16-§. Qaraxaniyer	55
17-§. Xorezm mámleketi hám onıń rawajlanıwı	61
18-§. Xorezmshax hám Shińǵısqań ortasındaǵı qatnasıqlar ...	63
19-§. Muxammed xorezmshaxtıń mámleket qorǵawına tiyisli ilajları hám onıń aqıbeti	66
20-§. Jalalatdin Mánguberdiniń Xorezm taxtına otırıwı	71
21-§. Jalalatdin Mánguberdi sheber sárkarda	74
22-§. Jalalatdin Mánguberdi watan qaharmanı	78
23-§. Shaǵatay ulısıńıń dúziliwi	82

24-§. Social-ekonomikalıq turmıs	85
25-§. Etnikalıq procesler hám ózbek xalqınıń qalıplesiwi ...	88

IV B A P

ATA-BABALARÍMÍZDÍŃ ILIMİY MIYRASÍ MÁŃGILIKKE TIYISLI RUWXÍY BAYLÍQ

26-§. Mawarawnnaxr hám Xorezmniń mádeniy turmısı	91
27-§. Ádebiyat	98
28-§. Diniy bilimlerdeń rawajlanıwı	101
29-§. Arxitektura, kórkem óner hám muzıka	106

V B A P

ÁMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRI TARIYXÍ

30-§. XIV ásirdeń ortalarında Mawarawnnaxrda social- siyasiy jaǵday	109
31-§. Ámir Temur—oraylasqan mámleket tiykarın salıwshı ..	114
32-§. Ámir Temur saltanatınıń hákimshilik hám áskeriy dúzilisi	116
33-§. Ámir Temurdeń sırtqı siyaseti	121
34-§. Ámir Temurdeń jáhán tariyxında tutqan ornı	127
35-§. Temuriyeler dáwirindegi siyasiy procesler	131
36-§. Mırza Ulugbektiń húkimdarlıǵı dáwirinde Mawarawnnaxr	133
37-§. Temuriyeler saltanatınıń daǵdarısqa júz tutıwı	137
38-§. Social-ekonomikalıq rawajlanıw hám qurılıs	141

VI B A P

XIV-XV ÁSIRLERDE PÁN HÁM MÁDENIYATTÍŃ ZAMANAGÓY SIVILIZACIYA RAWAJÍDAǴÍ ROLI HÁM ÁHMIYETI

39-§. Bilimlendiriw sisteması	146
40-§. Anıq pánlerdeń rawajlanıwı	148
41-§. Ádebiyat	150
42-§. Súwretlew óneri	153

O'quv nashri

MUHAMMADJONOV ABDULAHAD RAHIMJONOVICH

O'ZBEKISTON TARIXI

(IV ASRDAN XVI ASRGACHA)

7-SINF

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan

Qayta ishlangan uchinchi nashr

(Qoraqalpoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Awdarmashi *Dilarom Tajetdinova*
Redaktor *Nargiza Mnajatdinova*
Kórkemlik redaktori *Feruza Basharova*
Korrektor *Gulayim Abdikarimova*
Betlewshi *Mastura Atxamova*

Baspa licenziyasi AI № 201, 28.08.2011-j

Basıwǵa ruxsat etildi: 24.11.2017. Qaǵaz formatı 60x90 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman» garniturası. Ofset baspa. Shártli baspa tabaǵı 10,0. Baspa-esap tabaǵı 10,7. Adadı 10010 nusqa. 4770-sanlı buyırtpa.

**«SHARQ» baspa-poligrafiya
akciyonerlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turan kóshesi 41 úy.**

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetiwshi keste

T/s	Oqıwshınıń familiyası, atı, ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıǵandaǵı jaǵdayı	Klass bas-shısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilgende hám oqıw jılınıń aqırında qaytarıp alınıǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı:

Taza	Sabaqlıqtı birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqaba pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, óshpegen, betlerinde jazıw hám sıızqlar joq.
Qanaatlan-dırarlı	Muqaba jelingen, biraz sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betler qayta islengen, ayırım betleri sıızılǵan.
Qanaatlan-dırsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bóliminen ajıralǵan yamasa pütünley joq, qanaatlandırsız islengen. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan, sabaqlıqtı tiklep bolmaydı.

O'quv nashri

MUHAMMADJONOV ABDULAHAD RAHIMJONOVICH

O'ZBEKISTON TARIXI

(IV ASRDAN XVI ASRGACHA)

7-SINF

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan

Qayta ishlangan uchinchi nashr

(Qoraqalpoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Awdarmashi *Dilarom Tajetdinova*
Redaktor *Nargiza Mnajatdinova*
Kórkemlik redaktori *Feruza Basharova*
Korrektor *Gulayim Abdikarimova*
Betlewshi *Mastura Atxamova*

Baspa licenziyasi AI № 201, 28.08.2011-j

Basıwǵa ruxsat etildi: 24.11.2017. Qaǵaz formatı 60x90 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman» garniturası. Ofset baspa. Shártli baspa tabaǵı 10,0. Baspa-esap tabaǵı 10,7. Adadı 1293 nusqa. 4770-A sanlı buyırtpa.

**«SHARQ» baspa-poligrafiya
aksiyonerlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turan kóshesi 41 úy.**